STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 01066

MAYDANEK

Mordecai Strigler

Permanent preservation of this book was made possible
by Belle & Reba Cohen
in memory of
Abe Cohen

FUNDING FOR THE CORE COLLECTION OF YIDDISH LITERATURE
WAS MADE POSSIBLE IN PART BY A GRANT FROM THE
DAVID AND BARBARA B. HIRSCHHORN FOUNDATION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol
of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from
a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights
in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain
or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.
If you hold an active copyright to this work – or if you know who does –
please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

מרדכי שטריגלער

מײדאַנעק

בוך אײנס פונעם ציקל

„אויסגעברענטע ליכט“

די הכנסה פון דעם דאָזיקן בוך איז באַשטימט פאַר
דער הילפס-אַרבעט פונעם פוילישן ייִדנטום.

דאָס פּוילישע ייִדנטום

ביכער-סעריע פון דעם צענטראַל-פאַרבאַנד פון פוילישע ייִדן
אין ארגענטינע
רעדאַקטאָר: מאַרק טורקאָוו

ביז איצט דערשינען:

1) מארק טורקאָוו: מלכה אָווּשיאַני דערציילט... (אויספארקויפט)
2) ה. ד. נאָמבערג: י. ל. פּרץ (אויספארקויפט)
3) וו. גראָסמאַן - י. וויערניק: טרעבלינקע (אויספארקויפט)
4) פּרץ גראַנאַטשטיין: מיין חרוב שטעטל סאָקאָלאָוו (אויספארקויפט)
5) ישראל טאַבאַקסבלאַט: חורבן לאָדזש
6) זרובבל: בארג חורבן (קאַפּיטלען פּויקן) (אויספארקויפט)
7) אלחנן צייטלין: אין א ליטעראַרישער שטוב
8) ד״ר ח. שאָשקעס: פּוילן — 1946 (איינדרוקן פון א רייזע)
9) ז. סעגאַלאָוויטש: טלאָמאַצקע 13
10) מ. נודעלמאַן: געלעכטער דורך טרערן
11) ד״ר מאיר באַלאַבאַן: די יידן־שטאָט לובלין
12) ישראל אפרת: היימלאָזע יידן
13) ד״ר יעקב שאַצקי: אין שאָטן פון עבר
14) דוד פלינקער: א הויז אויף גזשיבאָוו
15) ד״ר הלל זיידמאַן: טאָגבוך פון ווארשעווער געטאָ
16) קינדער־מארטיראָלאָגיע (זאמלונג פון דאָקומענטן)
17) חיים גראַדע: פּליטים
18) ש. קאַטשערגינסקי: פּארטיזאַנער גייען!... (ווילנער געטאָ)
19) פרידע זרובבל: נע ונד (פארצייכנונגען פון א פּליטה)

עס דרוקט זיך און דערשיינט בקרוב:

יעקב לעשצינסקי: אויפן ראַנד פון אָפּגרונט
ז. סעגאַלאָוויטש: געברענטע טריט
אברהם טייטעלבוים: מיין ווארשע
ש. ל. שניידערמאַן: צווישן שרעק און האָפענונג
ר. שושנה־קאַהאַן: אין פייער און פלאַמען (טאָג־בוך)
יאָנאס טורקאָוו: אזוי איז עס געשען... (חורבן־ווארשע)
יוסף אָקרוטני: אין קלעם
י. הירשהויט: פינצטערע נעכט אין פּאַוויאַק
ד״ר עמנואל רינגעלבלום: צו דער געשיכטע פון יידן אין פּוילן
ד״ר יצחק שיפּער: קאַפּיטלען געשיכטע
צפּורה קאצענעלסאָן־נאַכומאָוו: יצחק קאצענעלסאָן.
שלמה וואַגאַ: חורבן טשענסטאָכאָוו
לעאָ פינקעלשטיין: מגילת פּוילן
א. אלמי: מאָמענטן פון א לעבן
פ. בימקאָ: אמאָל אין פּוילן

מרדכי שטריגלער

מאידאנעק

בוך איינס פונעם ציקל
„אויסגעברענטע ליכט"

מיט א פֿאָרוואָרט פון
ה. לייוויק

★

אַרויסגעגעבן דורכן
צענטראַל־פֿאַרבאַנד פון פּוילישע יידן אין אַרגענטינע
פֿאַרלאַגס־לייטער: א ב ר ה ם מ י ט ל ב ע ר ג
בוענאָס־איירעס, 1947.

IMPRESO EN LA ARGENTINA
PRINTED IN ARGENTINE
Copyright by
M. Schtrigler, París.

M. SCHTRIGLER

MAIDANEK

Editado por la
Unión Central Israelita Polaca en la Argentina
Impreso en los Tall. Gráf. JULIO KAUFMAN, Corrientes 1976
Buenos Aires, 1947.

Hecho el depósito que marca la Ley 11.723
INDUSTRIA ARGENTINA

אויסגעלאָשענע ליכט צינדן זיך ווייטער אָן

מרדכי שטריגלערס בוך „אויסגעברענטע ליכט״ (מאַי־אַ־נעק) באַדאַרף נישט קיין הסכמה. ס׳טראָגט די הסכמה אין זיך אַליין.

ס׳דאַרף אויך נישט קיין רעקאָמענדאַציע צוצוגעבן דעם לייענער אַ חשק צו לייענען עס. וואָרום ווי נאָר דער לייענער וועט עס אָנהייבן לייענען, וועט ער שוין נישט קאָנען זיך אָפּשטעלן. אַזוי איז אויך געווען מיין דערפאַרונג.

נישט דערפאַר ווייל דאָס בוך איז זיס.

ניין, גראָד דערפאַר ווייל דאָס בוך איז ביטער — שאַרף ביטער. אָבער פון יענער שאַרפער ביטערקייט וואָס שלאָגט אָפּ מיט אַלע פייערדיקייטן פון דעם מענטשנס גורל־גהינום.

און שטריגלער איז געווען אין פאַמע גהינום — אין היטלערס גהינום; ער האָט דאָרט געזען עפּעס אַזוינס וואָס האָט צו טאָן נישט נאָר מיט היטלערן, נישט נאָר מיטן נאַצי־דייטש, נאָר מיטן סאַמע מין מענטש. ער האָט געזען דאָס גרויליקסטע אין דער גרויליקסטער לענגסטער נאַכט, און — ער האָט אויך געזען דעם ייד אין דער לענגסטער נאַכט, און — אויך זיך אַליין אין דער דאָזיקער נאַכט.

ער איז נישט איין מאָל געשטאַנען ביי דער סכנה אינעראיינעם, — די סכנה וואָס איז שוואַרצער פון טויט און פון אומקום אַליין, אָבער אַ זכות, זיינער אַן אייגענער זכות, זיינער אַן אייגענער וווּנדער־כּוח, איז אים ביי־געשטאַנען.

ער איז אַרויס גאַנץ, אַן אינערלעך־געראַטעוועטער, אָבער אַן אָנגעלאָדענער מיט גרויל־דערפאַרונגען, מיט נסיונות־רייפ־קייטן, מיט זעאונגען וואָס זיינען ראוי צו ווערן אַנטפּלעקונ־גען. די אָנגעלאָדנקייט הויערט איבער זיינע אויסגעליטענע יונגע פּלייצעס און טרייבט אים מיט אַן איספּעט דורכצולעבן נאָך אַמאָל און נאָך אַמאָל דאָס דורכגעגאַנגענע, דאָס דורכגע־ליטענע. ער יאָגט ווידער מיט דער גרויסער אָנגעלאָדנקייט איבער די גהינום־לאַבירינטן און מיר — נאָך אים.

זיינע חושים זיינען וואַך, וונדיק־אָפן. אויך אַזוי זיין זכרון. ער באַוועלטיקט אונדז און ציט אונדז מיט. מיר קאָנען זיך נישט אָפּשטעלן. מיר מוזן אים נאָכגיין. מיר מוזן זען וואָס ער אַנטפּלעקט פאַר אונדז. דאָס אומהיימלעכסטע. מיר מוזן עס זען.

כ'זאָג נאָכאַמאָל: שטריגלערס „מאַידאַנעק" באַדאַרף נישט קיין הסכּמה. מיינע עטלעכע באַגלייט־ווערטער זיינען אַן אויס־דרוק פון אנערקענונג צו אַ יונגן קאָלעגע, וואָס האָט זיך אַרויסגעהויבן פון אונטערן חורבן מיט אַ ברענענדיקן דורשט פון אַ מין שליחות נישט צו רוען ביז וואַנען ער וועט אונדז אַלעמען נישט אָנפילן מיט זיינע איבערלעבונגען.

ער איז באַרופן דערצו.

„אויסגעברענטע ליכט" רופט שטריגלער אָן דעם ציקל. אָבער מיט דער דאָזיקער אויסגעלאָשנקייט צינדט שטריגלער אָן נייע ליכט — אי ליכט פון הזכרה, אי ליכט פון גלויבן, אַז דאָס סאַמע פינצטערסטע איז נאָך אַלץ נישט די סאַמע לעצ־טע דערפאַרונג אונדזערע.

נאָך מער — די אויסגעלאָשענע ליכט אַליין צינדן זיך ווייטער אָן.

ה. לייוויק.

ניו־יאָרק, יולי, 1947.

אַריינפיר פון מחבר

שוין אַ יאָר צייט אַז דער מחבר פון דעם בוך איז באַפרייט געוואָרן פון די קאָנצענטראַציע־לאַגערן. אין משך פון דער צייט האָט ער זיך צוריק גענומען צום שרייבן זיינע לידער, פּאָעמען און פּאָליטישע אַרטיקלען. עפּעס אַ באַהאַלטענע מורא האָט אים נישט געלאָזט זיך צורירן צו די זעקס יאָר זיינע, וואָס ער האָט איבערגעלאָזט אין אַזויפיל געטאָס און קאַצעטן... ער האָט ווי געשראָקן זיך נאָכאַמאָל זיך אָנצוטרעפן מיט די אַלע איבערלעבענישן און זיי נאָכאַמאָל זען פּנים אל פּנים... ער האָט געוואַרט מיט אַ קלאַפּנדיק האַרץ, אפשר וועט ווער ס'איז קומען און וועט די שווערע אויפגאַבע נעמען אויף זיך; ער וועט דאַן נישט דאַרפן זיך נעמען צו זיין גרויסער לאַסט און אויפדעקן אַ דור אַזוי נאַקעט ווי עס איז פאַקטיש געווען... ער האָט אָפּגעוואָרפן יעדע פּראָפּאָזיציע צו שרייבן זכרונות, לייענענדיק אַלץ וואָס ווערט געשריבן איבער דעם, וואָס ס'איז געשען, גלייבנדיק אַז אונדזער גרויל־תקופה וועט שוין איר תיקון אַזוי אַרום באַקומען. ליידער איז עס ביז איצט נישט געשען... ס'איז קיינעם נישט איינגעפאַלן, אַז אויך איבער אונדזערע קדושים דאַרף מען שרייבן ווי וועגן **מענטשן** מיט בלוט און מיט פלייש, וואָס זייער מענטשלעך געשטאַלט בלויז איז געשענדעט געוואָרן טויזנט מאָל אַ טאָג... אַלץ וואָס ס'איז וועגן אונדזער תקופה געשריבן געוואָרן, איז בלויז געווען אַן אַרומגיין אַרום דעם פּינטל. דאָס סאַמע עיקרדיקע האָט מען צוליב דעם נישט אַרומגעזען. און עפּעס דאַרף דאָך דערציילט ווערן וועגן דעם אינערלעכן

ווי, דעם טיפן פּסיכאָלאָגישן געראַנגל און אַזוי־מענטשלעכן ווייטיק פון אַ דור אין שווידערלעכן פאַרגיין... און דער מחבר האָט מער נישט געקענט. מיט אַ שווער הארץ, אָן אינערלעכן ציטער און מיט אַ קללה אויף די ליפּן פאַר די וואָס האָבן אונדז געפירט אויף די וועגן — נישט בלויז פון פיזישער, נאָר אויך גייסטיק־לאַנגער גסיסה — זעצט ער זיך טאָן זיין איבערמענטשלעך־שווערן חוב. אָנשטאָט, ווי אַלע יונגע מענטשן פון זיין עלטער ביי אַנדערע פעלקער, צו שרייבן וועגן זון, לופט, ליכט און לעבנס־פרייד האָט דער אומברחמנותדיקער גורל אים באַשטימט צו ווערן דער כראָניקער פון זיין היילקן פאָלקס אומקום... דאָס פאָלק פאַר וועמענס אויפבוי ער האָט מיט פרייד געוואָלט אוועקגעבן זיין יוגנט און זיין לעבן.

גרויס איז אָבער די אחריות. מען מוז זיי פאַראייביקן. די וועלט, אפילו די יידישע, **ווייסט נאָך גאָר נישט פון דעם, וואָס עס איז פאַקטיש פאָרגעקומען! און זי מוז עס וויסן! מיט אַלע פּינטעלעך...** ווייל אויך דער געראַנגל פאַר אַ ברויט־ביסן, דאָס אַריינשמוגלען אַ שטיקל גאָלד, דער טאָגטעגלעכער און מינוט־מינוטיקער גורל־פּיין, אין וועלכן מ'האָט אָפט פאַרגעסן דעם מענטש אין זיך, אויך אָט דאָס איז געווען דער קידוש־האדם, דער אויסדרוק פונעם מענטשמאַרטירער; פונעם י י ד ־ ק ד ו ש — גראָד אין דעם טיפּישמענטשלעכן, אין דעם קליינלעך־טעגלעכן ליגט דער העראָס פונעם גרויסן קדושת־השמדיקן פאַרגיי פון אַ פאָלק, וואָס איז ווי מ ע נ ט ש ן געגאַנגען צו דער שחיטה...

דער מחבר וויל נישט דערציילן בלויז וועגן גבורהדיקע מעשים, ער וויל נישט בלויז דערציילן וועגן הימל־הויכע איינצל־פאַקטן — ווייל דערמיט וועט מען וועגן ז י י, די פאַקטישע קדושים, גאָרנישט דערציילן, נאָר בלויז וועגן אַבסטראַקטע געשטאַלטן, וועלכע זיי האָבן נישט פאַרקערפּערט... זאָל זשע אָט דאָס בוך — ווי די ווייטערדיקע טיילן — וואָס דערציילן אַלץ וועגן זיי, וואָס כאַפּט אויף יעדן צאַפּל זייערן, יעדן עליה און ירידה זייערע אין די לעצטע מינוטן, זיין די אמתע מצבה אויף זייער פאַרשווונדן געביין...

ער ווייסט, דער מחבר, אַז אפשר וועלן אַ סך דערוואַרטן בלויז

מלאכים-שילדערונגען — און אויך דאָס האָט אים אָפּגעהאלטן פון פאַרעפנטלעכן זיינע שילדערונגען ביז איצט — ער וויל אָבער זיין טריי די, וואָס זענען אומגעקומען בלויז צוליב דער רשעות פון אנ-דערע. ער וויל שרייבן בלויז וועגן זיי און בלויז זיי — ווי זיי זענען געווען — ווייל ער פאַראייביקן און נישט די וואָס עמעץ וויל זען אין דער פאַנטאַזיע... טאַקע דערפאַר ווערן די ביכער זיינע גע-שריבן אָט אזוי, ווי זיי זענען. זאָל זייער הייליק-מענטשלעכער אָנ-דענק דערמיט געהייליקט ווערן. און זאָלן זייערע ביים לעבן-גע-שענדעטע נשמות אויסשרייען זייער אָנקלאגע קעגן די רוצחים פון גוף און נשמה ביז אין דער טיפקייט פון אלע צייטן...

מרדכי שטריגלער.

פאַריז, אין מאי 1946.

ערשטער טייל

מאַידאַנעק

קאַפּיטל איינס

I

אין יענער נאַכט איז עפּעס אַלעמען באַפאַלן אַן אומרו. שוין זייט זואָכן זענען אַרומגעגאַנגען פאַרשידענע קלאַנגען, אַז אונדזער אַרבעטס־לאַגער אין זאַמאָשטש וועט ליקווידירט ווערן. פון פאַרשידענע קלענערע לאַגערן אין דער אומגעבונג זענען אָנגעקומען ידיעות, איינע גרויליקער פאַר דער אַנדערער. עס האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע „אַקציע" פון אויס־רייניקן די לעצטע רעשטלעך פון די געבליבענע יידן אין לובלינער געגנט. ביינאַכט זענען די שטעטלעך אַרומגערינגלט געוואָרן און אויסגעליידיקט — ביז דעם לעצטן ייד. דער הוראַגאַן האָט זיך גענומען איבערטראָגן אויך פון איין לאַגער איבערן צווייטן. אינגאַנצן אַרום איז געוואָרן אַלץ פּוס־טער און פּוסטער. יעדעס מאָל איז געקומען אַ פרישע ידיעה:
— אויסגעשאָסן אַלע יידן פון לאַבונעק!
— מ'האָט „ליקווידירט" איזשביצע!
— קראַשניק! — — —
און דאָס בלוט איז יעדעס מאָל פאַרגליווערט געוואָרן אין די אָדערן אויפסניי.

בלויז אונדזער לאַגער איז נישט גערירט געוואָרן. מ'האָט זיך יעדן טאָג געריכט דערויף. אַלע זענען גרייט געווען אייפצונעמען דעם גורל וואָס שפּאַצירט אַרום מיט זיין פייערצונג פון אָרט צו אָרט; מ'האָט שוין אַלע חשבונות אָפּגעשלאָסן און דאָס געמיט איז געוואָרן ווי פאַרשטיי־נערט. עס האָט אָבער אויסגעזען, אַזוי ווי מען וואָלט אין אונדז פאַרגעסן.

ווידער גייט די אַרבעט נאָרמאַל. און די ס. ס. דרייט זיך ווייטער אַרום מיט די זעלבע כמורנע פּנימער און — שווייגן... און אַזוי לויפן טעג פאַרביי, וואָכן... פול מיט אָנגעצויגענער געשפּאַנטקייט.

שוין. אַלץ אַרום איז שוין „יודנריין" און בלויז מיר זענען געבליבן ווי אַן אינזעלע אין מיטן אַן אָפענעם, פרעמד־צעשטורעמטן ים. — וועט אויך קומען אונדזער ריי? קיינער צווייפלט נישט דערין. אַ גרויסער טייל האָט שוין פאַרלוירן דאָס געדולד פון לעצטן נערוו און וואַרטן אויפן מאַשינגעווער ווי אויף דעם איינציקן גואל. די אַנדערע שושקען זיך אין קליינע גרופּקעלעך צווישן די הויכע, פאַרוואַנצטע לאַגער־בעטלעך אין דער באַראַק-טיפעניש. מ'קלערט פּלענער.

— אַנטלויפן! אַנטלויפן!...

די ליפּן חזרן שוין איבער דאָס וואָרט ווי מעכאַניש, אין פּחד פאַר עפּעס ערגערס ווי דער טויט...

קיינער האָט נישט קיין קלאָרן פּלאַן: וווהין? וועט אפילו געלינגען זיך אַוועקצודרייען פון דער אַרבעט און אַרויס אויף „דער פריי", וועט דער ערשטער בעסטער פּאָליאַק אַרויסגעבן אויפן וועג. פאַר די אויגן שטייען אויף גאַנצע רייען פון יונגען, גבורים! אין פאַרשידענע לאַגערן, וואָס האָבן זיך באַוויזן אַדורכצושלאָגן דורך די וועגן ביז צו די זשווערזשעניצער וועלדער, בכדי זיך אָנצושליסן אין די פּוילישע פּאַרטיזאַנער און שפּעטער, אין עטלעכע טעג אַרום, האָט מען געפונען זייערע טויטע קערפּערס, נאַקעטערהייט, אָדער מיט אַן איבערגעלאָזטער שמאַטע אויפן גוף, אַרויסגעליינגט אויפן קליינעם שטעגל,ביים וועלדל, מיט אַ קליין פּויליש צעטעלע, וואָס האָט זיך שטאָלץ באַרימט:

„...געפאַלן, אָבער נישט פון דייטשע הענט..."

אָבער דאָס ביסל צאַפּלדיקע לעבן וויל נישט וויסן פון קיין חשבונות. מען שפּירט, אַז אָט דאָ ענדיקט זיך אַלץ... און דאָס לעצטע ביסל וואַרעמע בלוט קלאַפּט אָן האַסטיק אין אַלע מחשבה־טירן אויף אַלאַרם: זוך! טו עפּעס! אויף ווען וואַרטן!?... ווערט מען צעריסן צווישן דעם אינסטינקטיוון טריב וואָס וועקט, זאָגט אָן אין אַלע אברים די געפאַר וואָס קומט אָן, וואָס הענגט איבער די קעפּ... און צווישן קאַלטן שכל וואָס פּסקנט אָפּ

אַנטשלאָסן: נישטאָ וואָס צו מאַכן! פֿאַרשפּאַרט זענען אַלע אויסוועגן און דער טויט ליגט זיך אומעטום צעלייגט ווי ביי זיך אין דער היים... רעדט מען זיך אָן, לאָדנט מען אויס דאָס גאַנצע ביסל אומרואיקע ענערגיע אין די פּלענער, אין די רייד אַרום דעם ראַטעווען זיך, לויפֿן און נקמהדיקן פּאַרטיזאַנעווען... מען ווייסט ביי זיך אַליין, אַז מען וועט גאָרנישט טאָן, אַז מ׳וועט וואַרטן אַזוי לאַנג, ביז דאָס וואָס דאַרף קומען, וועט פּלוצלינג אַ מעכטיקן זעץ טאָן אין לאַגער-טויער... און אַלץ וועט רואיק גיין, וווהין דעם טויטס באַהעלמטע שלוחים וועט זיך גלוסטן אַוועקצופֿירן... מ׳וויל אָבער אָט די איניקסטע געוויסהייט פֿאַרשרייען, פֿאַרטויבן... מ׳שעמט זיך מודה צו זיין פֿאַר זיך אַליין, אַז מען האָט שוין לאַנג שלום געמאַכט מיטן גורל. סודעט מען זיך אַזוי לאַנג, ביז די מאָנענדיקע שטים, אין די איי־גענע טיפֿן, ווערט פֿאַרגאַפּט און מיד. ביז מען רעדט שוין אויס אַלצדינג וואָס ס׳איז געווען אויסצורעדן און יעדער איינער פֿאַרקריכט צוריק אין זיין אייגענעם פֿאַרעיפּושטן ווינקל אַזוי ווי נעכטן, אַזוי ווי פֿאַראַכטאָגן...

פֿון ערגעץ־ווו האָט עמעץ געבראַכט צו טראָגן אַ פֿאַרטרוילעכן טער־מין: ד ע ם   א י י נ א ו נ ד ר י י ס י ק ס ט ן ! און מיט אַ שווערדן־שאַרף האָט עס אַ שניט געטאָן אין אַלע מוחות: דעם 31סטן! דעם 31סטן! מיט אַן אָן ווערטערדיקער תּפֿילה האָט יעדער איינער זיך געבעטן ביי די אייגענע האַרץ־טיפֿעניש, ביים לעצטן ביסל שׂכל, אָדער ביים בלייכן סילועט פֿון אַ קליגערן חבֿר: — ה ע ל ף ! — ג י ב   אַ ן   ע צ ה ! אָבער אַלץ איז פֿאַרשוויגן געוואָרן, אי דאָס אייגענע האַרץ איז ליידיק ביזן גרונד און אי די חכמה ביים חבֿר איז אָפּגענומען — — — —

גייט מען בייטאָג ווייטער צו דער אַרבעט און ביינאַכט קומט מען צוריק אין די פֿאַרלייזיקטע באַראַקן. מען עסט אָפּ שווייגנדיק און לאַנג, לאַנג קוקט איינער אָן דעם צווייטן, ביז מען וואַרפֿט זיך איבער מיט אַ יי ן וואָרט, מיט איין זאַץ בלויז, וואָס האָט אין זיך איינגעפּרעסט אַלע רייד און אַלע כּוונות:

— שוין דער 29סטער!

— דער דרייסיקסטער!...

מ׳איז שוין מיד געוואָרן פֿון וואַרעמען טאָג נאָך טאָג די שרעק אין

די גלידער און אינעם שווארצאפּל פון אויג. האָט מען געוואָרט אזוי — נישט וואַרטנדיק אויף גאָרנישט מער.

און אַ נאַכט האָט זיך אָנגעהויבן ווי אַלע נעכט אין לאַגער. אַ פאַר־רויכערטע פון באַראַק־אייוועלע, און פאַרשוואַרצטע פון סוף־חודשדיקייט. די אימה בלויז, מיט אַ דערשטיקט מויל און אַ פאַרשטופּטע אין אַ טיפן האַרץ־ווינקל, האָט דאָס לעצטע מאָל נישט דרייסט אַ וואָרן געטאָן:

ד י נ אַ כ ט צ ו ם 31סטן!

II

אַרום 12 ביינאַכט זענען אַלע אַריבערגעטראָגן געוואָרן אין אַן אַנדע־רער וועלט אַריין. עפּעס זענען די דאָזיקע נאַכט די אוקראַיינישע וואַך־פּאָסטנס נישט אַריינגעקומען שכורעהייט אין שלאָף־באַראַק אַריין. זיי האָבן אפילו פאַרגעסן אַריינצוגיין, אַ פריילעכן רודער צו טאָן אין דעם שכנותדיקן פרויען־באַראַק — האָט יעדער דערפאַר די געלעגנהייט זיך אָפּצונעמען ביים חלום, דאָס וואָס דאָס וואָרע לעבן האָט ביי אים צוגע־רויבט. נאָר די היינטיקע רו איז מאָדנע פאַרדעכטיק און פיינלעך. ס'איז שוין צ ו פ י ל רואיק. דאָס האַרץ האָט זיך שוין אַזוי צוגעוווינט צו דער „נאָרמאַלער" ביינאַכטיקער שרעק, ביים אַריינפאַלן פון שכורע וואַך־פּאָסטנס, אַז ס'איז שוין געוואָרן אַ מין נאַרקאָטישע נויטווענדיקייט. אי־נעם אָנבליק פון די, אין וועמענס הענט דו ביסט הפקר, הייבט אָן דאָס איינגעדרימלטע ביסל לעבן אויפסניי צו קלאַפּן אין די גלידער; מען שפּירט אַ צאַפּלדיקע מורא פאַר עפּעס, אָבער דערביי פרייט זיך עמעץ מיפער פאַר דיר אַליין און דאָך אַ י ן דיר... ווייל דו ווייסט דערמיט גלייכצייטיק, אַז דו האָסט נאָך עפּעס, דו פאַרמאָגסט נאָך אַזוינס, איבער וועלכן מען דאַרף ציטערן און דערמיט פאַרזיכטיק צו זיין...

אין דער עלנטקייט ווערט דער אָפּטער פחד דער איינציקער וועקער פון פאַרגליווערטע לעבנס. און דו געוווינסט זיך צו צום ממשותדיקן פחד־גערויש, ווי צו אַ פריינט. און איצט, ווען ס'איז אַזוי שטיל, ווערט אויך

גלייכצייטיק פּוסט אַרום דיר. עס פעלט עפּעס דאָ. אַזוי ווי עס וואָלט זיך געבענקט נאָך דער סכנה-עמאָציע, וואָס לויערט פון אַ נאָענט־שטייענדיקער שכורער ביקס. די הילפלאָזיקייט ווערט נאָך אימהדיקער אָן דעם נאַכט־נעכטלעכן גרויל־טומל.

דאָס דערשראָקענע שנאָרכן פון מידע אָטעמס זעגט זיך איין אין דער טונקעלער באַראַק־שטילקייט מיט אַ גרילץ. דאָ און דאָרט בלויז זיצט נאָך אַ געבויגענער שאָטן אויפן בעטל־ראַנד, אַ פאַרטראַכטער, גאָרנישט טראַכטנדיק דערביי...

אַ שאָטן אַנטקעגנאיבער מיר ווינקט זיך איבער מיט מיינעם:

— מאָטל?

אַ שטיקל וואָרט ברעכט זיך אָפּ פון מיין מידער פוילקייט:

— וואָס איז?

און ווידער קומט אַ שטיל וואָרט צו רייטן אויפן רוקן פון אַ פאַרשלאָפענעם כריפּ פון מיין בעטל־שכן:

— וואַרט!...

מיין חברס דאַרער גוף צעווינט זיך איבער מיר מיט אַן אומבאַקאַנטן אומרו. זיינע גרויסע לויפנדיקע אויגן עסן זיך איין אין מיר ביז די טיפסטע טיפעניש. אין דער טונקל גלאַנצן זיי שדיש, משוגע... כ׳וויים נישט אין פאַרנעפּלטער פאַרפאַלנקייט, ווער עס רעדט: דאָס מויל זיינס? די אויגן? די הענט אָדער די בגדים זיינע? אַ שיטערער פאַרהאַנג איז מיר ווי אויפגעהאַנגען איבערן געדאַנק. כ׳שפּיר בלויז ווי זיינע ווערטער נעמען מיך אַרום ווי מיט צוואַנגען:

— מאָטל... אפשר דאָך? אפשר נאָך היינט?

זיינע פינגער טיטלען דערביי דורכן פאַרקראַטעוועטן באַראַק־פענצטערל אויף די שטעכיקע דראָטן ביים פּלויט...

כ׳האָב שוין הונדערט מאָל געהערט די פראַגע און דעם פּלאַן, און טויזנט מאָל שוין אַליין געטראַכט דערוועגן. דער ענטפער איז שוין ביי מיר אַליין אַזוי קלאָר, אַז די ליפּן דאַרפן זיך מער ביים געדאַנק נישט אָנפרעגן, נאָר יעדעס מאָל ענטפערן זיי אַליין:

— אוממעגלעך!

אָבער איצט בין איך שוין צופיל מיד. דער געדאַנק איז אַזוי פאַרטונקלט, אויסגעזויגן, אַז ער קען נישט מער אַרויסברענגען אויף די ליפּן דאָס איינציקע, מעכאַנישע וואָרט פון רעזיגנאַציע. שווייג איך. מיין חבר נעמט עס אָן פאַר אַ סימן פון הסכמה. מונטערט ער מיך ווייטער מיט זיין גליאיקער אומגעדולד:

— ביסטו הייסט עס גרייט? זאָל איך אַרויסגיין אַ בליק טאָן צו די שטאַכעטן?

נישט וואַרטנדיק אַפילו אויף קיין ענטפער, שאַרט ער זיך אַרויס פון באַראַק. אַ מינוט בלייב איך אַליין צווישן בלויז שלאָפנדיקע. אַ ניכטערנע וואַכזאַמקייט טרייסלט מיך אויף. כ'פיל זיך אַזוי ווי כ'וואָלט געווען אויף אַ בית-עולם. איך הער קוים אין זיך די אייגענע פראַגע: — שלאָפן זיי בלויז, אָט די מענטשן פון אַרום, אויף די קברימדיקע בעטלעך?

די געשפּירטע סכנה וואָס האָט זיך געקנוידערט חדשים לאַנג אין דער לופט, צווישן די בעטן און אין די ווינקלען, האָט זיך פּלוצלינג דערפילט דרייסטער. זי האָט זיך אַראָפּגעזעצט נידעריקער און מיט אַ פליגל מיר אַ קלאַפּ געטאָן אין קאָפּ... אַזוי ווי אַלע שלאָפנדיקע וואָלטן זייער גאַנצע בייטאָגיקע שרעק איבערגעלאָזט אויף דער דאָאיקער, וואַכער וועלט. די אַלע שרעק-ברעקלעך האָבן זיך דערפאַר צוזאַמענגענומען און צוזאַמענגעקנאָטן זיך אין איין גוף. נישט קענענדיק זיך אַדורכרייסן דורך דעם שלאָפּס ווייטע גרעניצן, האָט זיך דער גאַנצער שוואַרץ-מחשבהדיקער קאָלאָס אַ וואָרף געטאָן צו מיינע פיס, ווי צו אַ גואל. אַלע מידע ווענט וואָס האָבן געפּענטעט מיין געדאַנק זענען איינגעפאַלן מיט קראַך. אַ קלאָרע שטים האָט אַריינגעשריגן אין מיטן מיין הויפּט-פינטל: ד אָ   א י ז   ד ע ר   ט ו י ט ! כ'בין וואַך געוואָרן און זיך געוווּנדערט אויף מיר אַליין: פאַרוואָס האָב איך עס ביז איצט נישט געזען? וויאַזוי קען מען עס לעבן אין אַ וועלט וווּ מען שלאָפט   אָ ט   אַ ז ו י   אָ ! ?   די סכנה אַליין צעלאַכט זיך פון יעדן ווינקל אַרום איבער מיין מאַכטלאָזער דערקענטעניש. מיין מוח ווערט פּלוצלינג רעדעוודיק און איך הער אים אויס מיט ביידע אויערן:

— ...ניין! ער וועט לאַנג נישט האַלטן, דער דייטש, אַ לאַגער מיט

מענטשן, פון וועלכע די מידקייט שרייט אראָפּ און פון וועמענס אויג עס קוקט כסדר אַרויס דער פּחד... רעדט נישט די אינטואיציע אַליין אַרויס פון זייער מויל וועגן דעם טויט וואָס דאַרף זיכער קומען? כ׳דערשפּיר זיך דאָ פּלוצלינג ווי אַ פרעמדער, אַן אונטערגעוואָרפענער. אַ שוויים באַגיסט מיך: וו אָ ס ט ו א י ך ד אָ? וו אָ ס ט ו א י ך ד אָ!? פון אַלע זייטן שרייט עס צו מיר: אַ נ ט ל ו י פ ן! אַ נ ט ל ו י פ ן! אָן אַ „וווהין?” אפילו. אבי דאָ מיט אַזעלכע מיד־שלאָפנדיקע נישט זיין צוזאַמען!...

מיין חבר האָט זיך דערוויל צוריק אַריינגעשאַרט דורך דער טיר. די טריט זיינע האָבן איבערן וועג שוין פאַרלוירן דעם פיבערדיקן אימפּעט און זיינע אויגן זענען פונעם דרויסן איינגעלאָשן געוואָרן. ער האָט אויסגעזען שלאַבריק און פאַרחלשט. ווען ער איז נענטער צוגעקומען, האָט ער בלויז אַ יאָמערלעכן פּאַך געטאָן מיטביידע הענט ווי אַ געשאָכטענע גאַנז מיט די פליגל און קוים פון זיך אַרויסגעבראַכט אַן אָפּגעריבענעם, פאַרצווייפלטן קלאַנג אַזעלכן:

— צ ו ש פּ ע ט ! — — — —

ווי אין אויפרעגונג און אין הינערפלעט צוזאַמען האָט ער דערציילט:

—- אַ פאַרשטאַרקטע וואַך אַרום דעם לאַגער... יעדער צווייטער טריט — אַ פּאָסטן. דאָסמאָל דרימלט נישט קיינער פון זיי, אָנגעלענט אויף דעם וואַך־ביידל... דורך דער קליינער שפּאַרע פון פּלויט האָט ער געזען ווי אַלע אויגן זענען אָנגעשטעלט צום לאַגער — — —

ווייס איך נישט, וועמען האָב איך דאַן געוואָלט באַרואיקן: אים אָדער זיך? און אפשר האָב איך נישט געוואָלט באַרויבן די טויטע אויף די גע־לעגערס פונעם לעצטן שמייכל, וואָס זיי זעען ביי זייער קינד אין חלום? די געדאַנקען האָבן שוין דאַן געפייפט אויף יעדן קאָנטראָל און זיך אַרומ־שפּאַצירט איבערן מוח, ווי עס איז זיי ווילגעפעלן... נישט הערנדיק אפילו די אייגענע רייד, האָב איך צו אים גערעדט, זיך געבעטן ביי אים: ש ט י ל! ש ט י ל ע ר... ז י י וועלן זיך אויפוועקן!

נישט ווייסנדיק אַליין דערפון, האָט עמיץ אין מיר געשפּירט, אַז ס׳האָט געשלאָגן די לעצטע שעה פון דער נאַכטיקער שטילקייט. איצט האָב איך

זי געוואַלט אויפהאַלטן נאָך אַ רגע, נאָך אַ רגע, כל־זמן אַלץ וועט נישט קומען פון זיך אַליין...

און די שעהן האָבן זיך געלאָזט איינוויגן, ווי קינדער וואָס האָבן פריער לאַנג געוויינט.

III

האַלב דריי. עפּעס אַ געשטאַלט, האַלב נאַקעט, קריכט אַראָפּ פון אַ גאָרנדיק בעטל און לאָזט זיך אַרויסגיין מיט קלעפּנדיקע רעשטלעך פון ווארעמען שלאָף אויף די אויגן. דער קלאַזעט איז האַרט ביי די דראָטן — נעבן אַ פּאָסטן־ביידל, און עס איז אַ שאָד די פּאָר מינוט גאַנג — וואָך צו זיין. שאַרן זיך די פיס — גייענדיק און די אויגן טוען זיך ווייטער כ׳זייעריקע.

דאָס אַריינקומען זיינס צוריק איז שנעל און אויפגערודערט. אַלץ טרייסלט זיך אין אים; ווי אַ מטושטשער לאָזט ער זיך צום ערשטן־בעסטן שלאָפנדיקן ביים ראַנד מיט אַ ווילדן געהויל:

— ...און איר שלאָפט!? האַ, איר שלאָפט!? — — — —

אָט טרייסלט ער שוין דעם אין שלאָף פּאַרזונקענעם מיטן גאַנצן כוח פון זיינע ביינערדיקע פינגער, גלייך ווי ער וואָלט דאָ געכאַפּט די סכנה אַליין. באַלד אָבער לאָזט ער יענעם אָפּ, כאַפּט זיך מיט די הענט ביי די צעשויבערטע האָר און צעיאָמערט זיך:

— מיר זענען פאַרלוירן! פאַרלוירן!!!

דער קלאַנג פון זיין שטים, דערמאָנט אינעם רעזיגנירטן הילך פון אַן אויסגעשפּילטן זייגער. אינסטינקטיוו לאָז איך זיך צו דער טיר. כ׳וויל זען: וואָס טוט זיך עס אין דרויסן? אַ נייגעריק נעזל פון אַ מאַשין־ביקס פאַרשטעלט מיר דעם וועג מיט אַ שאלה אויף דייטש: ו ו ה י ן ?

כ׳ווייס אַליין, אַז איך מאַך זיך נאַריש מיט מיין ענטפערן:

— כ׳מוז נויטיק... אין אָבאָרט אַריין...

דאָס ביקסל האָט אָבער קענטיק נישט קיין גרויסן חשק מיט מיר צו פירן וויכוחים. שליידערט עס מיר צו איין וואָרט — און וועלכן עס ליגט די וואָרענונג פון אַרבע מיתות בית דין:

— צוריק!!!

ביי אַלע באַראַק־פֿענצטערלעך זעט מען אַריינפּינקלען אויגן. אוי! וויפֿל פֿינצטערע צאָרן־אויגן! דאָס האָט דער מלאך־המות אַליין דורך דעם נאַכטיקן קאַנאַל אַראָפּגענידערט אין לאַגער אַריין...

יעדער כאַפּט זיך אויף מיט אַ באַזונדערער יללה:

— ווי איז מיר! דער לאַגער איז אַרומגעשטעלט!... אַרומגעשטעלט!...

אַלע שרייען אויפֿאַמאָל, ברעכן מיט די הענט. ציטערדיקע פֿינגער כאַפּן זיך אין אומזין אָנצוצינדן אַלע לעמפּלעך. אַ פּויקן אין די שויבן וואָרנט:

— ליכט — אויס!!!

שאָסן־קנאַלן שפּאַצירן אַרום איבערן באַראַק־דאַך מיט שטיפֿערישע, אייַלנדיקע טריט־הילכעלעך און דערשרעקן ביז בלאָס ווערן דעם אָנקומענדיקן טאָג. דעם נייעם טאָג איז אויך נישט באַזונדערס אויפֿגעלייגט אויפֿן האַרץ. ער קוקט אַריין גרוי און טריב דורך די שויבן און עס דוכט זיך, אַז דאָס וויל ער זיך פֿאַרענטפֿערן פֿאַר זיין מאַכטלאָזיקייט:

— כ'קען אייך גאָרנישט העלפֿן, קינדער... נישטאָ קיין כּוח דערצו...

אַלע אויפֿאַמאָל דערשפּירן איבער זיך די פֿליגל פֿון טויט. מיין חבֿר, איצל, רייסט מיטן גאַנצן כּעס עטלעכע פֿאַרשטעקטע הונדערטער־באַנקנאָטן זיינע. זיי צעפֿליען זיך אין קליינע שטיקעלעך איבערן גאַנצן באַראַק. איך געפֿין אַ פּעקל שוועבעלעך און רייב אָן קאַלטבלוטיק מיט אַ חשבון, איינס פֿון זיי. דאָס וויל איך אָנצינדן אַ שטרוי־זאַק און — זאָל אַלץ אַרום אַוועק אין פֿלאַמען! מיין געדאַנק דערמאָנט מיך, מיט אַ גענויער קלאָרקייט, אַז אַרום אונדז איז פֿאַראַן אַ גרויסער לאַגער מיט פֿולע פֿעסער בענזין און מיר קענען דאָ פֿליען צוזאַמען מיט אונדזערע באַוואַכער אין דער לופֿטן... אַ צעטומלטער בליק אין דער זייט לעשט מיר אויס דאָס שוועבעלע... הענט רייסן מיר אַרויס דאָס שאַכטל פֿון די פֿויסטן אַרויס. עמעצער קילט מיך אָביסל מיט אַ פֿראַגע: ו וי ס ט ו ש ו י ן אַ ל ץ אַ ו י ף ז י כ ע ר?... און איך שווייג אַ פֿאַרשעמטער... מיינע הענט זוכן עפּעס אין פֿאַרלוירנקייט. זיי גראַבלען עפּעס, מיט פֿיבער אין די שפּיצן — אין אַלע טאַשן און קענען דאָרט גאָרנישט נישט געפֿינען... זעקס

חדשים האָב איך זיך אַרומגעטראָגן מיט אַ פּעקעלע גיפּס. איך האָב עס ביי זיך אויסגעוואָרעמט און אויסבאַהאַלטן ביי יעדער רעוויזיע, וואָס איז פאָרגעקומען אין לאַגער. דאָס האָט מיר שטענדיק פאַרלייכטערט דעם טראַכט איבער די לעצטע מינוטן מיינע. „ווען עס וועט קומען די צייט״ — האָט אַ האָפענונג מיך כסדר געגלעט — „וועל איך אָפּטאָן דאָס וואָס עס וועט נויטיק זיין און דאַן — דורך דעם אויסמיידן אַ שמוציקן טויט פון זייערע הענט...״ זוך איך איצט אין די הויזן־טאַשן, אין בעטל־ראַנד, אויף דער ערד... אַ פאַרצווייפלונג כאַפּט מיך אַרום פאַרן נישט געפינען דעם טויט אין דער אייגענער טאַש... ווי אין נעפּל דערמאָן איך זיך, אַז איך האָב עס פאַרגעסן אין מיין אַלטן ראָק, אויף דער אַרבעטס־שטעלע...

דער אייביקער, אָפּגעשפּאָלטענער צווייטער אין מיר רייצט זיך מיט מיינע געפילן: וואָס איז, מיוחס איינער!? אַפילו דעם טויט ווילסטו אַדורכ־פירן אַנדערש, ספּעציעל אָפּגעזונדערט פון אַנדערע!? צען מינוט פאַר יעדנס אומקום ווילסטו שטאַרבן אויף אַ באַזונדערן שטייגער, בכדי מ׳זאָל ד י ך און ד י י ן פאַרגיין דערזען און רעדן פון דיר?

אַן אָנמעכטיקייט רייסט זיך אַריין אין האַרץ און צעטרייבט אַלע געפילן אויף פאַרשידענע זייטן. כ׳פאַרליר דעם זעלבסטשטענדיקן געדאַנ־קענגאַנג און ווער אויסגעמישט מיטן אַלגעמיינעם, טומלדיקן געווירבל. באַלד אָבער שפּיר איך ווי אַ הפקרדיקע קלאָרקייט נעמט מיך אַרום און שלעפּט מיך אַוועק אין אַ זייטיקן ווינקל.

IV

דערווייל זענען די מענטשן דאָ משוגע געוואָרן. דאָס קליינע יוסף־עוזרל שרויפט אויף אַלע זייטן פון די בעטן. זיי צעשפּרייטן זיך ווי ברייטע מחותנים און די ברעטלעך פון אינדערמיטן צעפאַלן זיך מיט אַ יאָושדיקן הילך... און אין מיטן די אַלגעמיינע געשרייען און יללות שטייט דער קליינער קונדס און קאַטשעט זיך מיט קינדישן געלעכטער פון דעם וויאַזוי גאַנצע בעטן, וואָס האָבן אַזוי לאַנג געטראָגן מענטשלעכע גופים אויפן רוקן — צעפאַלן זיך איצט מיט איין מאָך פון זיינע האַלב־קינדישע הענט...

עס פליען דערביי שטרוי־זעק, פאַרגעסענע קנעפּלעך, לאַגער־לעפל, און אַן אָפּגעשפּאָרט, איינגעדאַרט שטיקל ברויט... ווייזט אויס, אַז דער קליינער האָט זיך שוין לאַנג אַרומגעטראָגן מיט אַזאַ שטיפעריש־צעשטערערישן חלום. דער אַלגעמיינער, שטרענגער סדר האָט אים דערפון אָבער אָפּגעהאַלטן. אינעם איצטיקן אַלגעמיינעם טומל לאָזט ער דערפאַר צעשפּילן זיינע פופצן־יעריקע באַגערן... זיין פּנים שמייכלט דערביי מיטן גליק פון אַלע וועלטן...

...שוין עטלעכע שעה ווי מ'קען נישט אַרויסשטעלן קיין טריט. די שרעק האָט די מענטשן אָנגעכאַפּט ביי די גערערים — טוט מען דאָס אייגענע געברויך אינמיטן באַראַק... אויף דער פּאָדלאָגע... אַנדערע ווילן נעמען די לעצטע נקמה — קריכן זיי אַרויף אויף די בעטלעך, קוועטשן פון זיך אַרויס דאָס לעצטע און שמירן איין אַלץ, וואָס עס קומט זיי אונטער די הענט, שרייענדיק דערביי איבער די מענטשלעכע כוחות...

דער קליינער אבאלע, דער וואָס שמוגלט אַריין עסנוואַרג אין לאַגער און האַנדלט דערמיט, איז שוין הייזעריק פון אומזיניקן שרייען. ער ברענגט פון עפּעס אַ ווינקל־תהום אַרויס צו שלעפּן אַ קיישל מיט רויע אייער. זיין שטים איז בעטנדיק; יידן!!! ווער עס וויל — זאָל נעמען! אַ שרפה וויל איך איבערלאָזן פאַר זייערטוועגן!... עטלעכע אומדרייסטע הענט שטרעקן זיך אויס, אין נישט מיושבדיקן גיר. די דאָזיקע ווייסן שוין אַליין נישט וואָס עס קומט דאָ פאָר. דאָס מטורפדיקע אין זייער אויג קען גאָרנישט גלויבן, אַז אבאלע טיילט היינט אויס אָן געלט... אַלץ אַרום אָבער איז פאַרטאָן מיט זיך און מיט די אייגענע יללות. שטייט ער, אבאלע, אַ פינצטערער ביי זיין קיישל אייער און דערמאָנט ס'לעצטע מאָל מיט דעם איינגעלאָשענעם סקריפּ פון זיין אויסגעטריקנטער שטים:

— נעמט, כ'בעט אייך, נעמט!...

פלוצלינג אָבער גיסט ער זיך אָן מיט צאָרן. אַזוי ווי ער וואָלט זיך באַליידיקט פון עפּעס — שפּרינגט ער אַריין אין קיישל... ביי די אייער ווערט אַ בהלה. איינס טוליעט זיך צום צווייטן, אויסגיסנדיק דערביי די געלע גאַל. פון אונטער אבאלעס שיך טראָגט זיך אַ צעקריצטער גערויש. אויף די שפּיץ נעז פון די שיך זיינע באַווייזט זיך אַ גלאַנציק, געל פּלעמל...

נאַר זיינע אויגן זעען שוין איצט גאָרנישט. דאָס פּנים איז ווי פאַרשוווּמען אין אַ התלהבותדיקער עבודה... שוין זענען אַלע אייער אויסגעבראָכן. אַ געדיכטע, פּעטע פּליסקייט רייסט זיך אַדורך דורך די קליינע קיישל־לעכלעך און כאַפּן זיך אַרום מיט אַ פאַרדאַרט שטיקל ברויט, וואָס איז געקומען אַנצופליען פון אַ חרוב בעט. נאָר אַבאַלע שטייט נאָך אַלץ און הייבט מיט די פיס צוטרעטנדיק אַלע מאָל כסדר מיטן זעלבן כעס...

דערפאַר האָט שוין מער דערפאַלג דער דיקער קורט, דער סוחר פון געשטאָפּטע ציגאַרעטן אין לאַגער. פונעם טאָפּלטן ברעט אונטער זיין בעט שלעפּט ער אַרויס עטלעכע קילאָדיקע פּעק מיט געלן, שיין־געשניטענעם טאַבאַק. ער צעפּלאָנטערט אים אַליין פון דער פייכטער איינגעפּרעסטקייט און שמייסט אים אין מיטן באַראַק אַריין:

— יידן! רייכערט ווער ס׳וויל! נעמט אייך אויך מיט אויפן וועג! דאָס איז דאָס בעסטע אין אַ ז אַ רייזע... אַהער ציען זיך שוין אַלע הענט — כ׳שפּיר זיך ווי אַ לונאַטיקער. ער דערקענט מיך פון דערווייטנס און ברענגט מיר צו אַ באַזונדער פּעקעלע. ער איז פאַרשעמט און צעטומלט און וויל זיך פאַרענטפערן פאַר מיר, דערפאַר וואָס ער שטערט מיר אינמיטן מיינע לעצטע מחשבות. ער זוכט עפּעס נייע ווערטער און קען נישט געפינען. חזרט ער בלויז איבער איין מאָל און נאָכאַמאָל:

„— ס׳איז דאָס בעסטע אויף אַ ז אַ וועג... דאָס בעסטע!...” איך ריים דערוויייל אָפּ פון ערגעץ אַ גרויס שטיק צייטונג, שטאָפּ עס מיט טאַבאַק און נעם עס אַריין אין מויל אַריין. אַ ציטערדיקע האַנט טראָגט אונטער פייער. איך טו אַ שלעפּ דעם רויך און דערשפּיר זיך אַזויווי איך וואָלט זיך אויפגעזעצט אויף אַ פייערדיקן רייטוואָגן און אַוועק אין די הימלען...

אין באַראַק האָט זיך אויפגעהויבן אַ געשטאַנק, וואָס האָט זיך אָנגעשלאָגן אין דער לופט מיט בלאָנקענדיקע פעדערן און אָפּגעריסענע געשרייען־בּרעקלעך. פליענדיקע שטיקער קויטיק וועש האָבן זיך צעטאַנצט אין דער לופט אין אַ משוגענעם קאַראַהאָד און אויף אַ ווײַלע זיך צעקושט מיטן טאָג וואָס קומט...

קאַפּיטל צוויי

I

צום לאַגער זענען פאַרפאָרן גרויסע לאַסט־אויטאָס, באַזעצט מיט שטורם־מענער. אין באַראַק האָט זיך אָפּגעשלאָגן זייער איבערשרייען זיך מיט דיקע, רויע שטימען. עמעץ האָט אַ זאָג געטאָן אין אַ ווינקל מיט רע־זיגנאַציע: ז יי ז ע נ ע ן ש ו י ן ד אָ!... די טיר האָט זיך אויפ־געריסן. אויף דער שוועל איז געבליבן שטיין דער געשטאַפּאָ־שעף, ל אַ נ־ג ע נ ק ע מ פ ע ר... ס'איז געוואָרן שטיל, גלייך ווי אַלץ וואָלט דאָ דורך אַ געהיימע כישוף־האַנט פאַרגליווערט געוואָרן.

ער האָט עס געמאַכט קורץ:

— אין פינף מינוט אַרום מוז אַלץ זיין גרייט צום אָפּמאַרש! איר קומט אין אַ צווייטן, גוט איינגעאָרדנטן אַרבעטס־לאַגער. דעקן קאָנען מיטגענומען ווערן. האָט איר עס אַלע פאַרשטאַנען?...

אַ ריי ווינקל־קולות האָבן פון חניפהדיקער געוווינהייט אָפּגעענט־פערט:

— י אַ וו אָ ל ! ! !

די גרעסטע טייל פון באַראַק איז אָבער ווייטער געבליבן איינגעזונ־קען אין אַ טיפער שווייגעניש. קיינער גלויבט נישט מער די רייד פון אַ דייטשישן מונדיר. קיין עצה איז אָבער נישטאָ. מ'מוז שנעל גרייטן זיך אין וועג אַריין. יעדער וויל אַטראַפּירן דעם לעצטן געדאַנק פון ווידער־שטאַנד, דערמיט וואָס מ'פאַרוואַרפט אַ ברעקל האָפענונג אין די הערצער... און אפשר וויל עס טאַקע די געשטאַפּאָ? לאַנגענקעמפער איז אַרויס. דער

עולם האָט זיך נערוועז צעשיט איבערן ריזיקן באַראַק. ביי יעדן בעטל שטייען אויפגעריסענע קעסטלעך מיט אָרימסקייט, וואָס מ׳האָט געשלעפּט פון געטאָ צו געטאָ און פון לאַגער צו לאַגער. איצט ליגן די צעקנוידערטע חפצים פאַרזאָרגטע, איבער דעם וואָס זיי ווערן דאָ באַלד פאַריתומט. אויף די בעטלעך זענען די קאָלדרעס איינגעדרייט אין אומאָרדענונג, אַזוי ווי זיי וואָלטן זיך געקורטשעט אין ווייען. די שטרויענע קישעלעך זע־נען יעדן איינעם געפאַלן צו די פיס און מיט אַ רווישלאַזן געזשום געבעטן אויף זיך רחמים. פיבערדיקע הענט האָבן זיך גענומען פּאַקן... מ׳פּאַקט און מ׳ווייסט נישט וואָס... אַט הייבט מען עפּעס אויף און מען רוקט עס אַריין אין זעקל; דאַן שמייסט מען עס צוריק אַרויס און מ׳נעמט עס ווי־דער אין די הענט... דערביי געשעט אַלץ אין געציילטע סעקונדן.

די וואַכן הינטער די פענצטער ווערן שיטערער. אונדזער פענצטער גייט אַרויס אַקעגנאַיבער די מיליטערישע קאַזאַרמעס. דערפאַר איז דאָ נישט אַזוי נויטיק די שטאַרקע שמירה.

דער קליינער יוסף־עוזר שטייט כסדר און קוקט דורכן פענצטערל. דער הויף פון קאַזאַרמע איז איצט פּוסט. הויכע סטוינגן היי טורמען זיך אין דער הייך, פאַר די מיליטערישע פערד צום עסן. דער קליינער בייסט מיט די ציינדלעך אין דער געביילטער פויסט. עפּעס רופט אים דאָרט מיט אַ שפּראַך, וואָס איז נאָר אים פאַרשטענדלעך. אויך איך שטיי און קוק אַרויס דורכן פענצטערל. דאָס געזעגן איך זיך מיט מיין שטאָט. דער קליינער דערזעט מיך און טוט צו מיר אַ בורטשע אינדערשטיל: כ׳ ג יי אַ נ ט ל ו י פ ן ! כ׳וויל אים גאָרנישט זאָגן. זיין פּנים האָט נישט דעם מינדסטן שפּור פון אַ ייד... ווער ווייסט? אפשר קען אים אַמאָל געלינגען? גאַנץ באַזונדערס לעבצט דאָס האַרץ נאָך עפּעס אויפצאַפּלענדיקס וואָס זאָל געשען... זייענדיק אַליין ווי פּאַראַליזירט — ווילט זיך אָבער סכנות־דיק, אַז עמעץ אַנדערש כאָטש זאָל עפּעס באַוויזן... אפילו איינער... דער קליינער האָט דערווייל שטיל געעפנט דאָס אונטערשטע לופטשיקל פון פענצטער. אין גרויסן רעש שפּירט עס נישט קיינער. ער שטעקט אַריין דעם קאָפּ אין דעם צעעפנטן לאָך אַריין און ציט פאַרזיכטיק אַדורך איין שטיקל גוף, נאָך אַ שטיקל... ביים בויך קומט עס אים אָן שווער. דערפאַר

אָבער שלעפּט שפּעטער די איבערגעוויכט שנעל אַראָפּ דעם אונטערשטן טייל קערפּער... עס הערט זיך אַ האַרטער פאַל. אַ ווײַלע רייסט זיך עפּעס אָפּ אין מיין האַרץ. דעם יאַטס קעצישע דרייסטקייט האָט מיך אַריינגעצויגן אין איר אַקטיוון אומקרייז. איך טראַכט שוין איצט נישט פון זיך. דאָס אייגענע לעבן איז שוין ווי אויפגעגעבן און נישטאָ דערפון וואָס צו כּראַכטן. דערפאַר אָבער דאָ... דאָ האָט זיך ווער פאַרמאָסטן — און אַלע מיינע חושים זענען פאַרנומען מיט אים, גלייך ווי מיר וואָלט דאָ איצט גאָרנישט נישט געדראָט. איך פיבער פון אומגעדולד און נייגער, ווי אַ טייל פון מיר וואָלט זיך מיטגעריסן מיטן קונדס. כ׳ציטער: האָט נישט עמעץ פון דער וואַך דערהערט דעם האַרטן פאַל? כ׳דערוואַרט אַ שאָס... שטיל... באַלד אָבער באַווייזט זיך דער קליינער אויף דער דראָטן־צוים... און אָט איז ער שוין אין קאַזאַרמע-הויף... און גאָרנישט...

צענדליקער אויגן פאָלגן שוין איצט נאָך מיט פאַרכאַפּטקייט דאָס שפּיל. דער קליינער, וואָס האָט זיך שוין געפונען אין הויף, האָט ווי געשפּירט אַז מען אָבסערווירט אים פון באַראַק, האָט ער דערפאַר רואיק אַ הייב געטאָן שטיפעריש־גריסנדיק דאָס הענטל, גלייך ווי ער וואָלט זיך געמאַכט ערגעצווו גלאַט אַ שפּאַציר — און פאַרשוווּנדן...

אַלע זענען ווי פאַרשטיינערט געוואָרן: הייסט עס, אַז מען האָט נאָך איצט אַפילו געקענט אַנטלויפן? אָט־אָ — נאָר זיך אַריינצובאַקומען אין דער קאַזאַרמע, זיך צו פאַרשטעקן ביז נאַכט און אין אָוונט ווייטער שפּרינגען איבער אַ צוים, אויף אַן אָפּגעלעגענער גאַס... אַ קנאה האָט אַרומגענומען צום יינגסטן און איינציק-דרייסטן, וואָס האָט עס געוואַגט... דערביי אָבער האָט יעדער איינער געפילט עפּעס ווי אַן אינערלעכע סאַטיספאַקציע, דאָס וואָס קיינער האָט נישט באַמערקט ווי דער קליינער האָט זיך אַרויסבאַקומען. פונקט ווי ער וואָלט אַלעמענס שליח געווען. יעדער באַזונדער איז מיטגעריסן געוואָרן מיט דער איינער זאָרג:

— אוי, מ׳זאָל אים נאָר נישט כאַפּן!...

באַלד האָט אַ שווייגנדיקער וועכטער זיך פאַרבייגעדרייט אונטערן פענצטערל, נישט האָבנדיק קיין בלאַסע אַנונג פון דעם, וואָס ס׳האָט פּאַסירט דאָ מיט עטלעכע סעקונדן פריער...

II

די ערשטע קלעפּ פון ביקסן־קאָלבעס האָבן די מענטשן אַרויסגעריסן פון דער איבערראַשונג. אַלע האָבן זיך גענומען שפּאַרן מיט בהלה צו דער טיר. פון דעם פרויען־באַראַק האָט זיך געטראָגן אַ הילכיק געוויין. פון ביידע זייטן האָבן זיך מענטשן געשפּאַרט אין הויף אַריין. מ'איז געפאַלן איינער איבער דעם אַנדערן, מענער איבער פרויען און נישט געשפּירט אַפילו, ווען מ'פאַלט און ווען מ'שטייט אויף צוריק. די צוזאַמענגעפלאָכ־מענע מאַסע איז אַראָפּגעדרענגט געוואָרן דורך שוואַרץ-מונדירטע „פאָלקס־דייטשן” טיפער אין הויף אַריין. דאָרט האָט מען גענומען אויפשטעלן גלייכע רייען מיט דער הילף פון גומענע קישקעס.

פונקט ווי די פּאַניק האָט מיט מינוטן פריער צעשויבערט די מאַסע, האָט זי איצט געהאַט אַ סוגעסטיווע ווירקונג אין דער פּאַרקערטער ריכ־טונג. זי האָט אָפּגעטויט אין יעדן דעם אייגענעם צאַפּלדיקן דראַנג צום לויפן און משוגענעם באַוועגן זיך. די שרעק האָט די מענטשן אויסגע־שטעלט ווי די סטרונעס און פון זיי געפאָרעמט גלייכע „פינפער”־רייען. ס'איז געקומען צולויפן דער יידישער „לאַגער־קאָמאַנדאַנט” מיט זיינע געהילפן. ער איז געווען דערשראָקן, אָבער דאָך האָט ער זיך געפילט עט־וואָס דרייסטער. ער איז צוגעגאַנגען צו זיין אָבערשאַרפירער מיט אַן אונ־טערטעניק שמייכעלע:

— מוז איך אויך איינטרעטן אין דער רייע צוזאַמען מיט אַלעמען?

יענער אָבער האָט אים שוין מער נישט דערקענט. זיין בליק האָט זיך ערגעץ פאַרקוקט ווייט, איבער אים אַריבער. ער האָט בלויז אַ פוילן גענעץ געטאָן פון פאַרטאָגיקער נישט דערשלאָפנקייט און אַרויסגעברומט אין מיטן אַ לאַנגן גענעץ:

— נאַטירלעך!

דער קאָמאַנדאַנט האָט נאָך געוואָלט עפּעס זאָגן, דערקלערן... אָבער אַ פעסטע האַנט האָט אים אָנגענומען און אים צוגעשליידערט צו דער ריי צו. ס'איז גאָרנישט געווען וואָס צו מאַכן. אין די רייען האָט עמעץ זיך געוואָלט אַליין איינרעדן:

— ס׳קען זיין, אז ס׳איז בלויז אן אלגעמיינער אפעל... און אפשר, אפשר וויל מען דא בלויז אויסקלייבן א טייל, די שוואכערע?...

„די שוואכערע!...״ א באגריף וואס האט אייביק אפגעטויט דעם פויסטן־ווילן אין די מעכטיקסטע יידישע מוסקולן... נאר די צייט האט לאנג נישט געלאזט קלערן. די אנגעלאדענע לאסט־אויטאס מיט די ס. ס.־מענער האבן זיך געלאנגווייליקט. ס׳זענען פון דארט געקומען כסדר גע־שרייען:

— שנעלער דארט! שנעלער מיט דער חזירים־באנדע!

און ווידער האט זיך אנגעהויבן א טרייבעניש. דאס מאל שוין דורכן טויער אויף דער ראמפע ארוים.

דאס אנלאדן די לאסט-אויטאס איז געגאנגען שנעל. צום ערשטן האט מען געדיכט באזעצט די אויטאס און שפעטער האט מען די לעצטע ארויפ־געווארפן איבער אלעמענס קעפ. מ׳איז ארייגעפרעסט געווארן און אריינ־געפלאכטן איינער אינעם צווייטן אריין. ס׳איז נישט מעגלעך געווען זיך אויפצושטעלן אדער א ריר צו טאן מיט א פוס. מ׳האט געמוזט זיצן כסדר מיט אן איינגעבויגענעם רוקן; טראגנדיק אויפן קארק די אנדערע, וואס האבן זיך שוין נישט געקענט ארייקנוועטשן אין געדרענגעניש אריין. פון א ווינקל ארוים האט איינער זיך געוואלט א הייב טאן, בכדי אפערצו־שלעפן אן איינגעשלאפענעם פוס פון אונטער א צווייטן. פון א זייטיקן קלאפ האט ביי אים געטאן א פלייץ מיט בלוט און ער איז געבליבן זיצן אין א פארגליווערטער פאזיציע...

די לעצטע זענען ארויפגעשפרונגען די ס. ס. זיי האבן מיט די שטיוול געטראטן איבער די קעפ, ביז זיי האבן זיך דערשלאגן צום דעכל פון אוי־טאבוס. פינף באגלייטערס אויף יעדן אויטא האבן געוואכט אויף די בא־וועגונגען. אזויווי עס וואלט מעגלעך געווען זיך ארויסצורייסן פון אט דעם צוזאמענגעפרעסטן געמיש פון מענטשלעכע אברים...

שוין זענען די פרויען אויפגעלאדן אויפן לעצטן וואגן. א פאר וואכ־מענער שפרינגען צופרידן אויפן וואגן ארויף און שפאסן רייטנדיק און טרעטנדיק מיט די שטיוול אויף די איינגעבויגענע צארטע פרויען־רוקנס. אונזערע נעכטיקע וועכטער מיט די מונדירטע „פאלקס־דייטשן״ בלייבן

שטיין ביים טויער. אויף זייערע פּנימער דערקענט מען אַ פריידיקע אומ־געדולד. זיי ווייסן, אַז די יידן האָבן געהאַט פאַרשטעקט אַלערליי חפצים און גאָלד. וואַרטן זיי בלויז אויף דער געלעגנהייט, מ'זאָל זיי דערלויבן צוריק אַריינצוגיין, אַדורכצוזוכן דעם לאַגער. דעם שעף פון טראַנספּאָרט איז שוין אָבער נמאס די זאַך. ער איילט זיך... ער וויל אַפילו נישט הערן, וואָס דער אָבערוואַכמאַן טענהט אין אים אַריין. יענער וויל אים, זעט אויס, איבערצייגן, אַז ס'פעלן נאָך עטלעכע — מ'מוז זיי דערפאַר אַזוי לאַנג זוכן, ביז מען וועט זיי געפינען... דער טראַנספּאָרט־שעף אָבער וויל פון גאָרנישט הערן. ער שרייט בלויז נערוועז אויף דעם אָבערוואַכמאַן. צו אונז דערלאַנגען זיך אָפּגעריסענע שטיקלעך פון אַ זאַץ:

— דערשיסן... און פאַרטיק!...

עס קומט דער צייכן צו די שאָפערן. די אויטאָס טוען זיך דערשראָקן אַ ריס פון די ערטער, אַזוי ווי אויפגעוועקטע פון אַ טיפן שלאָף... די וואַכ־מענער ביים טויער „געזעגענען זיך" מיט אונדז אין שפּאַס:

— העי, יידלעך! פירט זיך דאָרט אויף אָרנטלעך, אין מאַידאַנעק!...

אַ פייערדיקער בליץ האָט זיך אַדורכגעשלענגלט דורך די אָדערן:

— מ א י ד א נ ע ק !... מ א י ד א נ ע ק ! — — —

III

די אויטאָס האָבן זיך שנעל געגליטשט איבערן גלאַטן אַספאַלט פון לובלינער שליאַך. ס'איז געווען אַ הערלעכער ערב־שבועות טאָג. די זון האָט זיך אויסגעפּוצט ווי אַ יונגע כלה אין אַ גאָלדן־שמייכלדיקער בראָש און שטיפעריש זיך געריצט מיט די יונגע, אויפגערעגטע גרעזלעך פון אַלע וועגן. אַ מילד ווינטל האָט זיך פאַרליבט געטוליעט צו אירע פּיס און איי־פערזיכטיק געטרייסלט די גרעזלעך ביי די קעפּ פאַר זייער געניסן פון דער זונס צערטלערייען... דאָ און דאָרט האָט אַ קאָפּ זיך אַ הייב געטאָן, האָבן אויגן, אויף אַ מינוט בלויז, זיך געוואָלט אַ באָד טאָן אינעם גרינעם רחבות און אַ נאַש טאָן פון צעשמייכלטן שפּיל אין דער נאַטור. אַ קלעפּ־האָגל האָט אָבער דערשטיקט דעם לעצטן אויפברויז און די קעפּ צוריק

אראפגעזונקען. דער מאטאר האט גערוישט און כעסדיק געשליידערט פון אונטער זיך כמארעס רויך און צעיאגט די דערשראקענע שטויבן איבער די וועגן. אלץ וואס האט נאר געאטעמט — האט געשוויגן און בלויז אריינגעצויגן אין זיך דעם אויטא־רעש. שוואכערע האבן גענומען כארכלען פון שטיקעניש. א האנט האט זיך אין מאכטלאזער פארגעסנקייט א ריס געטאן פון איינקלאמער און זיך א הייב געטאן אין דער הויך, זוכנדיק א בעסערע פאזיציע. דער ארבל פון דער האנט האט זיך געטאן א פארקאשער און עפעס רונדיקס האט א ווינק געטאן צו דער זון...

דער געלער וואכמאן אקעגנאיבער האט עפעס באמערקט. אין זיינע פארשטיינערטע, געלע אויגן האט זיך צעפינקלט א טאנצנדיק פלעמל... ער איז אראפגעשפרונגען פון דעכל איבערן שאפערן־ביידל און האט זיך אויסגעצויגן איבער די געבוירנענע קעפ. ער האט איינגאנצן געהיצט פון רציחה און באגער:

— ווער האט דא א זייגער, ווער?

אלע האבן געשוויגן... עס זענען צוגעקומען אים צוהילף די אנדערע באגלייטער.

זיי האבן געהאקט איבער די קעפ און שעלטנדיק זיך געזידלט. זיי האבן אבער גארנישט געקענט פעסטשטעלן. אלע גופים זענען געווען אזוי צוזאמענגעפרעסט, אז ס'איז נישט מעגלעך געווען צו קאנטראלירן...

דער געלער האט געברענט פון צארן. זיינע פלאמענדיקע האר האבן זיך מיטגערויטלט מיט זיין רציחהדיק פנים. ער האט זיך גערוקט איבער די קעפ פון איינעם צום אנדערן און מיט די הענט זיך געבאברעט איבער רוקנס, זוכנדיק עפעס... זיינע פינגער זענען ערגעץ פארפארן אין דער טיף פון איינעמס א טאש און ער האט פון דארט ארויסגעשלעפט א פארקניפט, שמורציק טיכל. ער האט עס פונאנדערגעוויקלט און פון דארט ארויסגעשלעפט צוויי 500ער באנקנאטן... זיינס א חבר האט א בליק געטאן מיט קנאה אויף דעם געלנס גליק און ער האט זיך צערעוועט:

— וואס? איר פירט מיט זיך געלט?! איר טייוולס־קינדער, איר! אויף וואס דארפט איר דען, דאס אלץ וואס איר פירט מיט זיך? מען פירט דאך אייך קיין מאידאנעק...

די מענטשן אָבער — אַזוי ווי זיי וואָלטן זיך שטום אָפּגעשמועסט. דורך אַ געהיימער אברים-שפּראַך — האָבן געשוויגן... און טאָמער איז אַפילו איינעם מיאוס געוואָרן די קלעפּ און ער איז שוין גרייט געווען אין געדאַנק אַלץ אָפּצוגעבן, בכדי אַ סוף צו מאַכן צו די ווילדע געשלעגן — איז אָבער נישט מעגלעך געווען אַרויסצושלעפּן אַ האַנט פון דער פּרעס אַרויס... עס האָט זיך אויך נישט געגלוסט אַדורכצולאָזן דאָס מינדסטע וואָרט דורך דער איינגעטריקנטער קעל. באַזונדערס האָבן די אברים פון די שכנים אין אַלע זייטן זיך איבערגעשריגן דורך דער פאַרשוויצטער וואַרעמקייט פון די בלוטן: שווייג! פאַרשטום!

און אַלע האָבן מיט מאָדנער סבלנות איבערגעטראָגן די קלעפּ און די געשרייען...

פונדערווייטנס האָבן דערווייל גענומען אָקעגנטאַנצן דראָטן-נעצן. די אויטאָס האָבן אַ שווערן קרעכץ געטאָן און זיך געשטעלט. שוואַרצע שילדן מיט ביינערדיקע סקעלעטן-קעפּ האָבן אָנגעזאָגט ביים טויער, אַז דאָ עפנט זיך די מלוכה פון טויט...

קאַפּיטל דריי

I

פון „קאָנצענטראַציע־לאַגער" „מאַידאַנעק" האָב איך נאָך געהערט מיט מאָנאַטן צוריק. אין יענע צייטן נאָך, ווען ס'איז דאָרט געווען דער פּראָווי־זאָרישער געטאָ פון די לובלינער יידן. שפּעטער זענען אין אַלע לאַגערן אַרומגעגאַנגען פאַרשידענע שווידערלעכע קלאַנגען וועגן דעם, וואָס עס קומט פאָר אין מאַידאַנעק... ס'זאָל דאָרט נישט זיין קיין „נאָרמאַלער" טויטונגס־לאַגער — פאַר וועלכן מ'האָט זיך שוין וויי־ניק־וואָס געשראָקן — נאָר עפּעס אַזעלכעס... וואָס איז נאָך מער ווי טויט, נאָך מער ווי פּייניקונג... און דאָס וואָס כ'האָב געהערט פון אַזעלכע, וועמען ס'איז געלונגען צו אַנטלויפן פון דאָרט, האָט באמת איבערגעשטיגן אַלע פאַנטאַזיעס. אין די געשפּרעכן, וואָס מיר האָבן צווישן זיך געפירט אין לאַגער, האָבן מיר דערפאַר כסדר אָפּגעשטימט אַלע, פּה אחד, אַז קיין מאַידאַנעק וועלן מיר זיך נישט לאָזן פירן לעבעדיקערהייט... און אויב דאָס ערשטע מאָל — מיט 16 חדשים צו־ריק — איז מיר געלונגען (וועגן דעם אין אַ צווייטן אָרט) צו אַנטרינען; בין איך אָבער דאָסמאָל געווען הילפלאָז און פּסיכיש דערשלאָגן. דער ער־שטער־בעסטער ריר, אגב, האָט ביים איצטיקן מאָמענט באַדייט דאָס זעלבע ווי — אַ זיכערער טויט. איז בלויז געבליבן אָפּצוּוואַרטן וואָס די צייט וועט מיט זיך ברענגען. איך האָב זיך באַמיט צו בלייבן קאַלט און אויסגערעכנט. מען האָט געמוזט אָפּשאַצן יעדע מינוט ווי געהעריק. אַריינקוקן יעדן שאַנס טיפער אין די מעגלעכקייטן אַריין און פאַרשטיין, ווען מ'קען אויסנוצן אַ

גינסטיקע האַלבע סעקונדע... „— וואַכזאַמקייט!", האָט דער דיסציפּלינירטער לעבנס־אינסטינקט אַריינגעשריגן אין יעדן אבער באַזונדער. און דאָס איז געווען דער איינציקער איינגענער באַפעל וואָס מ'האָט נאָך געקענט געהאָרכן...

די אויטאָס האָבן זיך אָפּגעשטעלט אויף אַ באַרג. מ'האָט געקענט זען ווי דאָרט ווייטער, אין דער נידער, צווישן די פאַרשידענע דראָטן-נעצן רויעט עס מיט מענטשן. זיי פירן און שלעפּן פאַרשידענע משאות און וואַגאָנעטקעס אויף שמאָלע, אייזערנע רעלסן, באַרג־אַרויף. דער ערשטער געדאַנק וואָס איז געקומען אין קאָפּ אַריין איז געווען:

— מענטשן לעבן נאָך דאָ!... מ'אַרבעט...

די פּראַקטיק אין די יאָרן פון די לאַגערן האָט באַוויזן, אַז דאָס אַרבעטן אונטער די שווערסטע באַדינגונגען קען אויך געבן געוויסע שאַנסן צום לעבן... — ל ע ב ן!... און דאָס האָט מען דאָך אַזוי באַגערט... טייער איז דאָך געווען יעדעס ברעקל פרייע לופט; יעדער טריט מיט נישט־אונטערגעהאַקטע פיס... קיינמאָל האָט מען דאָך נישט געקענט אַזוי אָפּשאַצן, וויפל געהיימע גענוסן עס ליגן פאַרבאָרגן אין יעדער סעקונדע לעבן... עס זענען געווען מינוטן, שעהן און טעג פון פּחד און שגעון, ווען דו האָסט געוואָלט פאַרגליווערן, בכדי גאַרנישט מער צו פילן; ביסט אָפטמאָל געשטאַנען טעג גאַנצע מיט אַ געבויגענעם רוקן און צעהאַקטע אברים און האָסט געוואָרט, אַז עמעץ זאָל דיר צוברעננגען דעם טויט ביז אונטער דער נאָז. דערפאַר אָבער האָסטו זיך אַמאָל געגעבן אַ שטעל אויף אַ פּאָר מינוט און דו האָסט דערשפּירט, וויפל גליק עס ליגט אין אַ שלונג ריינעם אָטעם, וויפל זיסן כוח עס קען געבן איין אויסגעגלייכטער טריט; איין שעה פון ליגן רואיק און אויסגעצויגן אויפן הארטן, פאַרנאַרעטן ברעט... דו האָסט דאָן דערפילט ווי דאָס לעבן האָט דיך אַריינגעפירט אין אַ געהיימנישפולן חדר, האָט זיך פאַר דיר נאַקעט אויסגעטאָן און באַוויזן דיר די רייצן וואָס ליגן פאַרבאָרגן אין יעדן נגעלע...

איין ביסן ברויט נאָך אַ לאַנגן הונגער־טאָג האָט דיר באַוויזן, וואָס פאַר אַ לעבנס־אוצרות און קוויקונגס־זאַפטן עס ריזלען אין יעדן נישט־באַמערקטן קעגנשטאַנד פון לעבן אויף דער פריי... „לעבן!" — האָסטו

געטראַכט — „אומבאַדינגט לעבן!...״ ווייל איצט ווייסטו שוין ווי אַזוי מ׳קען אויסנוצן יעדע מינוט, ארויסציען דעם וואונדערלעכן עליקסיר פון דעם מינדסטן ברעקל... — אַ לעבן אויף דער פריי? ווער קען עס דען פאַרשטיין? ווער האָט דען אַן אַנונג וויאַזוי דאָס אויסצונוצן?!

וויפל מאָל מען איז נישט געווען אַטראַפּירט — האָט מען דאָך ערשט דערשפּירט ווי ווייט מען איז צוגעבונדן צום לעבן — דאַן ווען מ׳האָט פאַר זיך דערזען די לעצטע מינוטן... — נאָך פינף מינוטן לעבן! האָסטו אָפּט געטראַכט... און אין יעדער סעקונדע האָסטו נאָך געקענט אריינזאַפּן אין זיך דעם רחבות פון אַרום, זען: אַ הימל... אַ הויז... אַ ראָזלעכן שטיין... און יעדער חוש דיינער האָט ערשט דאַן באַגריפן ווי שרעקלעך־גרויס עס איז דאָס גליק, וואָס צאַפּלט זיך אונטער די פאַלדן פון איין אויגנבליק...

דאָס לעבן אונטער די שווידערלעכסטע שקלאַפן־באַדינגונגען האָט נישט געקענט אינגאַנצן נמאס ווערן, ווייל וואָס מער דער טאָג האָט געפייניקט — אַלץ גרעסער איז אויסגעוואַקסן דאָס גליק פון דער שעה רו אין דער נאַכט; האָט אַלץ מער געגעבן אַ האַלבע שעה פון אַוועקזעצן זיך אין אַ ווינקל און פון גאָרנישט טראַכטן מער — — — פון נישט ווערן געשטערט דורך קיינעם...

דעם שווערסטן טאָג פון פיין האָט געזיסט, האָט באַרוישט און פאַר־שיכורט דער בלויזער געדאַנק, אַז ביינאַכט, יאָ־יאָ! ביינאַכט וועסטו באַ־קומען אַ שטיקל ברויט... דיין פאַנטאַזיע האָט דיר פאָרגעשטעלט, ווי אַזוי דו וועסט עס רואיק קענען קייען, ברעקלעכוויז... ווי יעדער ביסן וועט זיך באַזונדער צעלויפן מיט אומרואיקער פרייד דורך אַלע אברים... און שפּע־טער, גאָר שפּעטער וועסטו קענען דיין מידן גוף אַוועקשלעפּן אין דיין ווינקל; וועסט זיך אויפציען אויף אַ ברעטלדיק בעטל, אַרום דיר וועט זיין טונקל און קיינעמס בליק וועט דיך נישט שרעקן... דו וועסט דערפאַר פריי אויסציען די פיס דיינע, די הענט איבערלייגן אויף וועלכער זייט דו ווילסט... און אַלע גלידער דיינע וועלן זיך צעוויינען פון שעהדיקן, פרייעם תענוג און דו...

ווער זשע זאָל עס נישט אויפצאַפּלען ביים דערזען אַ האַלבן שאַנס אויף הונדערט צו קענען ווייטער לעבן; ווייטער צו קענען זיין געבראָכן טעג און

אויך אין דער געבראָכנקייט, אין דער געבויגנקייט צו שפּירן דעם תענוג פון ווארטן; פון האָבן דעם באַוווסטזיין, מיט יעדער מינוט, אַז דו דער־נענטערסט זיך צו יענער מחיהדיקער שעה, ווען דו וועסט עפענען אַ מויל און אַ פרישער שטראָם לופט וועט זיך אַ שפּאַר טאָן אין דיר אריין...

איז אַ ברעקל האָפענונג בכוח געווען צו פאַרכשופן, די גאַנצע נשמה איבערצודרייען אויף דער לינקער זייט. אַ האָר מער באַקוועמלעכקייט האָט געלאָקט מיט אַזויפיל צוזאָגן, האָט געגלעט אַזוי מחיהדיק איבער די בלוטן, אַז מ׳איז אָפּט גרייט געווען אַוועקצוגעבן נאָך מער וויפל מען פאַרמאָגט אין זיך, בכדי צו באַקומען נאָך אַ מינוט, נאָך איין רגע לעבן. בלויז לעבן? ניין! עס איז געווען עפּעס מער, ווי דאָס וואָס די געוועלנלעכע חושים באַ־גרייפן אונטער דעם דאָזיקן וואָרט...

זאָל מען דערפאַר זיך באַמיען צו פאַרשטיין, וואָס עס באַדייט אַ ווי־דער אָנגעצונדן שטיקל קנויט פון האָפענונג ביי די טויערן פון מאַידאַנעק —

...שוין דער מאַרש ביז צום טויער, ווען פיס און רוקן זענען צוריק אויסגעגלייכט; ווען גוף איז שוין מער נישט איינגעקלאַמערט אין גוף און מ׳קען ווידער שפּרייזן, שפּרייזן! האָט באַוויזן וויפל וואונדערלעכקייטן יעדע רגע טראָגט אין איר שויס, פון וויפל לייטזעליקייט דו קענסט שעפּן אין אַ פּולער מאָס... וועמען־זשע אַרט עס, וואָס אין דיין זייט גייען באַוואָפנטע מונדירן און ציילן דיר די טריט!? אַז דו שפּירסט ווי יעדער טריט ביי דיר זינגט... פון דער מינוטדיקער אויסגעגלייכטקייט אַרויס...

איין טויער נאָכן צווייטן האָט זיך צעעפנט. ס׳האָבן זיך גענומען ציען בלאָטיקע אָדערן אין אַלע זייטן. אַ ים מיט דראָטן־צוימען האָט אָפּגעגרע־נעצט לופט פון לופט און געטיילט אַ וועלט אין פּירעקיקע גרויסע קאַסטנס. פון אַלע זייטן זענען געשטאַנען באַראַקן און בענקענדיק אַרויסגעקוקט מיט זייערע קליין־פענצטערדיקע אויגן דורך די דראָטן. קיין מענטשן האָט מען נישט געזען און ס׳האָט זיך געדוכט, אַז דאָס האָט מען דאָ פאַרשפּאַרט די בלויזע באַראַקן...

מ׳האָט אונדז גענומען טרייבן דורך קרומע, פאַרשטעלטע וועגן. יעדע פּאָר מינוט האָט זיך געעפנט אַ דראָטן טירל און ווידער זיך צוגעקלאַפּט. ביי די זייטן זענען געשטאַנען פאַרשידענע געביידעס און אויף אַ שטילן

פליסטער־לשון עפעס אָנגעזאָגט דורך די ווענט מיט אַ דערשראָקענעם טאָן... ענדלעך האָבן מיר דערזען אַ ריזנגרויסן, נאַקעטן פלאַץ. טויזנטער דערשראָקענע מענטשן זענען דאָרט געלעגן קופּעסווייז, צעלייגט אויף דער ערד אָדער ארומלויפנדיקע אין פאַרצווייפלונג פון איין אָרט צום צווייטן. מיר זענען צוגעגאַנגען ביז צום טירל מיט רואיקע, געסדרטע טריט. בלויז ווען דאָס טירל האָט זיך געעפנט, זענען מיר אַריינגעשטויסן געוואָרן אין כאַאָס אַריין און זיך אַריינגעגאָסן אין מענטשלעכן מוראַשניק אַריין. אַ בליק הינטער זיך האָט באַלד קלאָר געמאַכט:

— מיר זענען פאַרשפּאַרט!...

II

די פרויען הינטער אונז האָט מען אָפּגעטיילט באַזונדער. פאַר זיי איז געווען אַ ספּעציעלער זאַמלפּונקט. נישט איין פרוי האָט דאָ נאָך גע־האַט איר מאַן אין די פאָדערשטע רייען; אַ געליבטן, שוין פון די לאַגער־צייטן — אָדער גלאַט דאָס איינציקע נאָענט־היימישע פּנים, וואָס איז נאָך געבליבן פון אַמאָל. ווען זיי האָבן דערשפּירט די לעצטע מינוט פון צעשיידונג — האָבן זיי זיך ווילד געריסן פון די רייען, געשריגן און גע־וואָרפן זיך אויף דער ערד. מענער האָבן מיטן אינסטינקט דערשפּירט, ווער עס דאַרף דאָרט איצט שרייען און מיט אַלע בלינד־איינגעדרימלטע כוחות זיך געפּרוווט צוריקהאַלטן, נישט אַריינגעשטויסן צו ווערן אויפן עלנטן, אָפּגעריסענעם פלאַץ. צענדליקער פרויען האָבן זיך מיט צעקלאַפּ־טע, פאַרבלוטיקטע פּנימער צוגעריסן מיט צעשויבערטע האָר צו זייערע מענער און זיך אין זיי נאָך איין מאָל איינגעקלאַמערט... זיי זענען פאַר־זונקען איינער אינעם צווייטן אַריין, ווי זיי וואָלטן געגלויבט, אַז עס קען נאָך אַ נס געשען — און זיי וועלן אַזוי צוזאַמענוואַקסן, אַז קיין כוח וועט זיי נישט קענען פונאַנדעררייסן... געציילטע קינדער, וואָס האָבן זיך באַ־וויזן ביז איצט צו דערהאַלטן אין לאַגער, האָבן זיך מיטגעשלעפּט נאָך די מוטערס און שטום־דערשראָקן זיך אָנגעהאַלטן אין זייער קלייד... די ס. ס. איז אָבער שנעל אַריין אין דער מיטן און אַזוי לאַנג געשלאָגן איבער די

קעפּ, ביז דאָס אומגלויבלעכע איז געשען: קערפּער האָט זיך אָפּגעריסן פון קערפּער... די מענטשן זענען שוין נישט געווען ביי די געדאַנקען — די פּלעפּ בלויז האָבן אָנגעוויזן, אין וועלכער ריכטונג מען האָט זיך צו באַוועגן. באַלד האָבן זיך אויסגעבילדעט צוויי ריזיקע, פאַרמלאָזע מחנות, וואָס האָבן אויסגעזען ווי איין מעכטיקער, צעשפּאָלטענער גוף...

אויף דעם פּלאַץ, וווּ מיר האָבן זיך געפונען זענען שוין געווען אָנגעטריבן טויזנטער יידן. זיי זענען געלעגן מיד און מיט פאַרחלשטע אויגן געקוקט אין הימל אריין. אַ קליינע גרופּע פון זיי איז נאָך געווען באַרעדעוודיק און רירעוודיק. מיר האָבן זיך פון זיי דערוווּסט, אַז ביז מיט עטלעכע טעג צוריק זענען נאָך געווען יידן אין די אומגעגנטן פון מעזריטש, ביאַלע און שעדלעצער קרייז. מיט דריי טעג צוריק האָט מען זיי צוזאַמענגענומען פון גאַנצן געגנט, געבראַכט אהער און ארויפגעלאָזט אויף אָט דעם פּלאַץ. די פרויען האָט מען אויך ביי זיי אָפּגעזונדערט. און אַזוי וואַרטן זיי שוין דעם דריטן טאָג. זיי האָבן געהערט, אַז דאָס איז אַ ספּעציעלער פאַל, ווייל געוויינלעך ווערט מען דאָ באַלד אריינגעפירט אין „באָד" אריין. גראָד היינטיקע וואָך איז אָבער אָנגעקומען אַ גרעסערער טראַנספּאָרט יידן, מיט וועלכע דאָס „באָד" איז „פאַרנומען" — ליגן זיי שוין דעם דריטן טאָג און וואַרטן, אַז צו באַקומען אַ טראָפּן עסן אָדער וואַסער.

ביינאַכט האָט שוין עטלעכע מאָל געגאָסן אַ רעגן און אַלע זענען אויסגעווייקט געוואָרן. ס'זענען געווען אַזעלכע חכמים, וואָס האָבן מיט זיך מיטגעשלעפּט בעטגעוואַנט און פּעקלעך עסן, אויף יעדנפאַלס. דאָס זענען געווען די אָפּטימיסטן, וואָס האָבן זיך ליב צו באַוואָרענען — לייגן זיי זיך איצט אַוועק אין דער בלאָטע, דעקן זיך צו מיטן בעטגעוואַנט און קומען איבער די נאַכט... אינדערפרי שלעפּן זיי אַרויס אַ שטיק צעקנייטשט ברויט פון אַ זעקל — וועלכעס דינט אויך פאַר אַ קישן — און קענען זיך אַזוי אַרום דערהאַלטן ביים לעבן. שלעכט איז בלויז מיט די, וואָס האָבן געגלויבט אַז מען פירט באַלד אויפן טויט. זיי האָבן דערפאַר מיט זיך גאָרנישט נישט מיטגענומען. פאַלן זיי ביינאַכט פון הונגעריקער מידקייט אויף דער פייכטער, בלאָטיק־צעווייקטער ערד און שפּירן ווי די נאַכטיקע קעלט שטעכט זיי אַדורך מיט יעדער מינוט ווי מיט שפּיזן.

דעם ערשטן און צווייטן טאָג זענען זיי געוואָרן ווי ווילד פון הונגער. געווען אויך אַזעלכע צווישן זיי, וואָס האָבן זיך געוואָרפן אין צאָרן אויף די, וועלכע האָבן נאָך עפּעס געהאַט אין די זעקלעך; זיי זענען אָבער צו שוואַך געווען אָקעגן די, וואָס האָבן נאָך עפּעס געגעסן און דערפאַר גע־מוזט אָפּטרעטן רעזיגנירטע און מידע... היינט ליגן זיי פאַרשמאַכט, אָן חשק זיך צו לאָזן נאָכאַמאָל פּרוּוון „גליק" און אָן דעם מינדסטן ווילן אַ בליק צו טאָן נאָכאַמאָל אויף דער וועלט...

די וואָס האָבן נאָך אַביסל צו עסן און אַ פּעקל מיט ווערט־זאַכן פילן זיך נאָך צוגעבונדן צו עפּעס אויף דער וועלט, וואָס דאַרף זיין אַ שאָד צו פאַרלאָזן. זיי קלאָגן זיך נאָך, וויינען, רייסן די האָר און ברעכן מיט די הענט:

— וואָס וועט זיין?! וואָס וועט זיין?! האַ? וועלן זיי אונדז דאָ אומברענגען דורך פאַרהונגערן?... זיי וואַרפן זיך נאָך און בייסן די נעגל פון כעס און ווייטיקדיקער זאָרג... יעדער איינער פון זיי האָט זיך געקענט באַהאַלטן... אַנטלויפן... זיך ראַטעווען... איצט בייסט ער זיך אַליין פאַר צאָרן, קלאַפּט מיט די פויסטן זיך אין קאָפּ — ווי ער וואָלט זיך אַליין גע־וואָלט דערפאַר דערשלאָגן... איינער וויל אויסגיסן זיין ביטער האַרץ פאַרן צווייטן:

— וואָס האָט זיך מיט מיר געטאָן, וואָס? פאַרוואָס בין איך נישט אַוועק אין וואַלד אריין? אַזאַ גוט באַהעלטעניש געהאַט!

אַ צווייטער גייט נאָך ווייטער מיטן חשבון: ער האָט געקענט פאָרן קיין ארץ ישראל... נאָך ביי די דייטשן האָט ער עס געקענט... די פאַר־שאָלטענע „גליקן" פון די ערשטע מלחמה־יאָרן האָבן אים אָבער פאַר־בלענדט די אויגן... ער איז בייז אויף זיך אַליין: „שטיקער!... בנא־מנות, ווי מ'דאַרף פון מיר רייסן שטיקער..." אָבער קיינער הערט סיי־ווי נישט דעם צווייטן. יעדער שרייט בלויז פאַר זיך, אויסצושרייען דעם איי־גענעם וויי...

דערפאַר אָבער ליגט שוין אַ גרויסע טייל פאַרטראָגן אין אַנדערע וועלטן. דער טויט האָט זיי דערוויל געשיקט זיין פאַראויסגייער, דעם

פאַרגליווערטן דרימל, אין די אברים אַריין. ער שפּילט זיך מיט זיי, נישט וועלנדיק זיי פאַרצערן אויפאַמאָל... קוקן זיי מיט גלייכגילטיקע, פאַרפרוירענע אויגן, אַזוי ווי זיי וואָלטן אַריבערגעבליקט איבער דער גאַנצער דאָאיקער וועלט...

III

ביי די זייטן פון פּלאַץ ליגן אָנגעהויפט בערגלעך מיט מענטשלעכער צואה: נישט ווילנדיק כאַפּט דער בליק אויף דעם גאַנצן קויט. עס ווערט מיר אויפפאַלנדיק, וואָס ביי יעדן שפּור פון מענטשלעכן אַרויסגאַנג זעט מען אַ מאָדנע צעפּירטקייט, גלייך ווי מענטשלעכע פינגער וואָלטן אין דעם לאַנג זיך געגראַבלט...

איינער פון די אָפּגעשוואַכטע שטעלט זיך פּלוצלינג אויף און לאָזט זיך לויפן. עטלעכע פון די זיך־באַוועגנדיקע באַמערקן עס און לויפן צו צו אים און שטעלן זיך אַרום אים אַרום. זיי מאַכן עס זייער פאַרזיכטיק. זיי קוקן זיך דערביי אַרום אין אַלע זייטן, אויב אַ ס. ס.־מאַן פון דער אויסנזייט באַמערקט עס נישט... צוערשט האָב איך געמיינט, אַז דאָס טוען זיי דערפאַר, ווייל עס איז פאַרבאָטן דאָ צו באַשמוצן דעם פּלאַץ. זיי ווילן דערפאַר פאַרשטעלן איינעם — וואָס דאַרף זיין מענטשלעך באַדערפעניש דערליידיקן — פאַר אַ בייז אויג... איך באַמערק אָבער, אַז דאָס אַרומשטעלן זיך געדויערט לענגער ווי געוויינלעך. אָט שטייט שוין דאָס רעדל צען, פופצן און צוואַנציק מינוט... יעדעס מאָל דרייט אַן אַנדערער פון רעדל אויס דעם קאָפּ און רעדט עפּעס נערוועז אַריין אין דעם, וואָס טוט עפּעס, מסתמא, אין דערמיט...

איך האָב זיך דערנענטערט און דערזען אַזעלכעס, וואָס ס'האָט אויף מיר אָנגעוואָרפן אַ שרעק, געמישט מיט אַן עקל... דער מענטש אינדערמיטן איז געזעסן און פון זיך אַרויסגעדריקט דאָס לעצטע. נעבן אים איז שוין געלעגן אַ פרישׂ־ אָנגעהויפט בערגעלע, אין וועלכן ער האָט פאַרצווייפלט געבאָברעט מיט די הענט...

איך האָב זיך דערמאָנט אין די פריער־באַמערקטע סמנים און אַ געדאַנק איז מיך באַפאַלן:

— זענען נישט אַמאָל אָט די אַלע מענטשן משוגע געוואָרן אין די טעג פון אַ ז אַ ווארטעניש!... ס'איז געווען פאָרצוזען, אַז אויך מיר קענען נאָך דאָ ווארטן עטלעכע טעג ביז אונדזער ריי... אויך מיר קענען אַזוי ווערן ווילד, ווילד און מאַכטלאָז פון יאושדיקן הונגער... כ'האָב ווי־דער גענומען שפּירן אַ שרעק: וועט מיר אויסקומען מיינע לעצטע טעג צו פאַרברענגען צווישן משוגעים? און — וועל איך אַליין נישט משוגע ווערן גליך ווי אַלע? צום טויט האָב איך זיך שוין צוגעגרייט נישט איין מאָל. איך האָב אים שוין אין מיין פאַנטאַזיע געזען אין אַלע זיינע גע־שטאַלטן און צו זיי זיך צוגעפּאַסט. מיטן אויפנעמען אים אין זיך איז שוין אָפּגעפאַלן יעדער פּחד. איין זאַך אָבער האָב איך נישט פאָראויס־געזען: דעם טויט אין משוגעת־צושטאַנד! און אָט דאָס נייע, דאָס נישט אויסגערעכנטע, מיט וועלכן דו האָסט נאָך נישט שלום געמאַכט אין גע־דאַנק — האָט ווידער אויפגערעגט און אויפגערודערט...

די מענטשן האָבן אָבער אויסגעזען גראַד איצט ווי באַרואיקט. אויף זייערע פּנימער איז געווען אַן אַנדער מין אויסדרוק, ווי פריער ביים נער־וועזן, פאַרצווייפלטן אַרומלויפן. כ'האָב געזען אַז דאָ ווערט עפּעס גע־זוכט מיט אַ קלאָרער באַרעכנטקייט. דאָס האָט מיר נאָך מער פאַרשטאַרקט דעם באַוווסטזיין, אַז איך געפין זיך אין אַן אומקרייז, וועלכן כ'בין נישט מסוגל צו פאַרשטיין...

עפּעס איינער פון די אַרומשטייענדיקע האָט יענעם אַ פרעג געטאָן:

— ביסטו איבערהויפּט זיכער, אַז דו האָסט אַראָפּגעשלונגען?

כ'האָב שוין דעם ענטפער נישט געהערט. איין וואָרט איז אַראָפּגע־פאַלן אין מיין געדאַנק אַריין און מיט איין זעץ צעריסן אַלע קלערענישן, וואָס האָבן זיך דאָרט געפּלאָנטערט.

„...אַראָפּגעשלונגען!” און שוין האָט זיך פאַר מיר געעפנט אַ ברייטער טויער צו אַ נייער וועלט פון זאָרגן און יאושדיקן געראַנגל...

ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ביים ערשטן טאָג פון זייער קומען האָבן

זיך פאַרדעכטיקע טיפּן באַווײַזן בײַ די דראָטן און מיט אַ פליסטער־שפּראַך אַרײַנגערעדט דורך די שמאָלע קעסטעלעך:

— יידן! איר זעט? אָט דאָ נישט ווײַט איז דאָס באָד. דאָרט ווײַטער אַביסל איז די גאַז-קאַמער. איר פאַרשטייט? באַלד אין באָד ווערט יעדער אויסגעטאָן נאַקעט און ווערט פון דאָרט אַזוי אַרויסגעפירט. עס איז דער־פאַר אומזיסט אײַער אויסהיטן דאָס ביסל גאָלד און ווערט־זאַכן... איר מעגט עס אַפילו ווי גוט פאַרשטעקן אין די מלבושים...

יעדער באַזונדער האָט פאַרגעלייגט, מ׳זאָל עס אים אַרויסגעבן, וועט מען בלײַבן לעבן, — וועט ער עס צוריקגעבן אין לאַגער; ס׳איז סײַ־ווי נישטאָ וואָס אײַנצושטעלן...

שוואַכערע כאַראַקטערן האָבן טאַקע באַלד אויפגעריסן אַלע באַהעל־טענישן, בײַ די אַרבל, בײַ די הויזן־מאַנקעטן און אַלץ אַרויסגעגעבן... דער חשבון איז אַ פּשוטער: יענע לעבן, טאָ זאָלן ז יי כאָטש דערפון הנאה האָבן! דערפאַר אָבער האָבן פּיפּיקע מוחות באַשלאָסן נישט אַזוי שנעל צו קאַפּיטולירן...

...און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ ש ל י נ ג ע נ י ש...

מ׳האָט אַראָפּגעשלונגען קלענערע און גרעסערע בריליאַנטלעך, פינ־גערלעך און קליינע גאָלד־שטיקלעך... מ׳האָט זיך דערבײַ געטראַכט, מיט אַ געוויסער צופרידענער באַרואיקטקייט: — באַלד קען מען אַרויסגיין אַפילו גענצלעך נאַקעט... אַ שטיק פאַרמעגן איז שוין איצט אַרײַנגעלייבט געוואָרן... און שפּעטער וועט דאָס אייגענע לײַב און גערערים נישט פאַר־ראַטן — נאָר עס אָפּגעבן פאַרדעקט, אין דער קאָנספּיראַטיוויסטער פאָרם.

...איז אָבער אַוועק אַ טאָג פון אומזיסטן וואַרטן. די לײַט פון דער ס. ס. האָבן צײַט. און דער מאָגן איז דערווײַל דערשראָקן פונעם אויס־באַהאַלטן אַזאַ פאַרמעגנדיקן סוד. אָט הייבט ער אָן צו בורטשען אומצו־פרידן און אָט פאַרגייט ער זיך גאָר אין יסורימדיקע קרעמפּן און נעמט אין בהלה אַרויסוואַרפן פון זיך אַלצדינג, וואָס מ׳האָט נאָר אין אים אַראָפּגעלאָזט... דאָס טײַערסטע — געמישט מיטן ביליקסטן, עקלדיקסטן מיסט...

האָבן זאָרגעוודיקע הענט זיך שעהן לאַנג געגראַבלט, אַדורכגעריבן דורך די פינגער יעדן ברעקל קויט — ביז זיי האָבן דאָס עיקרדיקע ווידער געפונען... שפּעטער האָבן זיי אויפסניי אָנגעוואָרפן די אינגעווייד̇ן דעם אייגענעם פּקדון...

...איז אוועק אַ משוגענער גערײַנגל צווישן די טעג און דעם פיזיאָ־לאָגישן געדראַנג. מ'האָט זיך באַמיט איינצוהאַלטן די צעשפּאַרטע, אַי־בערלעבע איבלדיקייט און נישט געקענט. האָט מען שפּעטער ווידעראַמאָל געמוזט זוכן עקשנותדיק און צום ווײַפּלטן מאָל דאָס זעלבע באַהאַלטן אין דעם מידן, פון גאָט אַליין אויסבאַהאַלטענעם בײַטל... אויף דעם דריטן טאָג איז שוין נישט געווען מיט וואָס אַרויסצוגיין... דער אוצר איז בלויז געלעגן און שווער געדרימלט אויפן מאָגנס דנאָ. די לעצטע אינערע זאַפּטן — אין גיריקייט נאָך עפּעס צום פאַרדײַען — האָבן זיך דערויף געוואָרפן יעדעס מאָל אויפסניי, ווי אין אָנגריף און יעדעס מאָל האַרט־פּויסטיק אָפּגעשליידערט געוואָרן צוריק... האָבן זיי זיך בלויז ווי הונגעריקע וועלף צוריקגעצויגן אין זייערע איינגעטריקנטע אָדערן־נאָרעס אַריין — — — —

...געווען אויך אַזעלכע, וואָס האָבן זיך מידערהייט אויסגעצויגן און געוואַרט אויף דער דערלייזנדיקער גאָרנישט ווערנדיקייט. זיי האָט שוין מער נישט אינטערעסירט.

דערפאַר אָבער האָט אַ נאָך רירעוודיקער שכן אָדער חבר געוווסט, וואָס עס חלומט נאָך אין דעם איינגעצויגענעם גוף און ער האָט צוליב דעם יענעם אַלעמאָל געוועקט פון דער הינער־פּלעט אַרויס:

— דו! פּרווו... אפשר וועט עס איצט גיין?... ס'האָט געפּייניקט דער געדאַנק, אַז בײַ יענעם ליגט אַ ווערט־זאַך, וועלכע די געשטאָרבענע אברים וועלן מיטנעמען אין פייער אַרײַן... אַ, ווער קען עס דען פאַרגעסן יענע בליקן, מיט וועלכע געזונטערע האָבן געקוקט אויף די וואָס האָבן דערווייל געמאַכט אַ חלומדיקן אויסשפּיר־גאַנג אין אַנדערע וועלטן אַרײַן!... אַ, ווער קען דען באַגרײַפן, צו וואָס עס האָט אַלץ דערפירט מענטשן. אין מיטן אַ משוגענעם זינלאָזן אויפרײַץ פון אַ באַהאַלטענעם פאַרמעגן, בײַם שיין פון אַ כויט, וואָס מ'קען אים אפשר בלויז מיט אָט דעם פאַרמעגן אויסמיידן!?

פון אזויפיל אויגן לייען איך ארום דעם משוגענעם אויפשווידער... אט זע איך איינעם וואכן איבער א פארחלשטן קערפער פון א שכן. אים דוכט זיך, אז יענער שטארבט אוועק און ער ווייסט מסתמא וואס עס טוט זיך אין יענעמס אינגעווייד... ער קוקט מיט פארצווייפלטן כעס און באַדויער: העי, וואס טוט מען? וואס טוט מען זיך דא פאר אן עצה?...

א יאוש און אן עקל כאפט מיך ארום צו די לעצטע מינוטן פון לעבן. כ'וויל שוין מער ממש גארנישט זען און הערן. ס'איז גארנישט געבליבן אויף דער וועלט, אויף וואס מ'זאל קענען א בליק טאן... איך שפרייט דערפאר אוים מיין דעק, וואס כ'האב מיט זיך ווי אין הינערפלעט מיטגעשלעפט, צי זיך אוים אין א ווינקל און פארשטאפ אין מיר אלע מחשבה־קוואלן. ס'איז מיר עפעס ווי גוט ביים דערשפירן, אז מ'קען זיך אזוי אפּוואַרפן פון גאנצן טראכטן און אפשטעלן דעם מינדסטן געדאנק אין מיטן לויף. ליג איך אזוי און ווער שווייגנדיק ווי די ערד ארום מיר. איבער מיין קאפ שינדט א ווינט דעם בלויען קערפער פון דעם הימל. שטיקער ברודיקע, וואלקנדיקע וואטע רייסן זיך אפ פון אלע זייטן, נעמען זיך אן ביי די הענט, פארשטעלן זיך מיט קאלטענעוואטע בערד און שארן זיך אוועק אין א זייט... דער בלויער הימל פינטלט מיט זיינע גרויסע וויים־לעכער און פארהאלט מיין בליק אינמיטן שפארן זיך אין דעם אין־סוף אריין. — — — —

קאַפּיטל פיר

I

ביי די דייטשן מוז אַלץ גיין פּאַרקערט. פּונקט ווי אויסגערעכנט צום דעזאָריענטירן. גראָד אונדזער גרופּע גייט אַריין די ערשטע אין באָד אַריין... אַ סך פון אונדז האָבן נאָך מיט זיך פּאַרשידנס. מיין שכן אין דער ריי, סענדער, פאַרשלינגט אין דער לעצטער מינוט אויף אַ קונציקן אופן — קיינער זאָל נישט באַמערקן — דריי גאָלד-שטיקלעך... ער איז בלאַס פון שרעק. איך וואָרן אים: „וועסט זיך נאָך דערשטיקן!... אין בעסטן פאַל קענסטו באַקומען בויך-קרעמפּן און מ׳וועט זיך דערוויסן...״ ער שמייכלט אָבער צו מיר מיט אַ בלייכער צופרידנקייט: קיינער האָט נישט געזען... און ביי מיר איז עס נישט דאָס ערשטע מאָל... עס וועט זיין טאָן. אָבער — טאָמער וועט אויסקומען צו לעבן נאָך אַ וואָך, וועט דאָס מיר אַ סך לייכטער מאַכן...

קיין צייט צופיל צו טראַכטן איז נישטאָ... שנעל שלינגט אַזוי יעדער אַראָפּ וואָס ער קען: אַ ברילאַנטל, אַ בראַש, אָדער אַ קליינע ביז איצט אויפגעהיטענע גאָלד־מטבע „פאַר דער שווארצער שעה״... שוין ווערן מיר אַריינגעפירט אין אַ גרויסע באַראַק-האַלע, וווּ עס ליגן אויסגעמישט אַ באַרג מיט זאַכן, שיך... די טירן זענען שטאַרק באַוואַכט מיט ס. ס., אָבער אינעווייניק שטייען יידן, וואָס זענען דאָ אָנגעשטעלט ספּעציעל צום באַפעלן:

— אויסטאָן זיך!

די אויגן זוכן אַן אָפּגעזונדערט אָרט, וווּ אָוועקצולייגן די זאַכן. מ׳וויל

נאָך אַ מינוט לעבן מיט דער אילוזיע, אַז די בגדים, וועלכע הענגען נאָך אויפן קערפּער, זענען דיינע און דו מוזט נאָך זאָרגן, זיי זאָלן דיר נישט אַוועקקומען... די מאָדנע יידן אָבער, וואָס שטייען דאָ צעשטעלט אין אַלע זייטן, פאַרשטייען דיך אויפן ווינק. זיי ווענדן זיך צו אַזעלכע זוכנדיקע אויגן אויף דייטש:

— ניין, חברל! דאָס גאַנצע אַנטועכץ גייט אויף איין באַרג. איר וועט באַקומען אַנדערע בגדים...

פאַרצווייפלט כאַפּן זיך די פינגער צום אַרבל־ראַנד. דאָרט האָב איך נאָך איינגענייט טויזנט זלאָטעס, צוגעגרייט פאַר דער שעה, ווען כ'וועל האָבן די מעגלעכקייט צו אַנטלויפן. אַ האַנט נעמט מיך אָן פון הינטן:

— צו וואָס טויג עס, ברודערקע? ווו וועסטו עס דען פאַרשטעקן? אַז די ס. ס. קוקן אַריין מיט לעמפּלעך אַפילו אין נאַקעטן הינטן אַריין...

כ'פאַרשעם זיך פאַר זיך אַליין: געהאַלטן דאָס געלט! אויף וואָס? געקענט איבער דער צייט בעסער לעבן... אַ חבר געקענט מער אַרויס־העלפן... צו וואָס געוואָלט פאַרזאָרגן אַ צוקונפט, ווען ס'איז דערצו דער מוט נישט געווען?...

אַ מינוט בלויז נעמט מיך אַרום דער פּוסטער באַנג. כ'דערמאָן זיך וויפל מאָל ס'איז אין לאַגער אַריינגעשמוגלט געוואָרן אַ שטיקל ווייס ברויט, אַן איי און — כ'האָב נישט געקויפט... געהאַלטן, אַז די לעצטע פאַר זלאָטעס קענען דינען אַמאָל אויף צו קויפן אַ רעוואָלווער. איצט לאָבן זיי פון מיר דורכן פאַרנייטן אַרבל אַרויס...

כ'מוז שנעל פון זיך אַראָפּוואַרפן די בגדים מיינע. אַלע זענען שוין פאַרטיק און איך בין פון די לעצטע. מען רייסט זיי שוין פון מיר אַראָפּ. איצט פיל איך ערשט, אַז כ'האָב נישט וואָס צו באַדויערן. ניין! נישט פון קאַרגשאַפט-וועגן האָט זיך אָפּט נישט געגלוסט צו קויפן! כ'האָב אוי־בערהויפּט נישט געקענט פועלן ביי זיך אינמיטן דעם טיפן טרויער נאָך דער משפחה, אינמיטן דער סכנה וואָס רינגלט אַרום — זיך זאַט אָנצו־עסן... און פאַר חברים? אויך פאַר זיי האָב איך דאָך עטוואָס געטאָן! אין מיין נאַקעטן שפּרייזן שעם איך זיך פאַרן נאַר וואָס באַדויערן דאָס געלט... וואָס איז? און די משפחה? און די חברים... און דאָס גאַנצע

פאָלק... און וואָס איז מיט די אָנגעשריבענע ווערק, וועלכע כ'האָב דאָ מיטגעבראַכט, אינעם זעקל שמאַטעס געהילט?

ניין, דאָ ווו מ'לאָזט איבער דאָס לעבן, ווען מ'קומט אהער נאָך גרוילן און נעכטיקן פאַר־אומקום, טאָר גאָרנישט קיין שאָד זיין!

שטייענדיק נאַקעט, האָב איך זיך געשפּירט ווי פאַרלייכטערט. אָט האָב איך געהאַט עפּעס אין די בגדים, אַזעלכעס וואָס האָט מיך געפּענטעט, געבונדן מיין מחשבה־זאָרג... און איצט, איצט האָט דער געדאַנק זיך אַרויסגעריסן פון אַלע קלאַמערדיקע פעדעם...

דורך דער טיר מוז מען לויפן. ביים אַריינגאַנג קוקט אַ ס. ס.־מאַן מיט אין די ציינער אַריין, אין האַלדז, און אין די טיפע, סודותדיק-פאַרשטעלטע ערטער אין קערפּער.

ביי עמעצן געפינט מען וואָס־דאָרט פאַרשטעקט אין אַ באַקצאָן; ער ווערט אַוועקגעשטעלט באַזונדער. יעדער מוז שנעל אַדורכלויפן, נאַקעטערהייט, ביזן צווייטן באַראַק. עס ווערט נאָכגעקוקט יעדער אויפגעהויבענער פוס־לידקע, יעדן קנאַפל. אַ גומענער שטעקן ווייזט שטום אָן, וווהין צו גיין: רעכטס אָדער לינקס? מיר לויפן און מיר ווייסן אַליין נישט דערפון. דער געדאַנק מיינער וואַכט ערשט אויף, ווען כ'דערשפּיר אַרום זיך אַ צעפּאַרעטע לופט. הע, טאַקע אַ באָד!?...

אַ מידע שנייד־מאַשינקע לאָזט אויס איר גאַנצן אויסגעמאַטערטן כעס צו דעם גאַנצן גוף. זי צופּט נערוועז די האָר פון די פאַרשעמטסטע טיילן אינעם קערפּער און יעדער צופּנדיקער שטאָך זאָגט דיר אָן אין אַלע מוח-קעמערלעך: דו! דו לעבסט ווייטער... דו לעבסט!???

II

שפּעט פאַרנאַכט האָט אונדז די „שרייב־שטובע" נישט געקענט צוטיילן קיין ספּעציעלן באַראַק צום שלאָפן. איבעריקנס זענען אַלע באַראַקן אָנגעשטאָפּט געווען מיט מענטשן. גראָד האָט מען אין די זעלבע טעג געבראַכט פון טרעבלינקע קיין מאַידאַנעק 15 טויזנט יונגע יידן, וועלכע האָבן אָנטיילגענומען אין וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד. אַ גרויסן טייל

פון זיי האָט מען אַריינגעקוועטשט אויפן דריטן „פעלד" (אַזוי האָט מען גערופן די באַזונדערע לאַגער־אָפּטיילונגען אין מאַידאַנעק). און ס'איז דערפאַר נישט געווען קיין פּלאַץ פאַר אונדזערט וועגן. גאַנץ באַזונדער האָט מען לעצטנס געבראַכט אַ גרויסע צאָל מענטשן פון אַלע אייראָפּעאי־שע לענדער, פאַר אַלערליי חטאים. און אַלע אַריינגעקוועטשט אין די לאַנגע פערדס־באַראַקן.

אונדזער גרופּע האָט מען אַרויפגעפירט אויפן דריטן „פעלד". דאָ האָבן זיך שוין געפונען עטלעכע טויזנט יידן פון וואַרשעווער געטאָ. די גרעסטע טייל איז אַהער געבראַכט געוואָרן מיט ווייניקע טעג צוריק, נאָכן אויפשטאַנד, פון טרעבלינקע אַרויס.

עס זענען שפּעטער געווען פאַרשידענע קאָמענטאַרן, פאַרוואָס די דייטשן האָבן עס גענומען מענטשן, וואָס האָבן קענען זיי געשאָסן, זיי געפירט צום טויט אין טרעבלינקע און ערשט דאָרט אָפּגעקליבן די יינגערע און געזונטערע קיין מאַידאַנעק און זיי לעבן געלאָזט „צו דער אַרבעט"... איין מיינונג איז געווען, אַז דאָס טוען זיי ספּעציעל, כדי דערמיט צו באַ־ווייזן די פאַרצווייפלטע און באַהאַלטענע קעמפער אין געטאָ, אַז מען ווערט נישט געפירט אויף קיין זיכערן טויט... ווען זיי וועלן הערן, אַז עס זענען נאָך דאָ שאַנסן צו בלייבן לעבן — וועלן זיי זיך מסתמא שנעלער אונטער־געבן... אַ צווייטע מיינונג איז געווען, אַז די דייטשן ווילן דערמיט נעמען אַ גרעסערע נקמה אין די אויפשטענדער. זיי ווילן נישט פאַרגינען די רע־וואָלוציאָנערן — וואָס האָבן מיט זייער אויפשטאַנד אַרונטערגעריסן דעם דייטשישן „פּרעסטיזש" — אַ לייכטן, צען־מינוטיקן טויט. זיי האָבן בע־סער זיי פאַרמשפּט צו אַ לאַנגן גסיסה־טויט און צו לאַנג־וואָכיקער פּיין...

געווען אויך אַ דריטע סברא פון אייביקע אָפּטימיסטן, וואָס האָבן עס צוזאַמענגעבונדן מיט דער פּאָליטישער סיטואַציע... דער דייטש — האָבן זיי געזאָגט — האָט שוין היינט אַביסל מורא פאַר דער וועלט... גאַנץ באַזונדער באַדאַרף ער היינט מער אַרבעטער: די רוסן הייבן אָן צו אַטאַקירן...

ביי די דייטשן האָבן אַלע געקענט גערעכט זיין... אַלץ האָבן זיי גע־נומען אין חשבון...

עס איז אָבער אויך געווען אַ קליינע גרופּע וואַרשעווער יידן, וואָס זענען שוין דאָרט געווען איבער צען חדשים. זיי זענען באַשטאַנען פון פריערע געטאָ־פּאָליציי, אַסימילירטע יידישע אינטעליגענץ און משומדים פון געטאָ ווי אויך געוועזענע „אונטערוועלטלער". זיי האָבן זיך נאָך פריער צוגעשטעלט צו דער דינסט פון דער ס. ס. און אַזוי אַרום געראַטע־וועט זייער שמוציק נפש. זיי האָבן דאָ פאַרנומען די פּאָסטנס פון בלאָק־עלטסטע און באַראַקן־שרייבער. זייענדיק אַזויפיל חדשים דאָ די באַפעל־אויספירער פון דער ס. ס., זענען זיי געוואָרן נאָך ברוטאַלער און אכזריות־דיקער... צום ערשט האָבן זיי געטאָן דאָס, וואָס זיי האָבן בלויז געמוזט טאָן, וועלנדיק צופרידנשטעלן די מאַכט־האָבער, ביי וועלכע מ'האָט גע־קענט גיין אין גאַז־קאַמער פאַרן מינדסטן חטא. דאָס אכזרישע איז אָבער ביסלעכוויז אַריבער פון די באַפעל־אויספירנדיקע הענט אין אַלע אברים אַריין, אין דעם מוח, אין דער נשמה... די אַלטאָגיקייט פון פּייניקן איז געוואָרן זייער צווייטע נאַטור.

טאַקע זיי האָבן עס אונדז אָפּגענומען ביים טויער פון דער ס. ס. און אָנגעהויבן פון אונדז אויסצושטעלן גלייכע רייען. מיר זענען סיי־ווי באַלד אַלע געשטאַנען ווי די סטרונעס. דאָס האָט אָבער נישט געשטערט, אַז מיר זאָלן באַקומען פון זייערע הענט קלעפּ ווי האָגל. איינער, מיט אַ גרויסער „עלטסטען"־באַנד, איז גראָד געשטאַנען נעבן מיר און כסדר מיך גע־האַלטן גלאַט אַזוי אין איין שלאָגן מיט אַ מעבטיקן דראָנג. ווי אינסטינק־טיוו האָט זיך ביי מיר אַרויסגעריסן אַ שאלה:

— פאַרוואָס שלאָגסטו?

ער האָט זיך אָבער אומהיימלעך־הייזעריק צעלאַכט:

— וואָס? דו ווייסט נאָך אַלץ נישט? אַט פאַרוואָס: ווייל דו ביסט אין ק א ־ ע ל! פאַרשטאַנען?...

איך האָב שוין פאַרשטאַנען... און געשוויגן. ער האָט זיך אָבער עפּעס דערמאָנט און ווי צו זיך אַליין צוגעגעבן:

— איר וועט זיך דאָ אויסלערנען וואָס־ווייניקער פרעגן... אויב איר וועט נאָך האָבן איבערהויפּט צייט דערצו...

נאָכן איבערציילן אונדז צום ווייפלטן מאָל האָט מען אונדז צעטיילט

אין פֿאַרשידענע באַראַקן אַריין. יעדער איינער פֿון די בלאָק־עלטסטע האָט זיך באַקומען אַ גרופּע, וועלכע ער האָט ערגעץ־ווו אָוועקגעפֿירט. צו מיין גרופּע איז צוגעקומען דער הייזעריקער, מיטן גרינעם רעקל, וואָס האָט מיך נאָר־וואָס געשלאָגן און מיט אַ הערשער־טאָן דערקלערט:

— איר גייט מיט מיר. איך בין איצט אייער עלטסטער, אייער הערשער, אייער גאָט... פֿאַרשטאַנען?... איך קען אייך איצט אַלע דערהרגענען און טאָן מיט אייך, וואָס מיר וועט געפֿעלן... דאָ איז ק אַ ־ ע ל ! געדענקט עס גוט, הורנזין! און איצט — קיין פּיפּס מער!...

מיר האָבן אַלע אַ בליק געטאָן אויפֿאַמאָל און דערזען דער באַראַק־נומער: נ יי נ צ ן ! ...

III

די באַראַקן אין לאַגער זענען געווען לאַנג און שמאָל. קיין ליכט האָט מען נישט געטאָרט ברענען, נאָר ביינאַכט האָט מען זיך געמוזט לייגן אין דער פֿינצטער. קיין פֿענצטער זענען אין די באַראַקן נישט געווען, ווייל זיי זענען געווען פֿערדס־שטאַלן. בלויז אין דער סאַמע הויך איז געווען אַ שמאָלער, גלעזערנער פּאַס, דורך וועלכן די לבנה פֿלעגט אַריינשמוגלען אַ בינטל בלאַס־דערשראָקענע שטראַלן, וועלכע זענען אַראָפּגעפֿאַלן און זיך צעשיט אויף די דריי־גאָרנדיקע הויכע בעטן.

ווען מיר זענען אַריינגעקומען, איז שוין געווען טונקל. מ'האָט געמוזט איבערלאָזן די הילצערנע טרעפּ אין דרויסן און אויף די שפּיץ־פֿינגער אַריינשלייכן זיך, נישט אַרויסצולאָזן דעם מינדסטן פּיפּס. טאָמער האָט ווער אַ שטילן הוסט געטאָן, האָט ער באַלד באַקומען אַ זעץ, נישט וויסנדיק אַפֿילו פֿון וועלכער זייט עס קומט.

אין באַראַק זענען געווען ווייניק בעטן און מען האָט אונדז געזאָגט, אַז דערווייל וועלן מיר מוזן שלאָפֿן אויף דער ערד. עטלעכע מאָל זענען אַרויס צו דער קיך ברענגען עפּעס צו עסן. מיר זענען געווען טויט־מיד און שרעקלעך הונגעריק, דאָך איז יעדער צופֿרידן געווען צו גיין, ווייל

יעדער האָט געוואָלט זיך אַרומקוקן ווי אַזוי עס זעט דאָ אויס. איך בין איינער פון זיי.

ביי דער קיך טרעפן מיר צווישן די וואַרטנדיקע אַ סך יידן. זיי הערן, אין וועלכן באַראַק מיר זענען און זיי שמייכלען טרויעריק. דער „ניינצנ־טער" איז אַ שם־דבר אויפן דריטן פעלד... דאָס איז דער ספּעציעלער באַ־ראַק, וווהין מ'קלויבט אָפּ די באַשטימטע צו דער גאַז־קאַמער... מיר דאַרפן זיך — זאָגן זיי — אויך נישט זאָרגן פאַר קיין בעטן, ווייל יעדע צוויי־דריי טעג ווערן דאָ פריי הונדערטער בעטן... „וועט איר לעבן — טרייסטן זיי אונדז — וועט איר האָבן אויף וואָס צו שלאָפן... אַפילו די אַנדערע טראַנספּאָרטן וואָס וועלן קומען נאָך אונדז — וועלן אויך האָבן... די דייטשן אַרבעטן מיט אַ גענויעם פּלאַן..." ווי מאָדנע גלייכגילטיק די מענ־טשן דאָ רעדן וועגן דעם! עס יאָגט פון זיי מיט אַ פאַרגליווערטער גלייכ־גילטיקייט, וואָס אונדז אַפילו איז עס פרעמדלעך. מיר טראָגן שנעל אַוועק די שווערע אייזערנע פעסער זופּ, וועלכע ווערן צעטיילט ביי אַ טויטער שטילקייט. עס דוכט זיך מיר, אַז טאָמער וועלן מיר דאָ לאַנג זיין, וועט מען סיי־ווי פאַרלירן דאָס לשון.

אין דער טיף פון באַראַק זענען דאָ בעטן, אָבער אויף יעדן פון זיי בערגלט זיך שוין אַן איינגעקנוידערטער גוף. מיר מוזן זיך דערפאַר אויס־ציען אויף די שטרוי־זעק, וואָס ליגן אויסגעשפּרייט אין די זייטן און וואַרטן אויף דעם וואָס קומט.

קאַפּיטל פינף

I

ס'איז געווען די ערשטע נאַכט. דער גאַנצער אַזוי־שווערער טאָג מיט אַלע איבערלעבענישן און איינדריקן, וועלכע מ'האָט א גאַנצן טאָג קיין צייט און קיין קאָפּ נישט געהאַט צו פאַרדייען, האָט זיך פּלוצלינג געטאָן אַ כוואַליע אין קאָפּ אַריין און נישט געלאָזט איינדרימלען. אָט האָב איך געוואָלט אויף כוח איינדרימלען. ווייס איך דאָך, אַז מאָרגן גייט ערשט פאַר אונדז, פרישע „צוגענגע", יעדן טאָג ווי געווענלעך אין אַ נייעם לאַגער. מוז יעדער אויף זיין שטייגער איבערקומען די נאַכט און זיך אַביסל אויסרוען.

פאַרשידענע געדאַנקען פון איין זייט און די האַרטע ערד פון דער צווייטער זייט לאָזן מיך אָבער נישט איינדרימלען. ליג איך מיט אָפענע אויגן און אויערן און הער זיך צו צו דעם מינדסטן שאָרך אין דער אומ־היימלעכער טונקלקייט.

אַ פאָרזיכטיק עפענען פון דער טיר רייסט מיך אויף אינגאַנצן... כ'זע ווי דורך דער עפענונג שלייכן זיך אַריין עטלעכע טונקעלע געשטאַלטן. איינער, אַ דיקער, טוט אַ הייזעריקן הוסט. די אַנדערע פאָלגן אים נאָך שטיל, נישט אויפצוועקן די האַלב-דרימלענדיקע. אַ פיינלעכע שטילקייט. אין מיין אונטער־באַוווסטזיין טויכן שוין אויף פאַרשידענע פאָר־אַנונגען, וועלכע איך באַמי זיך צו דערשטיקן, נאָך איידער זיי דערלאַנגען זיך צום געדאַנק. עפּעס וועט אָבער דאָך געמאַכט ווערן דאָ!... ביים מאַטן שיין

פון דער לבנה זע איך ווי איין געשטאַלט ווייזט אָן דעם הייזעריקן אויף א באַראַק־זייל, אין סאַמע מיטן... די אַנדערע שטייען ביי די זייטן און שושקען זיך עפּעס אינדערשטיל. איך האַלט איין מיין לעצטן ברעקל אָטעם, בכדי אויפצוכאַפּן עפּעס א וואָרט, א טאָן... איך קען עס אָבער נישט באַווייזן. זייער שמועס דאָרט איז זייער שטיל און מיין אויפגערודערטער נערוון־סיסטעם יאָגט אָן אַזויפיל רעיונות אויפאַמאָל צום טראַכטן, אַז איך קען נישט באַווייזן נאָך עפּעס אין זעלבן מאָמענט אויפצוכאַפּן...

ענדלעך ווערט צוגעטרעטן צו דער „אַקציע":

איין הויך געשטאַלט דערנענטערט זיך צום ערשטן־בעסטן ליגנדיקן מענטש מיט א פליסטער־שפּראַך, אין דייטש:

— האָסטו א לעדער־רימען? — ניין!?... און אַזוי א צווייטן, א דריטן...

ענדלעך טרעפט ער אָן ביי עמעצן א לעדערנעם רימען אויף די הויזן. דער רימען ווערט שנעל פון יענעם אַראָפּגעצויגן. דער אייגנטימער, וואָס האָט אין דער פינצטער דערקענט דאָס הויכע געשטאַלט, בלייבט האַלב־אויפגעזעצט, פּאַרטייעט פון שרעק און נייגער, פון דעם וואָס דאַרף דאָ באַלד פּאַרקומען... דער דיקער און הייזעריקער גייט דערוויילע אַרום מיט א טאַשנלעמפּל און באַלויכט די שלאָפנדיקע... איבערהויפּט באַטראַכט ער די פּיס ביי יעדן... א דריבנער שוידער גייט אַדורך דורך דעם לייב, ווען ער באַטאַפּט מיט זיין האַנט די פּיס־שפּיצן מיינע... פון זיך אַליין טוט עס מיט מיר א וואָרף. א שאַרפע שטים, אין וועלכער עס ליגן אַלע דראַ־אונגען אין דער וועלט, באַפעלט ציישנדיק אויף דייטש: — ל י ג ן ב ל יי־ב ן ! . . . און אַלץ אין דיר ווערט פאַרשטייפט פון בלויזן אָטעם זיינעם.

ענדלעך קומט דער פליסטערנדיקער באַפעל צו איינעם פון די ליגנ־דיקע אויף דער ערד: ק ו ם ! — — —

א הערשראָקענער סילועט שלייכט זיך שטיל נאָך דעם דיקן, באַפעלנ־דיקן געשפּענסט, ביז צום באַראַק־זייל, אינדערמיטן. דער אַנדערער, דער הויכער, גרייפט אָן דעם צוגעפירטן ביי די הענט און שלעפּט אים צום האַלץ־זייל. אָטעמלאָז קוקן מיר צו, ווי ער פאַרוואַרפט אין דער פינצטער עפּעס איבער יענעמס האַלדז... דאַן ציט ער עפּעס איין מיט אַלע כוחות...

אַ טונקל געפיל מאַכט דיר תיכף אַלצדינג דייטלעך און קלאָר: אהא! דאָס פּאַרציט ער אַזוי דעם לעדער־רימען!... — — — —

דער דערשטיקטער איז פּאַרטיק. פּאַרזיכטיק לייגן אים ביידע אַנ־דערע געשטאַלטן אויף דער ערד און ס'וועגט ווידער אַרויסגערופן אַ צווייטער מענטש פון דער ריי... און אַזוי אַ דריטער... אַ צענטער... אַלע ליגן און מאַכן זיך שלאָפן, כאָטש דאָס האַרץ צעשפּרינגט ביי יעדן און עס דוכט זיך, אַז דאָס קלאַפּן הערט מען ביי דער טיר...

די טויטע ווערן אַריינגעלייגט צווישן די שלאָפנדיקע... איינעם דאָ און איינעם דאָרט — ווי קיינמאָל גאָרנישט... דאָס געדויערט אַזוי שעהן. וויפל? ווער קען דען מעסטן די צייט מיט די געוועגלעכע אָפּגעלעבטע מאָסן, וועלכע אַ קליין קיילעכיק אינסטרומענטל האָט געקענט האַלטן אין צוים!???

...ווידער האָט די טיר זיך געררוישלאָז אויפגעמאַכט און די נאַכט־שדים זענען איינער נאָכן צווייטן פאַרשוואונדן אין דער אָפענער, פאַרטאָ־גיקער בלויקייט אַריין... עס ווילט זיך אַזוי אויפזעצן, אָפּטרייסלען אַביסל פון זיך דעם קאָשמאַר וואָס דערוועדגט דיך אין דיין וואַכער האַלוצינאַ־ציע... דו ווילסט איצט דערזען עפּעס קלאָרערס אַרום דיר... אַן אומגע־ריכט־שווערער זעץ איבערן קאָפּ וואַרפט דיך צוריק צום געלעגער... אהא! דער בלאָק־עלטסטער! — — —

און דורכן בלויעם שאַריען פון די שפּאַרעס האָט אַ ליכט אַרומגעלעקט דעם ניי־געבוירענעם טאָג... ווי אַ חוזק האָט אויסגעזען דער, אין דער זעלבער מינוט געבוירענער געדאַנק: „ס'איז בלויז א יי ן נאַכט גע־ווען ! . . .

ד י ע ר ש ט ע נ אַ כ ט אַ י ן מ אַ י ד אַ נ ע ק — — —

II

פּאַרטאָג. ווי יעדן פרימאָרגן ווערן אַלע אויפגעשטעלט צום אַפּעל. יעדער בלאָק (אין לאַגער האָט יעדער באַראַק זיך גערופן „בלאָק". די מענטשן פון אָט דעם בלאָק האָבן געהאַט אַן איינעם „עלטסטן", האָבן

צוזאמען באקומען זייער עסן און געגאנגען. עפ״י רוב ארבעטן אויף דער זעלבער ארבעטס־שטעל) שטייט זיך גרייט נאר אפצוגעבן דעם ראפארט און אפמארשירן צו דער ארבעט.

ווי יעדעס מאל — טראגט מען אויך איצט ארויס די געשטארבענע פון יעדן באראק, אין פארלויף פון דער נאכט, צום „צאפפענשטרייך" (פרי־מארגנדיקע ציילונג). אלע שטייען אויסגעשטעלט ווי פעסט־איינגעגראבענע סלופעס, נישט א ריר צו טאן מיט אן אויג־ברעם. דיסציפלין.

— א כ ט ו נ ג ! ! !

אפילו דאס פאפיר, וואס וואלגערט זיך אויף דער ערד, האט מורא א שארך צו טאן, אדער זיך א ריר צו טאן... דאס קומט איצט דער בלאק־בירער אפנעמען די צאל.

די לעבעדיקע שטייען צו צען אין א ריי און אין דער זייט, וווּ די לעבעדיקע ריי ענדיקט זיך, ליגן אויסגעלייגט די טויטע... פיין, אין אר־דענונג, צו צען אין דער ריי... גענוי ווי די לעבעדיקע. ווייל אין ק. ל. פארפליכטעט די טויטע די זעלבע לאגער־דיסציפלין, ביז צום פארברענען, ביז צום ווערן אש...

דער הויכער בלאק־פירער נעמט אלץ אויף נארמאל: ער פארצייכנט די צאל טויטע און די לעבעדיקע און וויל זיך ווייטער גיין זיין וועג. פלוצלינג טראגט עס אן עפעס א ס. ס.־מאן מיט א העכערער פונקציע אויף א מאטאציקל. ער דערזעט די צאל טויטע נעבן דעם אויסגעשטעלטן בלאק. גראד ציט דאס היינט זיין אויפמערקזאמקייט...

ער שפרינגט האסטיק אראפ פון זיין מאטאר און פליט צו צום בלאק־עלטסטן:

— העי, דו! וויפל טויטע האסטו עס היינט אין בלאק דיינעם!?

דער בלאק־עלטסטער ווערט עטוואס בלייך... עפעס אנט ער שוין... ער באהערשט זיך אבער און ענטפערט גלייך:

— ד ר יי צ ן! העד אבערשארפירער!

דער ס. ס.־מאן איז רואיק, ביז גאר:

— אזוי! 13 — זאגסטו. און וויפל האסטו געהאט נעכטן, צום אוונט־אפעל?

— ק יי ן טויטן! הער אַבערשאַרפירער!... — קלינגט אַ נישט דרייסטלעכער ענטפער.

— אויב אַזוי — פרעגט דער אַבערשאַרפירער — ווי אַזוי איז דען מעגלעך פון נעכטן ביינאַכט ביז היינט פאַרטאָג — ד ר יי צ ן ט ו י־ ט ע !

„דרייצן טויטע!" קאַכט זיך „אויפריכטיק" דער אַבערשאַרפירער אין לובלינער ק. ל. — ווו יעדן טאָג ווערן פאַרגאַזט הונדערטער און טויזנטער...

דער בלאָק־עלטסטער הייבט שוין אָן צו ווערן צעטומלט אויף אַן אמת... און די פראַגן נעמען דערוויל האַגלען אויף זיין קאָפּ אָן אויפהער. האָט ער נישט קיין עצה. שווייגט ער. יענער אָבער זויגט זיך אין אים איין ווי אַ פּיאַווקע, נישט נאָכצולאָזן:

— דרייצן מענטשן שטאַרבן נישט פון דער העלער הויט... זיי מוזן פריער — לויט אַלע פיזישע געזעצן צוערשט קראַנק זיין... דו האָסט, הייסט עס, אויסבאַהאַלטן קראַנקע מענטשן ביי זיך אין באַראַק... פיין! אַ פרימאַ בלאָק־עלטסטער ביסטו... נישטאָ וואָס צו רעדן...

דער בלאָק־עלטסטער צאַפּלט אויף. דאָ רייסט זיך שוין ביי אים פון זיך אַליין דער ענטפער:

— זיי זענען נישט געווען קראַנק, הער אָב...

אָבער דאָ טריאומפירט שוין יענער, ווי ער וואָלט שוין געהאַלטן דעם פיש אין דער נעץ:

— ...אַזוי! זיי זענען געווען געזונט, זאָגסטו? ווי אַזוי־זשע שטאַרבן עס אַוועק 13 געזונטע מענטשן איבער נאַכט? הרגעסטו זיי נישט אַמאָל אַליין, בכדי דערמיט צו פאַרשוואַרצן אונדזער פּנים ביי דער וועלט? מ'זאָל זאָגן, אַז די מענטשן (ער האָט די גאַנצע צייט נישט דערמאָנט דאָס וואָרט „ייד"...) ווערן ביי אונדז אין די לאַגערן אויסגעמאָרדעט??? זאָג!???

דער בלאָק־עלטסטער האָט שוין פאַרלוירן זיין גלייכגעוויכט. ער האָט כמעט וויינענדיק אַרויסגעפּלאַצט:

— הער אָבערשאַרפירער... זי ווײסען דאָך... די „העפטלינגע" זע־נען... דערשטיקט געוואָרן...

אָבער דאָ איז דעם בחורס פּנים נאָך מער רויט געוואָרן פאַר הייליקן צאָרן:

— וו אַ ס ס ס ! ? וואָס האָסטו געזאָגט? וואָס האָסטו געזאָגט!? דו דרעק־יודע דו!??? ווער דערשטיקט עס „לויטע" ביי אונדז אין לאַ־גער!? שוין זאָלסטו מיר אָנווייזן אויף אַזעלכע פאַרברעכער!... צייג מאָל, דו שוויינעהונדע!...

ווידער אַ פּיינלעך שטילשווייגן... און דאַן ווידער אַן אויסמיידנדיקע תשובה:

— הערר... דער לאַגער־עלטסטער וואַר דערביי...

און ווידער אַ רציחהדיק אויפקאָכעניש... זידלערייען... אַ געשריי איבערן גאַנצן אַפּעל־פּלאַץ:

— דער לאַגער־עלטסטער!!! דער לאַגער־עלטסטער — זאָפאָרט צום — — —

באַלד וויגט זיך די שווערע מאַסע פלייש פון אונדזער לאַגער־עלטס־טן אויף די צוויי שכורע פיס... שוין פון דערווייטנס הערט מען זיין הייזעריק־דעגענערירטע שטים: ז אָ פ אָ ר ט ! . . .

אַ שטילקייט פון אַ מיליאָן בית־עלמינס...

פּנים קעגן פּנים... אויג אַקעגן אויג...

דער אָבערשאַרפירער איז שוין איצט צוריק רואיק. זיין שטים איז מאָדנע־ווייך און דין:

— ביסטו געווען דערביי, ווען די דרייצן מאַן זאָלן ביינאַכט האָבן דערשטיקט געוואָרן?

אַ טונקעלער סקריפּ:

— א י ך ? ? ? א י ך ? ? ?

די ס. ס.־שטים:

— נישט אויפרעגן זיך, לאַגער־עלטסטער! דיין יודע זאָגט אַזוי...

און ווידער אַ צאָרנדיקער, אויפגערעגטער ווערטער־מבול:

— דו פאַרפלוכט־דרעקיקער מיסטקאַסטן, דו דרעק און זאַואוהאַאופען

איינער, האָסטו דאָס אַליין געזען ווי אָט דער „העפטלינג” און לאַגער־עלטסטער פון דריטן פעלד, וועלכער שטייט דאָ אַקעגנאיבער דיר, איז ביינגעווען ביים דערשטיקן די 13 „העפטלינגע” פון דיין בלאָק?

ווידער א בליקן צו די טויטע... דער קרוצפּאַרהער לאָזט אָבער נישט דערשטיקטער, אָבער דאָך קלאָרער ענטפער:

— י א !...

ווידער לויפן ארום די ספּעציעלע לאַגער־שרייער אויסרופן איבערן אפּעל־פּלאַץ: — דער לאַגער־אַרצט!...

דער יידישער לאַגער־דאָקטאָר, מיט זיין דיקער, צעדרייטער פיגור דערזעט נאָך פון דער ווייטנס, ווער עס רופט אים... ער נעמט פאַר שרעק ווישן די אָן־ראַמענדיקע ברילן זיינע צום ווייפלטן מאָל, רוקנדיק זיך מיט זייטיקע שריט אין דער ריכטונג פון אָבערשאַרפירער, מיט דער גאַנצער וועלט פּחד אין די אויגן...

אויף זיין קאָפּ נעמט אויפסניי האָגלען דער גאַנצער ים מיט זידלערייען:

— דו אַזוינער און אַזעלכער (ווי דער געוועגלעכער נוסח פון דער ס. ס. בפרט צו אַ ייד — הגם אַן אַסימילירט־סלאָוואַקישן דערצו...), האָסטו שוין באַטראַכט די דרייצן מאַן? דאָננערוועטטער, מענטשן שטאַרבן דאָ אין לאַגער און דו געפינסט אפילו נישט פאַר נויטיק זיי צו באַטראַכטן. צו העלפן זיי... פאַרוואָס ביסטו אייגנטלעך לאַגער־אַרצט?

ווידער צאַפּלט זיך אַ מענטשלעך לעבן, אַ נעבעכדיקס און קליינס אונטער די שטעכיקע שלאַנגען־אויגן פון דעם הויכן... וואָס שיסן מיט פייער און „גערעכטן” צאָרן...

דעם דאָקטאָרס קורצזיכטיקע אויגן טאַפּן ארום דערשראָקן יעדן אייגנעם פון דער טויטער ריי, ווי ער וואָלט ביי זיי געזוכט דעם ענטפער אויף די דראַסטישע פראַגעס... ענדלעך שיסט ער ארויס:

— הער אָבערשאַ... די „לויטע” שיינען נאָך צו האָבן געוועזן פאַרן טויט גאַנץ געזונט. איך האָב דערפאַר גאַרנישט נישט געקענט וויסן...

און ווידער אַ טריאומף־גלאַנץ אין די גרינע שפּיזנאויגן:

— אַלזאָ, זענען זיי געווען געזונט, זאָגסטו? דו ביסט אַרצט — מוזטו

דאָך אוודאי ווייסן: וויאַזוי קענען עס געזונטע מענטשן פּלוצלינג גלאַט אַוועקשטאַרבן ? אינטערעסאַנט וואָס דיין פאַרשייסטע מעדיצין זאָגט וועגן דעם...

ווידער אַ בליקן צו די טויטע... דער קרייצפאַרהער לאָזט אָבער נישט אָפּ:

— זיי זענען געזונט געווען, זאָגסטו? האָבן זיי דאָך געמוזט אומקומען מיט אַ נישט נאַטירלעכן טויט. קענסטו, ווי אַן ארצט, דערקענען די שפּורן פון אַזאַ אַרט טויט אויף זייער קערפּער?

ווידער אַ פאַרצווייפלטע סיטואַציע. נאָכאַמאָל אַ נעבעכדיק, דאָקטאָריש אַרומטאַפּן די גופים... און דאָ בריען די אָנגעשטרענגט־געשפּאַנטע בליקן: פון אָבערשאַרפירער, פון לאַגער־עלטסטן און פון בלייכן צום טויט בלאָק־עלטסטן... הייסע שוויים־טראָפּנס גיסן זיך פון דאָקטאָרס פּנים:

— ניין, מ׳דערקענט נישט קיין שפּורן פון אַן אומנאַטירלעכן טויט... קיין גרונדן דערצו...

טריאומפירנדיק וואַרפן זיך צווייִ פּאָר אויגן צום האַלב־פאַרשטייערטן בלאָק־עלטסטן: אַנו, זעסטו?...

דער אָבערשאַרפירער קען זיך שוין מער „נישט באַהערשן" און צעשרייט זיך אויפן גאַנצן האַלדז:

— דו יידישער קריפּל! דו לעבסט אין אַ וועלט פון וואַנזיניקע האַלוצינאַציעס און דערפאַר קומסטו באַשולדיקן דייטשע מענטשן אין דערשטיקן, אין מאָרד? דו אַרש־גייגע, דו מיסט, דו... דאָקטאָר, קענסטו געוויסע שאַרפע מיטלען פאַר גייסטיק קראַנקע? — — —

דער עפּילאָג פון דער געשיכטע איז אַ גאַנץ קורצער:

דער דאָקטאָר האָט געמוזט צוזאַמענשטעלן אַ גענויעם פּראָטאָקאָל, אַז די דרייצן מענטשן זענען געשטאָרבן מיט אַ נאַטירלעכן טויט... דער לאַגער־עלטסטער, איז דאָך קלאָר ווי דער טאָג, לויט דעם אָביעקטיוון אויספאָרשן פון דעם הויכן — אַז ער איז קיינמאָל נישט געווען ביים דערשטיקן מענטשן...

— „אַזעלכעס" — האָט דער אָבערשאַרפירער הויך אויסגעשריגן צו אונדז אַלעמען — אַזעלכעס קען קיינמאָל נישט פאָרקומען דאָ, ווו ס׳שטייט

א פוס פון דער דייטשער קולטור... און דער בלאָק־עלטסטער, דער יידישער בלאָק־עלטסטער, וואָס פויקט אויס אלע זיינע חלומות און משונהדיקסטע פאַנטאַזיעס ווי פשוטע רעאַליטעטן — ער מוז איינמאָל באַקומען אַ 25 פעסטע שמיץ מיט אַ לעדערנעם שלאַנג איבערן הוילן געזעס — און טאַקע פון דער באַרעמהאַרציקער האַנט פונעם אומשולדיקן לאַגער־עלטסטן. דערפון וועט ער שוין לערנען אַז אין ק. ל. דערשטיקט מען נישט קיינעם...

און דער גערעכטיקייטס־זוכער האָט זיך אויסגעדרייט מיטן פנים צום בלאָק און געמאָלדן:

— אויב עס וועלן געפינען ווערן מענטשן טויט — זייט וויסן, אַז זיי זענען געשטאָרבן מיט זייער אייגענעם טויט. ווייל — אין ק. ל. שטאַרבט מען בלויז... נישט בלויז ער אליין זאָגט אַזוי, נאָר... והראיה: דער לאַגער־אַרצט אליין... זאָל ער זשע צופרידן זיין „דאָס נאַריש און דוממע צויג", וואָס ער קומט אָפּ מיט בלויזע 25... ווייל — עפּעס אַ קלייניקייט: זיין אַזוי לאַנג אין מאַידאַנעק און נישט וויסן דאָס עלעמענטאַרסטע, דאָס קלאָרסטע: דער טויט אין ק. ל. איז נ א ט י ר ל ע ך ! זאָל ער עס וויסן אויף ווייטער און שווינען זיך דעם הינטן — — — — —

III

איך גלויב, אַז ס'איז פאַר יעדן קלאָר די געשיכטע און איר הינטערגרונד. איך האָב דערמיט געוואָלט געבן אַ שטיקל בילד ווי אַזוי די „פונקציאָנערן" אין לאַגער זענען פּסיכאָלאָגיש באַאַרבעט געוואָרן און מיט די ראַפינירטסטע מיטלען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין ווילנלאָזע און מיינונגלאָזע מענטשן. דאָס איז בלויז אַ קליין בילדל, אין וועלכער אַטמאָספערע דאָס איז געמאַכט געוואָרן.

ביזן היינטיקן טאָג קען איך בלויז נישט פאַרשטיין די גאַנצע קאָמעדיע דערפון:

אין אַ לאַגער וווּ יעדן טאָג ווערן אַזויפיל מיט שטעקנס דערשלאָגן; אַזויפיל אָפּן אַריינגעפירט אין גאַז־קאַמער... צוליב וואָס־זשע די גאַנצע אויספאָרשונג מיט דער גאַנצער אַזוי אויפגעשרויפטער „יוסטיץ"? און

פּאַרוואָס דאָס פּלוצלימדיקע פּלאַצן פון דער אָנגעשוועמטער לופט?

ווער קען זיך דערגרונטעוועןצו דער פּאַרברעכערישער תהום־נשמה פון אַ ס. ס.-מאַן? אפשר האָט אין אים אויפגעטויכט די בענקשאַפט נאָך יענע „גוטע" צייטן, ווען מאָרד איז גאָרנישט געווען אַזוי לעגאַל; ווען אַ מאָרד האָט מען געמוזט באַגיין שעפּטשענדיק און אויף די שפּיץ פינגער... כ'האָט זיך אפשר אים צוריק פאַרבענקט צו יענע צייטן, ווען נאָך אַ מאָרד האָט מען געהאַט צו טאָן מיט אויספאָרשונגען, מעדיצינישע סעקציעס און קאָמיסיעס...

דאָס האָט געשמעקט מיט עמאָציע און פאַר אַ „מאַן מיט בלוט" האָט עס פאַרשאַפט די אמתע הנאה... אפשר — נאָך אַזויפיל גלאַט־מאָרדן — האָט ער, צוליב „אַבוועקסלונג" זיך איינגעאָרדנט אַזאַ קאָמעדיע־ספּעקטאַקל, בכדי נאָכאַמאָל איבערצולעבן די פאַרברעכער־הנאה פון יענע טונקעלע צייטן... ווער ווייסט?...

...מיין פעדער האָט דאָס איריקע געטאָן און דערציילט. און איר, פּסיכיאַטאָרן, פאַרקאַשערט די אַרבל און — צו דער אַרבעט...

קאַפּיטל זעקס

I

די מענטשן, וואָס זענען געבליבן לעבן אין מאַידאַנעק, זענען אָפיציעל איבערגעלאָזט געוואָרן „צו אַרבעט“. ווי אין יעדן לאַגער זענען אויך דאָ יעדן טאָג פאָרגעקומען „סעלעקציעס“ און די אָפּגעשוואַכטע זענען געשיקט געוואָרן אין גאַז־קאַמער. קיין קרעמאַטאָריום איז נישט געווען און די פאַרגאַזטע זענען פאַרברענט געוואָרן אויף גרויסע שייטערהויפנס. דאָס א. ג. פּראָוויזאָרישע קרעמאַטאָריום האָט באַשעפטיקט עטלעכע הונדערט מענטשן. אַ פּאָר טויזנט מענטשן זענען באַשעפטיקט געווען אין די ווערקשטעלן, וואָס האָבן אויסגעאַרבעט פאַר דער ס. ס. וואָס זיי איז ווי נויטיק געווען. עס זענען אויך געווען אינערלעכע אַרבעטס־פּלעצער ווי: ביי דער קיך פאַר דער ס. ס., ביי דעם באָד, ביים סאָרטירן די צוגענומענע זאַכן, אין דער קיך פאַר העפטלינגע און פאַרשידענע אַנדערע אַרבעטן אויפן אָרט. דאָס אַלץ האָט אַרומגענומען טויזנטער מענטשן פון אַלע פעלקער. ביי די דאָזיקע אַרבעטן זענען געווען באַשעפטיקט בלויז אַזעלכע, וואָס זענען שוין געווען אַ לענגערע צייט אין לאַגער. עס האָט זיך אָבער אָנגעהויבן לעצטנס אַ גרויסע אַרבעט פון בויען אַ גרויסע אויטאָסטראַדע דורך אַ פּריוואַטע דייטשישע פירמע „פּאָלסטעפּאַן“, בשותפות מיט דער ס. ס. און צוליב דעם האָט מען איבערגעלאָזט ביים לעבן אַ גרעסערע צאָל פון די פרישע „צוגענגע“, זיי זאָלן אַרבעטן ביי דער א. ג. „שטראַסענבאַאו“. אַהין זענען צוגעטיילט געוואָרן די פרישע וואַרשעווער יידן און אויך מיר האָבן באַדאַרפט דאָרטן אַרבעטן.

אָבער איידער איך וויל דערציילן וועגן די אַרבעטס־מעטאָדן, וויל איך איבערגעבן אין קורצן דעם אַלגעמיינעם אויסזען און אָרדענונג אין מאַי־דאַנעק.

דער לאַגער איז געווען געטיילט אין פינף פעלדער. יעדעס פעלד איז געווען אַ סעפּעראַטער לאַגער פאַר זיך. פ י ר זענען געווען מענער־לאַגערן און דער נומער פ י נ ף — אַ פרויען־לאַגער. עס איז אויך געווען אַ צווישן־פעלד, ווו עס האָבן זיך געפונען די אַלע אַרבעטס־שטעלן, דאָס באָד און פאַרשידענע מאַגאַזינען.

אינעם ערשטן און צווייטן פעלד האָבן געוווינט די פּאַכמענער וואָס זענען שוין געווען אַ לאַנגע צייט אין מאַידאַנעק. זיי האָבן געהאַט אַ וועלט מיט שוידער צו דערציילן. איך וויל בלויז איבערגעבן, אַז פון 500 יידן, מיינע בני־עיר, וואָס זענען מיט אַ יאָר צוריק אַוועקגענומען געוואָרן קיין מאַידאַנעק אויף „אַרבעט", האָבן נאָך — ביי מיין קומען — געלעבט ד ר יי... פון 15 טויזנט סלאָוואַקישע יידן, וואָס זענען מיט אַ כ ט חדשים צוריק איבערגעלאָזט געוואָרן — האָבן נאָך ביי אונדזער קומען געלעבט ווייניקע הונדערטער. אַזוי מער־ווייניקער האָט אויסגעזען די פּראָפּאָרץ ביי יעדער גרופּע. די וואָס זענען לעבן געבליבן, איז עס בלויז געווען צו פאַרדאַנקען דעם, וואָס זיי האָבן פאַרנומען געוויסע פונקציעס.

די הויפּט־אָנפירערשאַפט ביי דער אינערלעכער אָרדענונג זענען געווען די טשעכישע און סלאָוואַקישע יידן. זיי האָבן פאַרמאָגט די ריכטיקע דייטשישע שפּראַך און איבערהויפּט פּסיכאָלאָגיש געווען מער נענטער צו די דייטשן ווי צו די יידן, בפרט צו אונדז יידן פון מזרח. זיי זענען געווען די לאַגער־שרייבער, די וואָס האָבן באַשטימט די לאַגער־פּאָסטנס און אַ בעסערע אָדער ערגערע אַרבעטס־שטעלע.

דאָן זענען ערשט געקומען די בלאָק־עלטסטע, וואָס האָבן זיך רעקרו־טירט פון פאַרשידענע פאַרדעכטיקע פּוילישע און אוקריינישע עלעמענטן (עס זענען געווען עטלעכע אויסנאַמען פון דער פּוילישער אינטעליגענץ, ווי למשל, דער פּירשט ראַדזיוויל, וועלכער איז געווען אַ בלאָק־עלטסטער ביי אונדז אויפן פעלד. אָבער אין הינזיכט אויף ברוטאַליטעט איז באמת

גישט געווען קיין אונטערשיד...) ווי אויך עטלעכע יידישע משומדים און אסימילאנטן פון ווארשעווער געטא.

אין בלאָק איז אויסער דעם געווען אַ לאַגער־שרייבער און די א. ג. „שטובנדינסט". די אַלע האָבן געהאט אַן אומבאַגרענעצטע מאַכט. זיי האָבן געקענט מאַכן מיטן עסן פאַר זייער בלאָק, וואָס זיי האָבן געוואָלט. זיי זענען אויך געווען די הארן פון לעבן און טויט פון אונדזערם אַ יעדן איינעם.

דער גאַנצער טייוולישער פאַרניכטונגס־פּראָצעס פון די דייטשן איז מאַקע באַשטאַנען אין דעם, וואָס זיי האָבן אַנטוויקלט אַ גאַנצע נעץ פון „הארן" און באַפעלער פון פאַרשידענע קאַטעגאָריעס. דער „שטובענדינסט" האָט געשלאָגן זיינע אונטערגעהילפן און טעלערלעקער (בוכשטעבלעך: זיי האָבן פאַר זייער מיטהעלפן ביי דער אַרבעט דעם שטובענדינסט באַקומען די קעסלען, שיסלען און לעפל אויסצוקראַצן...), די בלאָק־שרייבער האָבן געוועלטיקט איבער דער שטובנדינסט... און דער בלאָק־עלטסטער — אויף אַלע אין באַראַק, אָן אויסנאַם... ערשט שפּעטער זענען געווען אַ ריי העכערע און נאָך העכערע און גאָר־גאָר הויכע... געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געקענט אָנשרייען אויף די בלאָק־עלטסטע און געווען אַזעלכע וואָס האָבן זיי געמעגט אויך אַ קלאַפּ טאָן... און אַזוי — ביז אָן אַ סוף... און איבער אַלעמען — די ס. ס. — — — ס'האָט דערמאָנט די געשיכטע פון חד־גדיא (אגב, האָב איך ערשט אין מאַידאַנעק פאַרשטאַנען דעם טיפן באַדייט פון דער פאָלקסטימלעכער באַצייכנונג אויף אַ תפיסה: חד־גדיא...) און געהרגעט האָט יעדער, ווער ס'האָט געוואָלט, אָן אַ פראַגע און אָן אַ משפט (דעם איינציקן „משפט" וואָס כ'האָב בייגעוווינט — האָב איך שוין געשילדערט...) און מיר, די געוויינלעכע באַראַק־איינוווינער, זענען אויסגעשטעלט געווען אויף אַלעמענס הענט, פונעם קלענסטן ביזן גרעסטן.

דאָס איז געווען בנוגע דער א י נ ע ר ל ע כ ע ר הערשאַפט א י ן ל אַ ג ע ר.

אויף די אַ ר ב ע ט ס - ש ט ע ל ן איז דער הויפּט־הערשער געווען דער ק אַ פּ אָ. אים זענען געווען אונטערגעוואָרפן די פ אָ ר־אַ ר ב ע ט ע ר. די פאָראַרבעטער האָבן זיך ווייטער געהאַט זייערע אייגענע האַלב־אָפיציעלע מיטהעלפער, וועלכע האָבן זיך גערופן ש י ב ע ר.

יעדער איינער פון זיי האָט באַזונדער געהאַט זיין מאַכט צו שלאָגן און אויסגעבן אַ מענטש צום טויט, אויב יענער איז אים נישט געפעלן... דאָס איז אַלץ מצד די אַרעסטאַנטן. יעדע אַרבעטס־שטעלע און יעדער בלאָק האָבן נאָך געהאַט זייערע באַזונדערע ס. ס.־מענער... אַזוי אַרום האָבן אויף יעדן איינעם געלויערט טויזנטער אויגן.

II

אויף דעם צווייטן טאָג פון אונדזער קומען, באַלד נאָכדעם ווי אַ גרויסער טייל פון לאַגער האָט אָפּמאַרשירט צו זייער אַרבעט — האָט אונדזער בלאָק־עלטסטער אָפּגעקליבן אַ גרופּע פון אונדז און אונדז דער־קלערט, אַז מיר וועלן אַריבערגעפירט אין אַ בעסערן באַראַק, וווּ מיר וועלן האָבן אַ ריין געלעגער און גוטע באַדינגונגען. מען האָט אונדז טאַקע צו־געפירט צו אַ באַראַק, נישט ווייט פון לאַגער־טויער, ווו מ'האָט אונדז אויפגעשריבן די נעמען עטלעכע מאָל און יעדן איינעם צוגעטיילט אַ ריין בעטל, מיט פיין צוגעלייגטע דעקן. דער דיקער, הייזעריקער שטובנדינסט האָט עפּעס ביים שרייבן אַריינגעשמייכלט אין זיך — אַזוי ווי ער וואָלט אונדז דאָ מי־יודע וואָס אַריינגעפּרייערט... נאָך מער האָט ער געשמייכלט ביים צוטיילן יעדן אַ בעטל. אָבער וואָס גייט עס עמעצן אָן, וואָס אָט דער אויסגעפרעסענער בוטראַס לאַכט? שווייגט מען. ער קען זיך מער נישט באַהערשן און פרעגט דעם ערשטן־בעסטן אויפן אויער: דו! וויפל ביסטו, כ'זאָל דיך נישט פאַרשרייבן?... יענער פאַרשטייט נישט די פראַגע: וואָס הייסט? אַ מענטש מוז דאָך האָבן אַן אָרט אין אַ באַראַק, אַ בעטל... באַזונדערס, ווייסט ער דאָך: מ'האָט אַלץ צוגענומען אין באַד... אָבער יע־נער שווייגט שוין ווי די וואַנט. עפּעס טוט ער דאָרט אַ בורטשע: נו, מ'וועט שוין זען...

שפּעטער ערשט האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין ד ע ם באַראַק וועט מען איינגעשריבן אויף דעם שרעקלעכסטן אַרבעטס־פּלאַץ, וואָס ס'איז נאָר פאַראַן אין מאַידאַנעק. מיר האָבן דערפון נישט געקענט וויסן — פּונקט ווי מיר האָבן אויך נישט געקענט וויסן, אַז די ריינע בעטן זע־

נען איינס פון די ערגסטע אומגליקן אין לאגער... מיר האבן נישט קיין צייט לאנג צו קלערן, ווייל בייטאג טאר קיינער נישט זיין אין באראק און מיר ווערן אינדערשנעל ארויסגעטריבן...

איך מוז דערביי באמערקן, אז טויזנטער מענטשן זענען אין מאידא־נעק נישט ארויסגעגאנגען צו קיין ארבעט... דאס איז אבער געווען נאך ערגער... איך האב עס באלד דערשפירט, די ערשטע מינוט פון אונדזער ארויסקומען פון אונדזער נייעם באראק:

מיר, די פרישע, זענען באלד אויסגעשטעלט געווארן אין א באזונ־דער גרופע און איינער פון די שטובנדינסט-געהילפן איז צוגעקומען און אנגעהויבן אונדז צו דערקלערן די „דינים" און פירענישן אין לאגער.

מיר האבן באלד דערהערט, אז פון פארטאג, ווען דער עולם גייט צו דער ארבעט, טאר קיינער פון די, וואס בלייבן אין לאגער, נישט ארייג־שמעקן אין באראק; אלע מוזן זיך געפינען אויפן הויף. דערביי טאר מען זיך נישט אוועקזעצן אויף א רגע — נאר א גאנצן טאג זיין אין אומאויפ־הערלעכן באוועגן־זיך... דאס האט זיך גערופן: א י ב ו נ ג ע ן . . .

די ערשטע לעקציע איז געווען ווי פון יעדן לאגער: ווי אזוי מען דארף אראפציען דאס היטל פון קאפ ביי אן אלגעמיינעם אפעל, ווי אזוי — ביים באגעגענען א ס. ס.־מאן א. א. דאס זעלבע מיטן אנטאן צוריק... אין אלע לאצעטן איז דאס די ערשטע תורה, וואס יעדער דארף קענען. מיר האבן ז'ערפאר באלד אויפן ארט געמוזט — אויף קאמאנדע — עטלעכע שעה אראפציען און צוריק ארויפציען די קײלעכיקע היטלען.

— מ י ט צ ע ן   א א ו ף ! — און שוין מוזן אלע הענט זיך צו־זאמענגיסן אין איין באוועג; ווער ס'זעצט ארויף זיין היטל מיט א פערטל סעקונדע שפעטער — דעם מעג מען שוין אראפטראגן פון פלאץ...

— מ י ט צ ע ן   א ב ! — און אלע היטלען מוזן אין איין גלייכער סעקונדע אראפפליען פון די קעפ. די היטלעך מוזן מיט איין קלאפ געבן א קורצן הילך־אפ אין די מלבושים... און וויי איז דעם, ווער ס'פארשפע־טיקט מיט זיין קלאפ...

קען מען אזוי שטיין שעהן אויף איין ארט און כסדר הייבן מיט די הענט און אראפלאזן, אראפנעמען דאס היטל און צוריק ארויפזעצן: יע־

דעם מאָל בייט זיך בלויז דער קאָמענדאַנט, דו אָבער מוזט שטיין שטראַם פינף־זעקס שעה און בלויז דיין האַנט מוז זיך באַוועגן: מ י ט־ צ ע ן אַ א ו ף! מ י ט צ ע ן אַ ב!...

און גאַנץ פּלוצים מוז זיך אַלץ אַ ריס טאָן פון אָרט און אין גלייכע רייען נעמען מאַרשירן, אין גלייכע טריט: רעכטס! לינקס! לינקס! רעכטס! באַוואָפנטע ס. ס.־לייט וואַקסן אויס ביי די זייטן, מיט גרויסע שטעקנס אין די הענט און ציילן, און באַפעלן:

— איינס, צוויי, רעכטס! דריי... לינקס!... און אַזוי־אַ מאַרשירן עטלעכע שעה אַרום דעם גרויסן פּלאַץ, אָן אויפהער... קעפּ שפּאַלטן זיך ביים מינדסטן אָפּנויג, ביים מינדסטן פאַרגאַף... היט זיך שוין דער סאַמע אינסטינקט און ווי מעכאַניש קלאַפּט שוין יעדער טריט גענוי לויטן גרילצנדיקן באַפעל... אינמיטן לונאַטיש, מעכאַנישן מאַרשירן קומט אָבער ווי פון יענער וועלט אַראָפּ אַ פּלוצימדיק איבעררעשנדיקע קאָמאַנדע: מ י ט צ ע ן...

אַלע מחשבות זענען שוין ווי אַריינגעוואַקסן געוואָרן אין דעם מידן מאַרש אַריין און דער געדאַנק קען נישט אויף דער רגע באַפעלן, אַז די האַנט זאָל סעקונדאַל זיך באַוועגן אָנשטאָט דעם פוס און אַלע פיס זאָלן מיט איין קורצן ברום זיך אָפּגעהאַקט אַ שטעל טאָן... אַ ווילדער אַריינפאַלן אין דער גרופּע... קלעפּ... אַוועקגעפאַלענע אין חלשות פון מידקייט, פון אַ מכה... זיי ווערן אַריינגעטראָגן אין 19טן באַראַק אַריין... און דער מאַרש גייט ווייטער... אינמיטן קומען אַנדערע איבונגען ווי: קניען און אויפשטיין... קניען און אויפשטיין... דאַן זיך פּלוצים נעמען קוילערן אויף אַלע זייטן... קייקלען און קייקלען זיך איבערן פּלאַץ... און אינמיטן מאָמענטאַל זיך אויפשטעלן, ווידער קניען... באַלד אויסטאָקן זיך צוריק אין אַ ריי און ווען די ריי איז שוין אויסגעגליכן אין מאַרש — פון דער העכער הויט צוגעזאָגטן ווערן צום אָרט: מ י ט צ ע ן אַ ב!... אַ כ־ ט ו נ ג!!!

...אַזוי דרייען זיך איבערן גרויסן פּלאַץ אַ גאַנצן טאָג, אין פאַרכשופטן קרייז טויזנטער און טויזנטער... איין לאַנגע מענטשן־שלאַנג מאַרשירט אַהער און די צווייטע צוריק... ביי איינער איז דער באַפעל צו

פאַלן; ביי דער צווייטער, דערנעבנדיקער גרופּע — צו מאַרשירן... די גרופּן שטייען איינע נעבן דער אַנדערער. די מענטשן פון די אונטערשטע רייען זעען נישט, פון וואַנעט די באַפעלן קומען און פאַרבייטן די יוצרות.. מערדערלעכע געשלעגן... אָבער יעדער באַמיט זיך דעם ווייטערדיקן מאַרש ווייטער מיטצומאַכן, ווייל — מיד צו ווערן אויפן פּלאַץ דאָ... נאָר טויזנטער האָבן זיך שוין אַזוי באַמיט... האָבן זיי אָנגעצווינגן נאָך אַ טאָג, נאָך צוויי... אָט פאַלט פאַר מיינע אויגן איינער פון מיין לאַגער געקומענע... ער מאַכט ערשט מיט זעקס שעה דאָס שפּיל... אָט שפּיר איך אַליין ווי די אָדערן ציען אָן... אָט־אָט געשעעט עפּעס מיט מיר...

פאַראַן מענטשן, וואָס זענען שוין אַזוי פיר און זעקס וואָכן אויפן פּלאַץ. זיי האָבן זיך אַזוי צוגעוווינט, איבערגעטראָגן די ערשטע קריזיס־טעג און איצט — זאָגן זיי — איז זיי גלייכער דאָ אַ גאַנצן טאָג אַרומצומאַרשירן, איידער אַרויסצוגיין אויף דער אַרבעט־שטעלע... דאָ, ביי דער מיטאָג־פּויזע, האָבן זיי אַ גאַנצע האַלבע שעה צום רוען און דאָרט איז דאָס אויך נישטאָ. און ווער קען דען אָפּשאַצן וואָס עס באַדייט אײַנמיטן אַ ז אַ טאָג צו כאַפּן אַ האַלבע שעה דעם אָטעם?... אגב, זאָגט מיר איינער, ברענגט מען אַלעמאָל פרישע מענטשן, זוכט מען אַרויס פון צווישן די, וואָס זענען שוין לענגער אַביסל, זיי זאָלן קאָמאַנדעווען. קען מען אַמאָל האָבן אַ טאָג צוויי אַביסעלע לייכטער...

פאַרנאַכט, אַרום האַלב זיבן, קומען אָן די ערשטע גרופּן פון דער אַרבעט. די איבונגען הערן דאַן אויף און מיר מישן זיך אויס מיטן גאַנצן עולם, וואָס קומט. איצט קען מען כאַפּן אַביסל דעם אָטעם ביז אַלע וועלן זיין צוריק פון דער אַרבעט.

III

האַלב אַכט איז דער נאַכט־אַפּעל. ווידער ווערט מען אויסגעשטעלט אין רייען און עס הייבט זיך ווייטער אָן אַן אומענדלעך ציילעניש. עס ציילט די שטובדינסט, עס ציילט דער שרייבער, דער בלאָק־עלטסטער... ווען יעדער האָט שוין אָפּגעשלאָגן און אויסגעפּאַרעמט אויף זיין שטייגער

די רייען — קומט ערשט דער לאגער־שרייבער, אן עלטסטער פון א צווייטן בלאָק, גלאַט אַ קאַפּאָ... יעדער שלעפּט, שטויסט, קלאַפּט... ביז עס קומט דער געשריי:

— א כ ט ו נ ג!

דאן ווערט שטיל ווי אויף א בית־הקברות... אלע „גרויסע" שטעלן זיך אריין אין דער שרענגע. דאָס קומט דער ס. ס.־מאַן, וואָס האָט צו באַ־פעלן איבערן בלאָק... ער גייט פאַרביי און עסט זיך איין מיט די אויגן אין יעדן פּנים. ער באַטראַכט, צי די רייען זענען גוט געפּאַרמט און צי די צאָל שטימט. ווען עמעץ פעלט — קען מען ציילן הונדערט מאָל, קען מען שטיין אויפן אַפּעל ביז אינדערפרי. א פאַרלייכטערונג ווערט אויפן געמיט ערשט דאן, ווען ער שפּרייזט אוועק צום צווייטן בלאָק. אין דורכ־שניט דויערט אזא אַפּעל א שעה צייט. אויסער ביי באַזונדערע פאַלן. (און אַזעלכע געפינען זיך שוין יעדן טאָג... אָבער וועגן דעם — ווייטער.) נאָכן אַפּעל ווערט א געשריי איבערן גאַנצן פעלד:

— עסן האָלען! ברויט האָלען!

און דאן שיקט יעדער בלאָק זיינע מענטשן צו ברענגען דאָס עסן. דריי מאָל אין דער וואָך באַקומט מען פאַרנאַכט א שיטערע זופּ און פיר מאָל אין דער וואָך — סאַכאַרינירטע „טיי". פאַרנאַכט באַקומט אויך יעדער זיין פּאָרציע ברויט. אָפיציעל דאַרף זי האָבן א כ צ ן ד ע ק א — די שטובנדינסט גנבעט אָבער אַראָפּ און ס'בלייבט נישט מער ווי 12־13 דע־קא טעגלעך. דריי מאָל אין דער וואָך באַקומט מען צו א שטיקל מאַרגאַרין פון אנדערטהאַלבן דעקא, איין מאָל א וואָך — א שטיקל שימלדיקן קעז; איין מאָל אין וואָך — א לעפל מאַרמעלאַד... און זונטיק — א שטיק ווורשט, וואָס ד א ר ף וועגן פינף דעקא. יעדן טאָג, מיטאָג־צייט דאַרף מען באַקומען א ליטער זופּ. כ'זאָג: ד א ר ף מ ע ן... ווייל פּאַק־טיש זענען דאָ אַזויפיל אויפזעער און צוהעלפער, אַז 50 פּראָצענט קומט שטענדיק אוועק. און ווי איז דעם וואָס וואַגט א פּיפּס צו טאָן... דאָס איז די אָ פ י צ י ע ל ע באַשפּייזונג אין מאַידאַנעק. אין דער ווירקלעכ־קייט וועלן מיר אָבער באַלד דערציילן — ווי אַזוי מען געפינט תירוצים, אויך דאָס נישט צו געבן.

נאָכן פאַרטיילן דאָס עסן האָט יעדער דאָס רעכט אַרויסצוגיין איבערן לאַגער ביז האַלב צען. דאָס קען נאָר מעגלעך זיין נאָך א „לייכטן" אַפּעל: דאַן ווערט מען פאַרטיק אַרום ניין מיטן שטיקל ברויט און מ׳האָט צייט אַרויסצוגיין זיך אָפּצוואַשן אין דעם איינציקן וואַש־באַראַק און זען א פּאָר מינוט א באַקאַנטן. דאָס איז אָבער זעלטן. נאָך האַלב צען טאָר קיין לעבעדיקער נפש זיך נישט באַווייזן אויפן פּלאַץ. ווען מען טרעפט — ווערט געהאַנגען. און אין מאַידאַנעק הענגט מען אָן פּשרות...

האַלב צען זענען שוין אַלע דאָ אין באַראַק. דאַן הייבן זיך אָן די אינערלעכע בלאָק־משפּטים. איך וויל דאָ בלויז דערציילן פון מיין ערשטן משפּט, באַלד דעם ערשטן פאַרנאַכט.

מיר זיצן אויסגעזעצט אין די ווינקלען אויף דער ערד און שמועסן וועגן די איבערלעבענישן פון טאָג. א קול פון „עלטסטנס" ווינקל צערייסט די לופט:

— ר ו ה ע ! און אויף פּויליש: שטיל זאָל זיין, הורנזין!...

אַלע שווייגן. איין שטובנדינסט שטעלט זיך אַרויף אויף א בענקל און רופט אויס:

— בעטל נומער 21... נומער 96...

איך צאַפּל אויף: מיין נומער... מיר שטעלן זיך אויס אין א ריי און יעדער פון די אַרויסגערופענע מוז צוגיין צום בלאָק־עלטסטן און מעלדן זיין נומער.

עס הייבט זיך אָן א פאַרהער: — וויאַזוי האָסטו געמאַכט היינט דיין בעטל?

— אין אָרדענונג!

א רוף צום שטובנדינסט: נאָכזען! א מינוט וואַרטן. באַלד קומט א געשריי פון א בעט: צ ע ק ב יי ט ש ט ! אויף דער דעק פון בעטל איז געפונען געוואָרן א קליינער קנייטש. נאַטירלעך האָט יעדער נאָך נעכטן געוווסט, אַז די בעטן מוזן דאָ געמאַכט ווערן גלייך ביז א האָר. די קאָלדרע מוז אָנגעצויגן ווערן פּירעקיק ווי א שאַכטל. און יעדער האָט זיך באַמיט איבער די כוחות אַלץ צו מאַכן אין אָרדענונג. איך געדענק עס אויף זי־כער. אָבער איצט בין איך פאַרשריבן, מאָרגן וועט עס זיין א צווייטער —

עס וועט דאַ גאַרנישט העלפֿן... יעדן טאָג מוזן זיין וועלכע קרבנות. צוויי פון דער שטובנדינסט דרייען דיר אַרונטער דעם קאָפּ, עמעצ האַלט דיך פאַר די הענט... און באַלד שפּירסטו ווי עמעצ גיסט דיר פייער אויף דיינע אברים... צ ע ן שמיץ ביים ערשטן מאָל.

ווען דו גייסט אפּער אַ צעשלאָגענער אין דיין ווינקל, שטייט שוין איינער פון די באַראַק־געהילפֿן און וואָרנט דיך: דו וועסט קיינמאָל נישט יוצא זיין — ווייל קיינמאָל וועסטו דאָס בעט נישט מאַכן ווי געהעריק... דאָ מוז מען האָבן אַ ספּעציאַליסט. דו דאַרפסט בלויז געבן אַ יי ן מאָל אין דער וואָך אַ פּאָרציע ברויט און דיין בעט וועט שוין נישט פאַרשריבן ווערן. מיר וועלן עס שוין מאַכן. ווען נישט, באַקומסטו פינף טעג נאָכאַנאַנד אַזעלכע פּאָרציעס און דערמיט ביסטו אַ פּאַרטיקער קאַנדידאַט אין „ריינצענטל"... איז דען דאָ אַן אַנדער עצה? פאַרשרייבט ער ביי זיך עפּעס אין אַ פּאַפּירל און איך מוז גרייט זיין איין טאָג צו זיין אָן ברויט — אַבי פאַרנאַכט נישט צו דאַרפֿן ציטערן פאַר אַ צוגאָב־פּאָרציע שמיץ...

אָבער מיט דעם ענדיקט זיך עס נישט.

אין יעדן באַראַק זענען פאַראַן ווייסע בענקלעך צום זיצן, לעפּל צום עסן און מעסערס צום שניידן ברויט. ווי איז אָבער דעם, וועלכער יועט זיך זעצן אויפֿן בענקל, אָדער עסן זיין זופּ מיט דעם לעפּל וואָס ער באַקומט אין דער האַנט אַריין... דאָס אַלץ איז בלויז צוליב דעקאָראַציע. אין באַראַק מוז מען זיצן אויף דער ערד מיט אויסגעצויגענע פיס, די זופּ מוז מען אַרויסשלינגען — האַלטנדיק דעם לעפּל אין האַנט... איינער פון די מיליאָנען נישט געשריבענע מאַידאַנעק־געזעצן. פאַרגעסט זיך אַמאָל איינער — קען אים בלויז זיין מאָרגנדיקע פּאָרציע ברויט אויסלייזן פון פאַרשידענע טאָרטורן.

יעדער איינער העפּטלינג מוז זיין גלאַט ראַזירט. ווען נישט באַקומט ער געשלאָגן. ווען מען איז נישט ראַזירט עטלעכע טעג — זעט מען אויס שלעכט. ביים אַפּעל קען מען לייכט אויסגעקליבן ווערן צום פאַרגאַזן. אָפיציעל איז פאַראַן אין בלאָק בלויז איין פריזירער אויף 500 מאַן. דערפאַר אָבער האָבן עטלעכע פון דער שטובנדינסט פאַרשטעקטע ראַזיר־מע-

מערם. זיי זאָרגן שוין, אז דער „אָפּיציעלער“ זאָל נישט קענען אַלעמען גלאַט ראַזירן... די מענטשן קומען אין דער שנעל פון דער ארבעט, מידע — האָבן זיי מורא זיך צו באַווייזן צום אַפּעל מיט אַ מיד און פאַרוואָקסן פּנים... פאַר אַ פּאָרציע ברויט ווערט מען אין אַ ווינקל שנעל אָפּגע־קראַצט... ס'איז קליינינקייטן — אָבער דאָס לעבן איז פון זיי אָפּהענגיק... און וויפל ברויט־פּאָרציעס האָט עס אַ מענטש???

ווערן די מענטשן שנעל אויסגעדראַרט, גייען אַוועק אין „ניינצנטל“ און אויף זייער אָרט קומען אַנדערע... אַזוי כסדר, כסדר...

קאַפּיטל זיבן

I

אויפן הויף פון מאַידאַנעק שטייט אַ תליה. אויפן שפּיץ פון דער תליה איז אַוועקגעשטעלט אַ גרויסער בלעכענער האָן. ווען עס דאַרף עפּעס פּאַרקומען אין לאַגער, ציט מען אונטן מיט אַ שטריק. דער האָן קלאַפּט דאַן מיט זיין מעכטיקן אייזערנעם שנאָבל אויפן אייזן פון דער תליה און עס צעטראָגט זיך איבערן גאַנצן הויף אַ מאָדנער, אומהיימלעכער קלאַנג. יעדן פּאַרטאָג, פּינקטלעך דריי אַזייגער, וועקט אונדז אויף די תליה. זי זינגט זיך איר מאָנאָטאָן, גלין־גלאָן ליד, וואָס קריכט אַריין אין די פּאַרטאָגיקע אבֿרים און דערמאָנט, אַז אין מאַידאַנעק ווערט דער טאָג צוזאַמענגעשטעלט נישט פון זונענשיין און פייגל־טריל, נאָר פון נאַכט־חשכות. און דער אָנקום פון אַ נייעם טאָג ווערט דאָ אָנגעזאָגט דורך דער תליה...

אין דער זעלבער רגע צעשרייען זיך צענדליקער כריפּענדיקע קולות פון אַלע זייטן: — אויפשטיין! אויפשטיין!...

און שוין מוז אַלץ זיין אויף די פיס. דו מוזט הענגען מיט איין האַנט אין דער לופט און מיט דער צווייטער פאַרזיכטיק גלעטן אין דער פינצטער, אויב אויף דיין בעטל האָט זיך נישט אָפּגעשטעלט דער מינדסטער קנייטש. אַלץ ווערט דאָ געמאַכט אין דער פינצטער. מ'ברענגט דאָס ביסל קאַווע אין דער טונקל, מ'טיילט עס אויס ביים ערשטן בלויעם טלי פון טאָג... פיר אַזייגער שטייען מיר שוין גרייט. נאָכן אַפּעל מאַרשירט מען אַוועק

צו דער אַרבעט. אויפֿן דריטן טאָג ווערן מיר, די פֿרישע, אויך געשיקט אויף אַן אַרבעטס־פּלאַץ.

פּונקט זעקס ווערן מיר אַרויסגעפֿירט דורכן טויער. אינדרויסן איז די ליימיקע ערד צעווייקט פֿון די כסדרדיקע רעגנס. מיר גייען מיט די הילצערנע שיפֿלעך אויף די פֿיס און ביי יעדן טריט ווערן מיר איינגעזונקען אין דער געדיכטער גלעקייט. עס איז אָבער נישטאָ קיין אַנדער וועג. מעגלעך אַז צוליב אָט דער קלעפּיקער מאַסע לעבן מיר נאָך דערווייל. דאָס דאַרפֿן מיר דאָ אויספּלאַסטערן די וועגן.

דער בלאָטיקער וועג ציט זיך עטלעכע קילאָמעטער. מיר מאַרשירן פֿאַרביי צענדליקער טויערן און געביידעס. עס זעען זיך פֿונדערווייטנס רייען פֿון טויזנטער מענטשן אין געשטרייפֿטע בגדים, וועלכע ציען צו די אַרבעטס־פּלעצער זייערע. די וואָס זענען אָנגעטאָן אין די ווייס־בלויע פּאַסן־קליידער געהערן אין מאַידאַנעק צו די גליקלעכע. זיי זענען שוין אויף זיכער באַשטימט צו דער אַרבעט. זיי גייען אַפֿילו — אונטער באַוואַכונג — אין שטאָט אַריין אויף אַרבעט, ווי זיי באַקומען אַמאָל אַן איבעריק שטיקל ברויט. דערפֿאַר אָבער מיר זענען נאָך אין ציוויל־בגדים, וועלכע זענען באַשטעמפּלט פֿון אַלע זייטן מיט אַ גרויסער אויפֿשריפֿט: קאַ־על! קאַ־על!... מיר זענען, הייסט עס, בלויז פּראָוויזאָריש ביי דער אַרבעט און שפּעטער...

יענע דאָרט אַקעגנאיבער גייען און זינגען, זיי מוזן זינגען — פּונקט ווי מיר און ווי אַלע אַנדערע גרופּן. פֿון דער צווייטער זייט ציען זיך עשאַלאָנען מיט מענטשן, וואָס ווערן פֿון ערגעצוווּ געבראַכט... זיי ווייסן נאָך נישט, אַז זייער וועג פֿירט אין גאַז־קאַמער... מיר ווייסן יאָ... אָבער מיר מוזן זינגען אַזוי הויך, אַז יענע דאָרט זאָלן הערן אַז דאָ ז י נ ג ט מ ע ן... זיי וועלן דערפֿאַר רואיק זיין ביז צו דער לעצטער מינוט...

מיר קומען אויף אַ גרויסן, בלאָטיקן פּלאַץ. דאָ זענען שוין פֿאַראַן טויזנטער מענטשן. הונדערטער ס. ס.־לייט דרייען זיך אַרום מיט גרויסע וועלף־הינט ביי דער זייט און מיט גרויסע, לאַנגע בייטשן. הויכע בערג מיט שטיינער און זאַמד ליגן דאָ אָנגעהויפֿט. די פֿאַראַרבעטער טרייבן

שנעל פונאַנדער די גרופּן. איך ווייס אַליין נישט, ווי אַזוי איך געפין זיך ביי אַ הויכן שטיינער־באַרג. די אַרבעט באַשטייט אין אָפּרייניקן די אַלטע שטיינער. דאָ מוז מען זיצן כסדר מיט אַן אַראָפּגעבויגענעם קאָפּ. מען טאָר נישט אויפהייבן די אויגן אויף אַ רגע. לאַנגע רייען פון צוויי פּאָרלעך מוזן שנעל אָנלייגן פולע קאַסטנס שטיינער אָדער זאַמד און לויפן מיט זיי הין און צוריק, באַרג־אַרויף... ביי דער אַרבעט מוז מען אויסטאָן די רעקלעך מיט די העמדער און גיין האַלב נאַקעט. די ס. ס. האַלטן אין איין שמייסן די לויפנדיקע מיט בלייערנע בייטשן איבערן נאַקעטן לייב. די לייבער זענען ביי אַלע באַשמירט מיט שוואַרץ, פאַרטריקנט בלוט. עס דרייען זיך אַרום פון אַלע זייטן פאַראַרבעטער און קאַפּאָס — יעדער טרייבט, יעדער שלאָגט... עס איז אַ געזעץ פאַראַן אַזאַ אין מאַידאַנעק: פון אָט דעם פּלאַץ מוז מען יעדן טאָג אַראָפּטראָגן אַביסל טויטע און יעדער „מאַכער" העלפט דערצו לויט זיינע מעגלעכקייטן.

דער גאַנצער פּלאַץ איז פול מיט יאָמערלעכע געשרייען. דאָ און דאָרט קורטשען זיך מענטשן אין זייערע שוידערלעכע ווייען... די הענט אַרבעטן פיבערהאַפט, נישט צו ווערן מיט עפּעס אויפפאַלנדיק... פּלוצים שפּיר איך אָבער אַ מעכטיקן זעץ איבערן קאַרק... אַן עלעקטרישער שטראָם לויפט אַדורך פּאַראַליזירנדיק דעם גאַנצן קערפּער. אַ האַנט נעמט אָן און שלעפּט דיך ערגעץ־ווו... ווי אין חלום הער איך אַ באַפעל: בוק זיך! באַלד שפּיר איך ווי פייערדיקע שלאַנגען צעקריכן זיך אין אַלע אברים... יאָ, אויך מיין קול גיסט זיך צונויף מיט די אַלע געשרייען, דאָ אויפן פּלאַץ...

עטלעכע אויף אַמאָל שמייסן מיך. צוויי ס. ס. און צוויי פאָראַרבעטער. איך קום אָפּער פון זייערע הענט מיט אַ צעשניטענעם קערפּער. פון מיינע אויגן פּלייצט עפּעס. דאָס טוען אַזוי ווי די שטיקלעך גלאָז אין מיינע צעבראָכענע ברילן. איך גלויב, אַז נאָך אַזעלכע 25 שמיץ וועל איך שוין צו זיך נישט קומען. אַלץ אויף מיר ברענט פון ווייטיק. אָט וואָס עס קומט אַרויס פון לעבן בלייבן אין מאַידאַנעק: נאָך אַ טאָג פּיין און דאַן, דאַן גייט מען אַוועק אין קאַמער אַריין — אַ שטיק בלוטיקע מאַסע...

אָבער דאָך געפין איך נאָך כוח זיך צו דערשלעפּן צו מיין פּלאַץ. די גלעקער צעקלינגען זיך פון אַלע זייטן: מיטאָג־שעה.

II

ווער קען דערגרונטעווען די מענטשלעכע באהאלטענע כוחות? אט גיי איך אין דער ריי גלייך ווי אלע אויף מיטאג אין לאגער. די רייען ווערן שנעל אויסגעשטעלט. פאראויס גייען די, וואס טראגן צוריק די געהרגעטע אויפן פלאץ. צוויי מאן טראגן א טויטן. אויך זיי מוזן גיין אין דער שורה, מיט די טויטע אויף די אקסל... מיר מוזן שפרייזן שנעל, אפעסן דאס ביסל זופ און צוריק צו דער ארבעט. ביי יעדן טריט צעשרייען זיך די צעשלאגענע אברים פון די ברענענדיקע ווונדן — דו מוזט אבער שווייגן, קוקנדיק אויף די וואס מען טראגט שוין צוריק אנטשוויגענע...

די זופ ווערט אויסגעטרונקען שטייענדיקערהייט, איינדרויסן. די פיס חלשן נאך א מינוט רו, מען מוז אבער שוין מארשירן צוריק. א סך לייגן זיך אוועק אויף דער ערד רעזיגנירטערהייט. זאל געשען וואס עס וויל! זיי גייען נישט מער צוריק!... מען דארף שוין צוריק פארמירן די רייען — אבער זיי טוען זיך נישט קיין ריר. עס פליען קלעפ אויף זיי פון אלע זייטן, עס שלאגן די פאראַרבעטער, די שטובנדינסט, א פארבייגייענדיקער ס. ס., אבער זיי האבן שוין אלע חשבונות אפגעשלאסן. שלאגט מען זיי אזוי לאנג — ביז זיי בלייבן שוין ליגן פארטיקע, גרייט אפצוליפערן אין קרעמאטאריום. אנדערע ווארפן זיך נאך צו די פיס פון בלאק־עלטסטן, שרייען און קושן יעדן די פיס: זיי ווילן בלויז זיך אויסרוען א טאג, א האלבן... די קלעפ נעמען ביי זיי ביסלעכווייז אפ דאס לשון און דאס ווארפן זיך אין אלע זייטן... נאך יעדן האלבן טאג פעלן א סך צו דער צאל און מען מוז זיי דערגענצן מיט די מענטשן פון הויף. אין פארלויף פון געציילטע וואכן האט אונדזער ארבעטס־שטעלע שוין איינגעשלונגען טויזנטער. די מענטשן וואס זענען שוין דא לענגער דערציילן, אז דער בלאק־עלטסטער האט שוין אליין געכאפט געשמיסן, דערפאר וואס „עס זענען פאראן אזויפיל פוילענצער ביי אים אין בלאק" — מוז ער טרייבן... מוז ער הרגענען...

נאך מיטאג ווערט דאס גיהנום נאך שרעקלעכער. עס באווייזן זיך מער קאפאס און מער ס. ס. דאס לויפן איבער די בערג, באלאדן מיט

שטיינער, מוז גיין אין דעם שנעלסטן טעמפּאָ, אין אַלע זייטן ווערט גע־שמיסן. די הינט רייסן לעבעדיקע שטיקער און די קאַפּאָס מיט דער ס. ס. העצן זיי אויף נאָך מער. יעדעס מאָל רופט מען אַ צווייטן אַוועק פון דער אַרבעט און מען שלאָגט אים אַזוי לאַנג, ביז ער האָט שוין נישט קיין כוח אַ קרעכץ צו טאָן. ווער עס קען הייבט זיך אויף — ווער נישט, בלייבט ליגן, ביז מ׳וועט אים פאַרנאַכט מיטנעמען מיט די לעבעדיקע צום אַפּעל...

צווישן די פאַראַרבעטער צייכנט זיך אַממערסטן אויס דער דייטש זו י ל י און דער פּאָלאַק י אַ נ ו ש מיט זייער באַזונדער מין פּיי־ניקן. יאַנוש באַרימט זיך יעדעס מאָל דערמיט, וואָס ער האָט שוין דער־הרגעט אַ פּאָר טויזנט יידן. ווען ער שלאָגט, שיט ער מיט רייד, זידלע־רייען און באַרימעריי אָן אויפהער. ווען דער קרבן שרייט, כאַפּט ער אויף יעדן ברעקל ווײ־בריל מיט אַ טיפער, קייכנדיקער הנאה... דערפאַר איז אָבער ווילי רואיק. מעג דער קרבן שרייען, מעג ער צאַפּלען — ווילי שווייגט אַ פאַרטיפטער , אַזוי ווי ער וואָלט געווען פון שטיין. מען קען נישט וויסן, אויב ער מאָרדעט גלאַט אַזוי, צי מיט אַ ספּעציעלער הנאה... דערפאַר אָבער האָט ער געהאַט מער קרבנות אויף זיין געוויסן ווי יאַנוש... זיי פּלעגן זייערע קרבנות דערשלאָגן מיט אַ דיקן שטעקן. און די מענטשן פלעגן שוין באַצייטנס אָפּשטאַרבן אַבריםמווייז, ווען עמעצער פון זיי האָט זיך נאָר דערנענטערט.

די דאָזיקע באַנדיטן האָבן זיך גענומען אויסזוכן מיטהעלפער אויך צווישן יידן. אַלס ערשטער האָט זיך געמאָלדן צו דער דאָזיקער אַרבעט אַ קרימינעלער טיפּ מיטן נאָמען מ אַ נ י ע ק. דאָס איז געווען אַ יונג — אַ ריז, וועלכער איז געזעסן לאַנגע יאָרן אין די זאַמאָשטשער תפיסות און איז געבראַכט געוואָרן צוזאַמען מיט אונדזער גרופּע. אין מאַידאַנעק האָט ער אָנגעטראָפן אַ סך פון זיינע תפיסה־חברים און זיי האָבן אים מיטגעהאָלפן ווערן אַ שיבער. ער האָט געהאַט אַ רייכע „פּראַקטיק" פון די אַרעסטאַנטן־יאָרן, ווי אַזוי ראַפינירט צו פּייניקן און דערפאַר שנעל נושא־חן געווען ביי ווילין און יאַנושן... ער איז באַלד געוואָרן איינער פון די באַלעבאַטים איבער אונדזערע לעבנס.

ביי אים איז דאָס שלאָגן שוין געווען מיט גאַנץ אַנדערע כוונות.

ער האָט געקענט אַרויסרופֿן פֿון דער רײ אַרויס זײַן בעסטן נעבעטיקן חבר און אים באַפֿעלן: ב ו ק ז י ך!... און אים איבערברעכן מיט אַ קאַלטבלוטיקער מינע יעדן גליד באַזונדער. די שרעקלעכסטע געשרייען האָבן אים נישט אַרויסגעפֿירט פֿון זײַן גלאַסענער קאַלטבלוטיקייט.

נאָך ערגער: ער האָט ספּעציעל אַרויסגערופֿן זײַנע נאָענטסטע לאַגער־חברים צום שלאָגן. זײַנע גרויסע גזלן־אויגן פֿלעגן זיך דערבײַ ווי קוויקן מיט יענעמס קורטשענדיקע יסורים... ער האָט געפּייניקט פּינקטלעך און אויסגערעכנט. יעדע מינוט האָט מען אים געזען לויפֿן צו דער ס. ס. באַווײַזן זײַן טרײַע איבערגעגעבנקייט... בײַ יעדן קלאַפּ האָט ער ליב געהאַט אונטערצושטרײַכן, אַז הגם ער איז אַ ייד — האַסט ער אַלע יידן און מוז זיי אויסראָטן. אויפֿן דנאָ פֿון זײַן פֿאַרברעכער־נשמה איז אָבער נישט געלעגן קיין שום שנאה. זײַן אכזר־הארץ איז איבערהויפּט נישט פּעאיק געווען עפּעס צו פֿילן, אַפֿילו נישט קיין פֿײַנטשאַפֿט. דער דאָזיקער ריזיקער בחור האָט בלויז געוואָלט זײַן זאַט אויפֿן חשבון פֿון זײַן קאַלט הארץ און מערדערישע בולבע־אויגן. ער האָט אויך געשלאָגן, בכדי צו באַווײַזן זײַנע פֿריערדיקע חברים „ווי גרויס ער איז עס געוואָרן"... דערבײַ האָט ער אויך שטענדיק אויסגערעכנט וויפֿל יסורים מען מוז פֿאַרשאַפֿן אַ קרבן, ער זאָל גרייט זײַן אַלץ פֿון זיך אוועקצוגעבן. זײַן קלאַפּ איז געווען אַזוי אויסגעמאָסטן און אַזוי אָנגעלאָדן מיט ווייטיק, אַז זיי האָבן געקענט אײַנברעכן די גרעסטע גבורים. ער האָט דערבײַ געמאַכט דעם אָנשטעל, אַזוי ווי ער וואָלט דאָ אויסגעפֿירט אַ הויכע מלוכה־שליחות...

איינמאָל, ווען ער האָט מיך געשמיסן, האָט ער נישט פֿאַרגעסן זיך דערבײַ אַראָפּצובייגן און מיר אײַנרוימען אויפֿן אויער: איך מ ו ז דיך שלאָגן... איך האָב באַקומען אַ העכערן באַפֿעל... און דערבײַ מיט נאָך מער כוח גענומען האַקן איבערן חוש־השדרה...

סך־הכל האָט ער זײַן „רעכט" צו שלאָגן באַקומען פֿון יאַנושן. ער אַליין האָט זיך בלויז געשטופּט צו דער ס. ס. און געלאָפֿן יעדע מינוט עפּעס אַנדערש מיטטיילן, הגם ער האָט נישט איינמאָל פֿון זיי באַקומען געשלאָגן פֿאַר דער חוצפה וואָס ער האָט צו זיי זיך צו דערנענטערן... ער האָט אָבער דערמיט געוואָלט באַווײַזן, אַז ער „קען זיך מיט זיי" און דאָס

האָט אים צוגעגעבן מוט צו שפּילן זיין „גרויסקייטס־ראָל”, ווי אַן אויס־פירער פון העכערע באַפעלן... ער איז באַלד געוואָרן דער הויפּט־יועץ ביי די פאַרשידענע שלעגער און אונטער־קאַפּאָס און אַריינגערעכנט געוואָרן צווישן די געשפּענסטער אויפן אַרבעטס־פּלאַץ.

III

מיט יעדן טאָג זענען אַלץ מער מענטשן אַוועקגעפאַלן ביי דער אַר־בעט. פאַרנאַכט, ווען מ'איז אַהיימגעגאַנגען, האָט מען אין באַראַק דער־וואַרט נייע קלעפּ און נייע פּיין. איז מער נישט מעגלעך געווען. עפּעס האָט אין יעדן איינעם געשפּאַרט און געזוכט אַרויסצופּלאַצן.

האָט טאַקע פּאַסירט:

איינמאָל אין אָוונט, ווען דאָס ביסל קאַווע מיטן שטיקל ברויט איז שוין אויסגעטיילט געוואָרן און יעדער האָט זיך אַריינגעשאַרט אין זיין ווינקל, איז אַריינגעקומען מיט אַ מינע פון אַ קעניג — מאָניעק. ער האָט זיך געלאָזט מיט אַ גלייכגילטיקער באַוועגונג צו זיין בעטל, ביי דער טיר... פּלוצים האָט ער עפּעס דערזען מיט זיינע שאַרפע אויגן. אַנטקעגנאיבער איז געזעסן עפּעס אַן אויסגעדאַרט געשטאַלט און געהאַלטן אין דער האַנט אַ פּאָרציע ברויט מיט אַ שטיקל מאַרגאַרין פון אויבן.

די נאָזלעכער ביי מאָניעקן האָבן שאַרף אַריינגעצויגן אָטעם. ער האָט זיך געלאָזן אַ לאָז געטאָן צו יענעם און שטיין געבליבן האַרט איבער אים... ער האָט אַרויפגעלייגט זיין לאַפּע אויפן ברויט און אַרויסגעצישעט: דו האָסט ש ו י ן פאַרגעסן!? יענער האָט בלויז תחנונימדיק אַ בליק געטאָן און אַרויסגעשטאַמלט: „כ'בין הונגעריק... מאָניעק!... אָבער מאָניעק שפּרייזט שוין ווייטער צו אַ צווייטן אויפמאָנען זיין טעגלעכן חוב... אין באַראַק איז שוין פינצטערלעך און ער באַמערקט נישט דעם אויסגעשטעקטן פוס אין אַ זייט... ער פאַרטשעפּעט זיך און ציט זיך אויס אין דער גאַנצער לענג. דאָס איז ווי אַ סיגנאַל. פון אַלע זייטן נעמט מען אַרויפפאַלן אויף מאָניעקן, און באַלד נעמט זיך וואַרפן אויף דער ערד אַ צעפּיבערטער גו־פים־קנויל... עמעצער האָט אים אָנגעכאַפּט ביים גאָרגל — ער זאָל נישט

קענען שרייען און די אַנדערע האָבן זיך איינגעקלאַמערט מיט די מאַכט-לאָז-צאָרנדיקע נעגל אין זיין פּנים, אין זיין לייב... אָט בין איך שוין אויך אריינגעפּלאָכטן צווישן הענט און אברים. מאַניעקס גרויסער, מעכ־טיקער גוף וואַרפט זיך אין פיבערדיקע קאָנוולסיעס... זיין צאַפּלען וועקט אָבער נאָך מער דעם שכורן אויפרודער אין יעדן באַזונדער פון אונדז און רייסט ביי מיר אַרויס אַ זיס-נקמהדיקן פריידן־אויסגעשריי...

קיינער וויל איצט נישט קלערן, וואָס פאַר אַ פאָלגן דאָס וועט מיט זיך ברענגען.

צוויי צענדליק מענטשן שטייען דאָ איצט איבער איין פאַרהאַסט שטיק פליייש און יעדער באַזונדער וויל דערפון אַרויסרייסן אַ שטיק פאַר־פייניקטע הנאה, אַ ברעקל אָפּגענומענע עוולה... און זאָל שפּעטער געשען וואָס עס וויל... זיך אַליין איז שוין איצט אוממעגלעך איינצוהאַלטן. אייב דער צאָרן זאָל איצט נישט אויספלאַצן ביז צום גענצלעכן אויסגוס — מוזטו צוזאַמענברעכן — — — —

ניין, ס׳איז נישט געווען קיין בלויזער נקמה-לעכץ! מענטשן, וואָס זוערן אַ לענגערע צייט געשלאָגן און געפּייניקט, וואַרעמען אין זיך אוים אַ גיר צו ענטפערן מיט רציחה און פּיין; עס פּינקלט אין זיי אויף אַ מין ת אַ וו ה אויך צו פּייניקן, אויך צו איבערשטאַרקן די אייגענע כוחלאָזי־קייט. דער מוח זעט דאַן אַלס ציל פון דעם צאָרן — דעם רוצח. דעם אונ־טערבאַוווסטזיין איז אָבער נישט קיין אונטערשיד, ווער עס וועט זיך דער ערשטער פאַרטשעפּען אינעם דאַזיקן צאָרן-פלאַם... און מיטגעריסן ווערן.

ס׳ליגט אפשר אין אַזאַ מין אויפשטורעם אַ גלגול פון קנאה וואָס ליגט און דרימלט אין דער טיף פון יעדן געשלאָגענעם — צו יענע וואָס קענען מאָרדן מיט דער גאַנצער פריי — — — איך האָב אין דעם געזען דעם שליסל צו אַ סך רעטענישדיקע דערשיינונגען.

דאָס מאָל איז מאַניעק געווען דער אָביעקט, וואָס האָט געלענקט אַלע כוחות צוזאַמען און אַלע געפילן אויף זיך...

פונעם משונהדיקן גערויש האָט זיך אויפגעכאַפּט פון ערגעץ דער בלאָק-עלטסטער מיט די שטובנדינסט. זיי האָבן געלאָזט אין גאַנג די שטעקנס איבער די קעפּ... אָבער דאָסמאָל האָט עס ווייניק געווירקט. די

אַריינגעפּלאַכטענע האָבן זיך ווי אין טיפער עקזאַלטירטקייט נישט געקענט אָפּרייסן פון אים. דער טומל האָט צוזאַמענגעטריבן דעם גאַנצן באַראַק. דאָס אויסגעצויגענע געשטאַלט אין דער פינצטערניש דאָרט האָט געדרייצט מיט אַ זיסלעכן שעפּטש:

— מאַניעק!... מ'האָט דערהרגעט מאַניעקן...

פיר הונדערט לייבער האָבן נישט געשפּירט די קלעפּ, נאָר אַלע נענ־טער זיך געשפּאַרט צו דער טיר, כאָטש איין בליק צו טאָן אויף דער פּאַר־טונקלטער אין שאָטן געהילטער נקמה־וויזיע... דער בלאָק־עלטסטער, ש י ד ל אָ וו ע ר, האָט נישט געקענט באַהערשן די לאַגע. ער האָט אויך נישט געוואָלט, אַז דער גערויש זאָל זיך אַרויסרייסן דורך די שווערע טירן אין דעם שטילן אָנהייב־דרימל פון נאַכטיקן דרויסן... און דאָ האָט זיך גענומען טראָגן אַ געברום פון אַלע זייטן:

— מיט אַלע דאַרף מען אַזוי מאַכן, מיט אַלע!... אונדזער טויט און זייערער!

אַזוי לאַנג האָט זיך אין יעדן געזאַמלט עפּעס אַ טונקעלער געפילן־קנויל, וואָס מ'האָט אין זיך, צוליב איינגעוואָרצלטן פּחד דערשטיקט און איצט איז געקומען דער ערשטער סיגנאַל, דער אויפוועק... איז מען אומ־שטאַנד איצט אַריבערצושפּרייזן אַלע פּחד־גרעניצן, אַריבערצושפּרינגען איבער דעם אייגענעם געדאַנק און זיך אַריינלאָזן אין אַ זינלאָז־פאַרפּלאָנ־טערטן געראַנגל מיט יעדן... ווי וועלף אין ווינטערדיקע הונגער־נעכט, מיט נעגל און ציין — — —

דער ראַפינירטער שידלאָווער האָט בלויז איין עצה. ער האָט אָנגע־הויבן מיט אַ שטילן, מילדן פּויליש:

— קאָלעגן!

און פּלוצים איז אַלעם רואיקער געוואָרן. אַזוי ווי אַ שטריק וואָלט דאָ פאַרוואָרפן געוואָרן איבער יעדנס כעסדיקן אויפברויז... „ק אָ ל ע ג ן“ — איין מענטשלעך וואָרט, אַ שוין לאַנג נישט געהערטס, האָט געצוימט און געפּענטעט דעם צאָרן פון פיר הונדערט אויפגערודערטע געמיטער...

דאָס נ יי ע אין שידלאָווערס רעדנס־אַרט האָט אויף אַ סעקונדע־פּייל געדענט אַ באַהאַלטענע איבערגעהאָפּטע נייגעריקייט און אויף אַ רגע

פאַרוואָרפן דעם געדאַנק אין אַן אַנדער ריכטונג. דער קאַכיקער גלי האָט דערווייל געפּלאַצט און איבערגעריסן געוואָרן אינדערמיטן. דער אויפברויז פון געמשפּטע צום אוממענטשלעכן אויסטראַג איז ווי נישט געוואָרן ביים ד ע ר ש פּ י ר ן, אפילו קינסטלעך, דעם ערשטן טאָן פון אַ גלייך וואָרט.

שידלאָווער האָט טאַקע אויסגענוצט דעם מאָמענט און גענומען אריינשטופּן זיינע רייד אינמיטן דער שטילקייט אריין... ער האָט צוגעזאָגט צו אינטערוועניִרן, אַז מ׳זאָל נישט פּייניקן מער ביי דער אַרבעט, אַז מ׳זאָל פאַרבעסערן די באַדינגונגען... ער האָט שוין אַ מיטל דערצו. דער אויפגערעגטער עולם איז דערווייל געקומען צו זיך פון דער אייגענער טומלדיקייט. אַ טייל האָבן זיך אַליין דערשראָקן פאַר דער אייגענער דרייסטקייט, וואָס מ׳האָט נאַר־וואָס באַוויזן. די מאַידאַנעק־לופט איז צוריק געזען געוואָרן און דער אינסטינקט האָט ביי יעדן גענומען זוכן אַן אויסוועג פון די היגע רעוואָלט־רעזולטאַטן... דעם בלאָק־עלטסטנס אומגעריכט־מילדע ווענדונג איז דערפאַר געווען דער בעסטער אויסגאַנג. דער באַוווסטזיין, אַז מ׳דאַרף פאַרטאָג ווידער אויפשטיין, האָט אויך גענומען מיטהעלפן אין שנעלן צעטרייבן דעם עולם צו די בעטן...

אין געציילטע מינוטן זענען בלויז די שטובנדיסטלער געבליבן אויפן אָרט. זיי האָבן זיך עפּעס לאַנג געפּאָרעט ביים צעהרגעטן מאַניעק, וועלכער האָט גענומען קאַנוולסיוו וואַרפן מיט אַלע אברים. שפּעטער האָבן זיי אים אַוועקגענומען צו זיך אין ווינקל און לאַנג אין אים אריינגעטענהט.

פאַרטאָג ערשט זענען מיר געוווּיר געוואָרן, אַז מאַניעק לעבט ווייטער. דער קאָפּ איז ביי אים געווען געלעכערט און די אונטערשטע ליפּ איז ביי אים געווען איבערגעהאַקט אויף צוויי ערטער. ער איז געלעגן אין אַ ווינקל און קרעכצנדיק אַלעמען געשאָלטן מיט די מיאוסטע קללות. ער איז געווען באַנדאַזשירט פון קאָפּ ביז די פּיס, אַז מ׳האָט נישט ארויסגעזען די צורה זיינע. די איינציקע טרייסט איז געווען, וואָס מיר וועלן אים אַ פּאָר טעג נישט האָבן ביי דער אַרבעט... דערפאַר אָבער האָבן מאַניעקס חברים יענעם טאָג אין אונדז נקמה גענומען אויפן גרויזאַמסטן אופן.

פאַרנאַכט, נאָכן אַפּעל, האָט דער בלאָק־עלטסטער פאַררופן צו זיך די גאַנצע שלעגער־גרופּע מיט יאַנושן און ווילין בתוכם און עפּעס לאַנג מיט

זיי פאַרהאַנדלט. ווען זיי זענען אַוועק, האָט ער אונדז געמאָלדן, אַז זיי זענען גרייט צו שלאָגן מ ע נ ט ש ל ע כ ע ר (אויפהערן שלאָגן איז זיי אוממעגלעך...) ביי דער אַרבעט, בתנאי אַז זיי וועלן באַקומען יעדן טאָג פון באַראַק אַרויס זעקס לאַבנס ברויט. מיר מוזן נאָך היינט באַשליסן, אויב מיר ווילן האָבן יעדן טאָג אַ נאָך אַ קלענערע פּאַרציע ברויט און וויי־ניקער פּיין אָדער דאָס פּאַרקערטע. איינס קען ער אונדז בלויז זאָגן: קיין צוריק איז נישטאָ... דאָס איז דאָס איינציקע, וואָס ער האָט געקענט טאָן פאַר אונזערטוועגן. ווען מיר אָט דעם פאָרשלאָג אָפּוואַרפן, וועלן יענע ווערן נאָך שרעקלעכער צערייצט — און מ׳קען זיך פאָרשטעלן, וואָס עס דערוואַרט אונדז דאָ... און ער וועט מער נישט אונטערהאַנדלען.

דאָס האַרץ איז ביי אַלעמען טרויעריק געוואָרן: ווינציקער ברויט!... וויפל באַקומט מען דען סך־הכל!? ס׳וועט דאָך נאָך ערגער זיין ווי איינ־גאַנצן צו פאַסטן! יעדער באַזונדער איז אָבער שוין אַזוי מיד — אַז ער קען זיך שוין קעגן גאָרנישט אַקעגנשטעלן... אונדזער טעגלעכע ברויט־צעטיילונג איז אַזוי אַרום איינגעשרומפּן געוואָרן, פון די פאַרשידענע אויסקויפונגען, ביז 10־8 דעקא... און פאַרנאַכט, ווען מ׳איז צוריקגעקו־מען מיט פאַרחלשטע הערצער און אָראָפּגעשלונגען דעם קליינעם ברויט־ביסן, האָט עס ערשט אויפגערייצט דעם הונגער — וואָס איז שוין אַליין מיד געוואָרן פון שרייען אין די איינגעווייד און איינגעשלאָפן — מיט אַ משוגענער שאַרפקייט, אַז אָפט האָט זיך געגלוסט אָפּצוהאַקן אַ שטיק פון אייגענעם פלייש און דערמיט זיך איינמאָל אָנעסן צו דער זעט*).

*) ווי מיין חבר ד״ר מארק דוואזשעצקי האט אויסגעפארשט, איז מאניעק ערשט אנהייב 1946 דערקענט געווארן דורך א גרופע יידן אין איינעם פון די דייטשע לאגערן און איז פון דער זעלבער גרופע פארמשפט געווארן צום טויט און דארט אומגעקומען.

ער האט נאך באוויזן זיין מאידאנעק און סקארזשיסקא צו זיין אויבער־קאפא אין א רייע לאגערן (ווו ד״ר דוואזשעצקי האט אים געטראפן) און האט אויף זיין געוויסן נייע הונדערטער יידישע קרבנות.

ערשט נאך דער באפרייאונג האבן יידישע הענט אן אים נקמה גענומען.

IV

...און אויך צום הונגער געווינט מען זיך צו, פונקט ווי צו קלעפּ. די ערשטע טעג אין מאַידאַנעק האָב איך איבערהויפּט נישט געקענט פאַרשטיין ווי אַזוי איז דאָ איבערהויפּט מעגלעך צו לעבן בלויז איין טאָג. אָבער נאָך דער ערשטער וואָך זיין דאָ אין שדים־ראָד האָט זיך אויסגעוויזן, אַז דאָס לעבן מ ו ז גיין באַגלייט פון אַ שמאַרץ אין די אברים און מיט אויגן, וואָס שטאַרצן אַרויס פון הונגער.

איינמאָל האָט מיין בעטל־שכן, מענדל, אַנטדעקט צווישן אַ שטיינער־הויפן — אַ שטיק פּלאַץ באַדעקט מיט הויכגעוויקסיקע גראָזן. ער האָט זיך אַהין צוגעשאַרט און נישט ווערנדיק באַמערקט פון קיינעם, האָט ער זיך אַראָפּגעלאָזט אויף דער ערד און גענומען רייסן דאָס גראָז מיטן מויל, גיך, גיך...

אויפן דריטן טאָג האָט ער מיר אַנטדעקט זיין סוד. מיר האָבן זיך אָפּגעשמועסט צו האַלטן מאָרגן זיך צוזאַמען און באַלד נאָכן אָנקומען צו דער אַרבעט אַהין זיך אַוועקצולאָזן. אינדרויסן האָט נאָך עפּעס געפעלט צו טאָג. אַ שווער־אַטעמדיקייט האָט פאַרהאַלטן די פרייַלעכקייט פון טאָג אויפן וועג און די גרויע נישט־געקומענקייט האָט באַטרויערט דעם גאַנצן אַרום. מיר האָבן שנעל געכאַפּט די אַרבעטס־מכשירים און אָפּגעזונגט אין אַ זייט. די הויכע, לאַנגע גראָזן האָבן אונדז שוין אָפּגע־וואַרט מיט טרערן אויף די באַקן. כ'האָב אַנידערגעקניט און איינגעגראָבן דעם קאָפּ אין דער גרינער טויאיקייט, נישט וויסנדיק: וואָס בייס איך דאָרט מער — די גראָזן אָדער מיינע ליפּן?... אַ ביטער־גרינע זאַפטיקייט האָט זיך געטוליעט צום גומען און אַלע אברים האָבן זיך צעהירזשעט פון נישט־צוגלייבנדיקער לייטזעליקייט...

מיט אַ פול־געשטאָפּט מויל גראָז, וואָס האָט אַריינגעשפּאַרט ביז טיף אין האַלדז אַריין, האָבן מיר זיך געלאָזט שנעל לויפן צו דער אַרבעט, — איידער וועלכער ס'איז אויפזעער וועט באַמערקן.

אַט אַזוי האָבן מיר אָנגעהויבן פּראַווען אונדזער פרימאָרגן־איבער־בייס...

דער סוד האָט אָבער לאַנג נישט געקענט געהאַלטן ווערן. אויב די ערשטע טעג איז יעדנס וועזן געווען אריינגעטאָן אינעם געיעג, נישט זעענדיק א גאנצן טאָג מער ווי די ס. ס.־בייטש און דעם הויפן שטיינער; האָבן אָבער ביסלעכווייז די אויגן גענומען באַמערקן יעדן גרעזל וואָס שאָקלט זיך דערשראָקן איבער אַן אָפּגעלאָזענעם זאַמד־באַרג און יעדער פעלד־בלימל וואָס ציטערט אויף איבער א בלאָטיק שטיקל וועג... און יעדער באַזונדער האָט גענומען לויערן דערויף מיט גנבהשע טריט.

די פאָראַרבעטער און ס. ס.־לייט זענען שנעל געקומען דערויף און שטילערהייט גענומען אָפּוואַרטן, בכדי צו כאַפּן עמעצן ביים וואַרפן זיך אויף א גרעזל. יעדער איז אָבער גרייט געווען צו כאַפּן די שווערסטע קלעפּ, אַבי צו דערשפּירן באַלד אינדערפרי עפּעס ווייכס און צעקייטס, וואָס גליטשט זיך אַדורך דורך די ציין אין ליידיקן מאָגן אריין. ס׳האָבן אונדז גענומען נאָכטאָן די רוסן. די פראַנצויזן... ביז ס׳איז נישט מעגלעך געווען צו באַמערקן דאָס מינדסטע גרעזל אויפן וועג.

די גרעזער אַליין האָבן זיך גענומען שרעקן צו באַווייזן זיך אויף אָט דעם מאָדנעם פּלאַץ, וואָס איז שטענדיק אָנגעפּולט מיט צעריסענע געשרייען... ס׳האָט נישט געהאָלפן דאָס בייִנאַכטיקע געוויין פון רעגן, וואָס האָט זיי גערופן פון דער ערדס אינגעווייַדן אַרויס — זיי זאָלן אַרויס־שטעקן די גרינע קעפּלעך און געניסן פון דעם זומערדיקן ווינטס גלעטע־רייען... זיי האָבן נישט געוואָלט הערן מער דעם שטראָמיק־וואַרעמען זו־מער־אָנזאָג און איינגעטוליעט זיך אין ערדיקן פּעלץ, בכדי זיך צו שיצן פאַר די שאַרף־צייניקע הונגער־מיילער...

די ערשטע צייטן האָט יעדער גרעזל גערופן, אַרויסגעלייענט פון די אויגן דעם משוגענעם צער און זיך געוואָרפן דיר אנטקעגן:

— נאַ, נעם מיך, עס מיך... טו מיט מיר וואָס דו ווילסט... אַבי קוק נישט אויף מיר מיט אזעלכע־אָ אויגן... און איצט — טאָמער האָט זיך אפילו געטראָפן, אַז א יונג גרעזל האָט מיט נייגעריקער שרעק אַרויסגע־שטעקט א בלייך־גרין קעפּל, איז עס באַלד פאַרשטאַרט געוואָרן פון דער אַרומיקער פוסטקייט און ווי א פאַרבלאָנקעט קינד אויף אומבאַקאַנטע וועגן, ווי א שולדיקער געוואַרט אויף אַן אורטייל...

די טויזנטער מײַלער האָבן שוין אויפגעגריזשעט אַלע דערנער און שטעכער־גראָזן פון גאַנצן אַרום, און דער מאָגן האָט שוין זיך אויסגע־לערנט יעדן פרימאָרגן זיך צוצוגנבענען צום גערדאַנק און אַ פּויק טאָן אין אים תּרעומותדיק... אַלאַרמירנדיק צו קאָנקרעטער גראָז־אויפמערקזאַמ־קייט... האָבן אַנדערע אַרײַנגענומען אין מויל אַביסל זאַמד, עס לאַנג־לאַנג אויסגעמישט מיט דער צונג און גענאָגט, אָפּצונאַרן זיך אַליין מיטן שפּירן עפּעס אין אויסגעטריקנטן מויל... און שפּעטער עס אויסגעשפּיגן הארט און צוזאַמענגעקלעפּט...

ס'האָבן אַלץ מער און מער גענומען אַוועקפאַלן אויף מאָגן־קראַמפּן.

מענטשן האָבן זיך שטיל אַוועקגעלייגט אויף דער ערד, קורטשענדיק זיך אין משונהדיקע ווייען. די געזונטע האָבן זיי געמוזט אָפּטראָגן פאַר־נאַכט אין באַראַק אַרײַן — פונוואַנען זיי זענען אַוועק אויף זייער וויי־טערדיקן, קורצן וועג אין דער אייביקייט. ביי אַנדערע האָבן גענומען שווילן די פּיס, דאָס פּנים, די הענט... פונעם שטיין גאַנצע טעג אויף דער הייסער זון, מיט אָפּגעשווירענע, אַנטבלויזטע קעפּ — זענען ביי אַ סך די שאַרבנס אויפגעלאָפן מיט אַ הויכער וואַסערדיקער דיקקייט. די בלוטן זענען געוועזן הונגעריק און מיד, זיי האָבן דערפאַר נישט געקענט שטעלן קיין ווידערשטאַנד. האָט זיך דערפאַר דאָס געשווילעכץ מיט לייכטקייט אויסגעקליבן וועלכעס אַבער ס'האָט געוואָלט. די אַלע האָט דער גרויסער, געשלאָסענער טויער פון הויף ביים ניינצנטל שנעל איינגעשלונגען און קיינעם נישט געוואָלט אויסזאָגן, וואָס עס ווערט מיט זיי געטאָן...

אין באַראַק האָט גענומען ווערן גערוימער. אָבער קיין צווייטע „לע־בעדיקע" טראַנספּאָרטן זענען נישט אַרײַנגעבראַכט געוואָרן. האָט די גע־רוימקייט געדריקט ווי אַ שווערע לאַסט.

קאַפּיטל אַכט

I

אין מאַידאַנעק האָט מען צונויפגעזאַמלט מענטשן פון פאַרשידענע לענדער פאַר אַלערליי פאַרברעכנס. ווי אין יעדן קאַצעט איז מען דאָ באַצייכנט געוואָרן מיט אַ לייוונטענעם נומער, וואָס האָט געמוזט זיין צוגענייט אויפן רעקל און אויף די הויזן ביי דער קני. דאָס זעלבע איז אויך געווען מיט דעם אָפּצייכענען די פאַרברעכער־קאַטעגאָריעס. מיט קליינע אויסנאַמען זענען אויך די שולד־אָפּצייכנס געווען די זעלבע ווי אומעטום. זיי זענען געווען געמאַכט אין דער פאָרם פון אַ דרייעקיקן ווינקל און געמוזט זיין אָנגענייט אונטערן „העפטלינגס־נומער".

אַ פּאָליטישער פאַרברעכער האָט געטראָגן אַ ר ו י ט ן ווינקל. אויב ער איז נישט געווען קיין ד יי ט ש — האָט אויף זיין ווינקל אַן אות אָנגעצייכנט זיין נאַציאָנאַליטעט. אַ פּאָלאַק האָט געטראָגן אַ גרויסע לאַטיינישע פּע; אַ פראַנצויז — עף; אַ גריך — גע; אַ ציגיינער — זעט א. א. וו. אַ קרימינעלער פאַרברעכער איז באַצייכנט געוואָרן מיט אַ ג ר י נ ע ם ווינקל; אַ קרימינעלער פאַרברעכער פון שווערערן טיפּ מיט — ג ר י ן מיט אַ גרויסע, שוואַרצע עס. (זיכערהייטס־געפערלעך.) אַרבעטס־פוילע האָבן געטראָגן אַ ש וו אַ ר צ ן ווינקל (אויך ציגיינער האָבן אַלע געטראָגן שוואַרצע ווינקלען — ס'זאָל הייסן, אַז זיי זיצן פאַרשפּאַרט פאַר זייער פוילקייט...) האָמאָסעקסועלע זענען באַצייכנט געוואָרן מיט ר אָ ז א. יידן — מיט ג ע ל. יידן, וואָס האָבן אויך געהאַט אַ

פּאָליטישן חטא, האָבן באַדאַרפט טראָגן צ ו יי ווינקלען, אין דער פאָרם פון א מגן־דוד, דער געלער איבערן רויטן. א ראַסנשענדער האָט גע־דאַרפט טראָגן איבער זיין נאַציאָנאַליטעטס־ווינקל א שוואַרץ ד ר יי־ע ק י ק ז יי מ ל. גייסטלעכע, ביבל־פאָרשער און פּאַציפיסטן צוליב ר ע ל י ג י ע ז ע מאָטיוון (סתם־פּאַציפיסטן זענען גערעכנט געוואָרן פאַר פּאָליטישע פאַרברעכער), האָבן געטראָגן דעם. פ י אָ ל ע ט קאָ־ליר און „פאַרדעכטיקע" אין וועלן אַרויסעמיגרירן — א ווינקל פון טונקל־ג ר י ן.

די גרעסטע טייל פון די מאַידאַנעק־פאַרשפּאַרטע זענען געווען פון אַנדערע פעלקער. ד יי ט ש ן האָט מען בלויז געבראַכט פון אַנדערע קאַצעטן אין דייטשלאַנד, זיי זאָלן פאַרנעמען אַמטן אַלס קאַפּאָס און לאַ־גער־עלטסטע. זיי אַלע זענען שוין לאַנגע יאָרן געווען אין פאַרשידענע קאַצעטן און שוין לאַנג פאַרגעסן ווי אַזוי עס זעט אויס די פריי און א געוועגלעך, מענטשלעך לעבן.

די ערשטע מינוט, ווען מיר זענען געבראַכט געוואָרן אַהין, האָבן זיך אונדזערע סימפּאַטיעס אָנגעהאָנגען אין די דייטשן מיט די רויטע ווינק־לען. ס'האָט זיך געוואָלט גלויבן, אַז זיי, וועלכע זענען פאַרשפּאַרט צוליב פּאָליטיק, זענען זיכער קעגנער פון היטלעריזם און במילא אויך קעגנער פון מאָרד און בעסטיאַליזם. שוין די ערשטע נאַכט אין מאַידאַנעק האָט אונדז באַוויזן אונדזער פּסיכאָלאָגישן טעות. דער הייזעריקער לאַגער־עלטסטער פון דריטן פעלד איז געווען א ר ו י ט ווינקל. די קאַפּאָס פון פאַרשידענע אַרבעטס־שטעלן, ביז צו דער גאַז־קאַמער זענען געווען ר ו י ט ע און גרינע... און דאָס געשפּענסט פון גאַנצן לאַגער — דער הויכער ווינער קאַפּאָ — איז געווען א ר ו י ט ו ו י נ ק ל...

ס'זענען געווען קליינע אַרבעטס־פּלעצער, אויף וועלכע עס האָבן גע־אַרבעט בלויז א קליינע גרופּע פון עטלעכע צענדליק מענטשן. אויסער די ווערקשטעטלען, וווּ עס האָבן געאַרבעט טויזנטער פאַכמענער אויף בעסערע באַדינגונגען — איז דער גרעסטער אַרבעטס־פּלאַץ געווען די „שטראַסנ־באַאו" פון דער פירמע „פּאַלסטעפּאַן" מיט אירם א צווייטער אָפּטיילונג — די קאָמענדאַנטור. דאָס איז געווען דער שרעקלעכסטער פּלאַץ אין מאַי־

דאַנעק — ווי אַממערסטן מענטשן זענען פּאַרפּייניקט געוואָרן מיט אַ טויט, וואָס האָט זיך געשלעפּט טעג און וואָכן. דער הויפּט־אָנפירער פון די מערדערייען אויפן פּלאַץ איז געווען דער הויכער ווינער קאַפּאָ טאַקע, וואָס האָט אַכטונג געגעבן אויף דער אַרבעט ביי דער קאָמענדאַנטור.

ער איז געווען אַן אויסערגעוועינלעך שיינער יונג מיט אַן אייביק־מילד שמייכעלע אויפן פּנים. גלאַט טויטן האָט אים נישט צופרידנגעשטעלט. ער פלעגט זיך ברייט צעשמייכלען ביים אָננעמען אַ יידס אויסגעדאַרטן האַלדז מיט זיינע לאַנגע פידלער־פינגער. אַן אומגעוועינלעכע הנאה פלעגט זיך אים אויסגיסן אויפן זאַטן, צעפרידן־ראָזלעכן פּנים, ווען ער האָט אַריינגע־קוועטשט זיינע גרויסע הענט אַלץ שטייפער און שטייפער אין יענעמס אָטעם אַריין. צוערשט האָט ער געלאָזט אַדורכלויפן אַביסל לופט דורך יע־נעמס האַלדז־רערל, לאַזנדיק אים בלויז שפּירן דעם אייזערנעם אויסער־לעכן קלאַמער פון זיינע קרעפטיקע פינגער. ער האָט אַזוי געקענט האַלטן מינוטן גאַנצע זיין האַנט אויף יענעמס לעבנס־שעפער און אַריינזויגן דורך זיינע נעגל יענעמס כאַרכלענדיקע וואָרעם אין זיך אַריין... רואיק, ווי גאָרנישט טוענדיק, האָט ער אַלץ מער אַריינגעדריקט זיינע פינגערדיקע צוואַנגען אין יענעמס לופט־רער, איבערלאָזנדיק אַ שמאָלינק שפּעלטעלע אין האַלדז, דורך וועלכן דאָס לעצטע ביסל ראַנגלענדיק לעבן זאָל זיך זוכן אַ שרייענדיק־פּייפנדיקן אויסוועג... ער איז דערביי געשטאַנען און ערנסט אויפגעכאַפּט יעדן שאָרך, וואָס קומט פון דעם קרבנס שטיקן זיך. האָסט קיינמאָל נישט געקענט ווילסן, אויב ער האָט בלויז הנאה פון יעדער מינוט און רגע ביים לאַנגזאַמען מאָרד אָדער ער שטודירט דאָ עפּעס ארויס...

נישט איינמאָל פלעגט ער זיין קרבן פלוצים באַפרייען פון דער איינ־קלאַמערונג, אים לאָזן אַריינאָטעמען די לופט און דערביי אָבסערווירן וויאַזוי אַלע אברים אין מענטש רעאַגירן, הייבן זיך אויף און אַראָפּ, מיט דער שטומער פרייד ביים דערשפּירן צוריק דאָס אַריינשטראָמענדיקע לע־בן... און שפּעטער האָט ער אים ווידער אָנגעכאַפּט מיט אַ כעס און ווייטער שטיקן, שטיקן... אָפטמאָל האָט ער דעם סעאַנס איבערגעחזרט אַ צענדליק מאָל, ביז ער האָט יענעם דערשטיקט צום טויט.

די געצײלטע מאָל, וואָס מיר איז אויסגעקומען צו אָבסערווירן דעם ווינער קאַפּאָ ביי זיין אַרבעט, האָט זיך ביי מיר געשאַפן דער איינדרוק, אַז דאָס עקספּערימענטירט ער עפּעס אויס...

אַ צווייט פּאַרגעניגן זיינס איז געווען דאָס דערטרינקען מענטשן. אויף דער אַרבעטס־שטעלע איז געשטאַנען אַ גרויס פאַס מיט וואַסער. פּלעגט ער אַ כאַפּ טאָן אַ מענטש און אַריינשטעקן אים מיטן קאָפּ ביז איבערן האַלדז אין וואַסער. מיט זיינע מעכטיקע הענט האָט ער געהאַלטן דעם קרבן ביי די פיס ווי אַ שפּילעכל און מיט אים איבערגעחזרט דאָס זעלבע מערערע מאָל. ער האָט זיך געקוויקט מיטן שפּירן דעם מענטשלעכן גסיסה־צאַפּל אין די אייגענע הענט. דאָס זעלבע האָט ער געמאַכט ביים וואַסער־באַסיין אין מיטן לאַגער.

וועגן זיין ספּעציפישן מין שלאָגן און צעטרעטן מענטשן מיט די לאַנגע פיס זיינע וויל איך דאָ איצט נישט דערציילן. איך קען בלויז נישט פאַרגעסן זיין מילד און שטענדיק־שמייכלענדיק פּנים. אפילו ביים ווערן אין כעס — אינמיטן אַ מאָרד — האָבן זיינע אויפגעלויכטענע אויגן גע־האַט דעם זעלבן גלאַנץ. זיין מאָרד־ה נ א ה האָט שטענדיק איבערגע־וועלטיקט די ר צ י ח ה פון אַ פיניקער... עס האָט אויסגעזען, ווי ער וואָלט דאָ אויסגעפּרובירט אַלץ אין דער וועלט; אַזוי ווי ער וואָלט אויס־עקספּערימענטירט די שגעון־רציחה, דעם מאָרד אין אויפרעגונג — דאָס דערלאַנגט זיך אָבער נישט ביז זיינע אַלע געפילן, זיין גאַנצער א י ד — ט י ף ווערט נישט א י ב ע ר צ י י ג ט א ד ו ר כ ג ע ד ר ו נ ג ע ן מיט דעם רוצחים־שווידער און יעדער אבר באַזונדער געניסט פונעם רואיקן הנאה־גליק ביים לעשן לעבנס... פּונקט ווי אַ קינד וואָלט פלוצלינג געהאַט די מעגלעכקייט זיך צו דערלאַנגען צום הימל און זיך שפּילנדיק אויסגע־לאָשן אַ שטערן...

דאָס איז געווען איינער פון די מערדער־טיפּן, וואָס כ׳האָב אין גע־דאַנק דערוויל פאַר זיי נישט קיין צווייט וואָרט ווי — ש ט י פ ע ר... מלאכי־חבלהדיקע, גרויליקע שטיפער, וואָס זענען דערפאַר נאָך מער שרעק־לעך, ווייל ביי אַזעלכע וועט קיינמאָל קיין האַרעלע געוויסן אַ פינטל נישט טאָן...

דעם ווינער קאפא האבן אלע גענומען נאכטאן: פון דער ס. ס. ביז דעם נידעריקסטן פארארבעטער און שיבער און ער אליין האט משונהדיק הנאה געהאט דערפון. ער פלעגט אויך ליב האבן זיך צו לאזן פארבייגיין און זען ווי די מענטשן ציטערן אויף דערביי... כ'וואלט געשווירן, אז ער האט פ י ז י ש דערשפירט דעם אויפשוידער פון יעדנס לייב...

דאס איז געווען דער אפבילד און פאן פון אלע קלענערע פייניקער אין מאידאנעק.

II

א באזונדער ראל האבן געשפילט די פוילישע ציוויל־מייסטערס פון לובלין, וועלכע פלעגן קומען יעדן טאג פון שטאט, אנצופירן מיט דער ארבעט. זיי האבן געטראגן ווייסע בינדעס מיט אויפשריפטן, וואס האבן זיי געשיצט פאר ארעסטן און פון אוועקגעשיקט ווערן אויף ארבעט קיין דייטשלאנד. זיי האבן עס כסדר אויפגעהעצט די פארשידענע טונקעלע עלעמענטן צווישן די פארארבעטער און סתם ארעסטאנטן אויף די יידן. זיי האבן דערציילט שוידער־מעשיות פון יידישער אויפפירונג אין פאר־מלחמהדיקן פוילן און כסדר באדויערט, פארוואס נישט אלע יידן זענען שוין פארברענט אין די קרעמאטאריעס, נאר רייצן נאך אויף מיט זייער מאגער ביסל לעבן דאס רואיקע פוילישע געמיט.ביים שלאגן האבן זיי געשיט מיט א מבול רייד, צו בארעכטיקן זייער האנדלונג. מיר זענען שולדיק געווען פארן פארפייניקן יעזוסן, פאר דעם עסן פעטע הינער פארן קריג, און פאר די פארוויסטע קלויסטערס דורך די יידישע באלשעוויקעס...

אבער זאל דא דערמאנט ווערן איינער, ממש א יי נ ע ר פון די הונדערטער טעכניקער און אויפזעער, א יונגער פוילישער אינזשעניער — וועמענס נאמען ס'איז אונדז געבליבן אומבאקאנט — וועלכער איז ביי אונדז געבליבן דער סימבאל פון א ליכטיקער, מענטשלעכער פיגור. דער איינאונאיינציקער וואס האט זיך באצויגן, נישט בלויז מיט מיטלייד, נאר אויך מיט אויפריכטיקער ליבשאפט צו פארפייניקטע. ער האט אנגעפירט מיט דער מעליאראציע־ארבעט. יעדן טאג האט ער זיך אויסגעקליבן עט-

לעבע מענטשן און מיט זיי געגראָבן גריבער, אויסגעגלייכט בערג און אָפּ־געצויגן ס׳וואַסער פון די זומפּיקע ערטער. ער פלעגט מיט אַ מיטפילנדיקער שפּראַך אָנווייזן יעדן זיין אַרבעט, אָפּגעבעטן אָפּט אַ מענטש פון אַ קאַפּאָס שמיץ און זיך באַמיען, אַז די אַרבעט זאָל זיין וואָס לייכטער. שוין פון ווי ווייט פלעגט זיין שטענדיק פאַרטרויערטער סילועט, מיטן ווייסן זומער־מאַנטל גלעטן די פאַרטייעטע געמיטער און יעדער פרימאָרגן — ווען מיר פלעגן שטיין אויסגעשטעלט אין לאַנגע, שטומע רייען, וואַרטנדיק וועלכער מייסטער ס׳וועט אונדז אויסקלויבן צו זיין גרופּע, האָבן טויזנטער אויגן־פּאָר זיך צו אים געוואָרפן און אויף שטום־לשון ביי אים געבעטלט אַ ברעקל אויפמערקזאַמקייט... ער אַליין האָט זיך דערשראָקן פאַר דער שטו־מער סימפּאַטיע פון אַזויפיל פאַרחלשטע בליקן, נישט געוואָלט, ס׳זאָל אויספאַלן ביי דער ס. ס. און שטיל געבעטן זיך ביי זיינע אַרבעטער, אויפן אויער, מ׳זאָל עס נישט אַרויסווייזן שטייענדיק אין דער ריי... אָבער ווער איז עס דען אימשטאַנד צו דערשטיקן אין מאַידאַנעק די געפילן צום איינ־ציקן, מענטשלעכן פּנים?...

די פאַנטאַזיע ביי יעדן איינעם האָט אים אַרומגעגלעט מיט טויזנטער געדאַנקען. מ׳האָט זיך אים פאָרגעשטעלט ווי אַן איבערנאַטירלעכע ווונ־דער־דערשיינונג, ווי עפּעס אַ מלאך — הגם ער האָט זיך בלויז מענטש־לעך, טיף־מענטשלעך אויפגעפירט.

און אפשר איז דאָס אַליין אַ באַוויז פון נישט דורכשניטלעכן ווונ־דער? . . .

ער פלעגט שוין שטענדיק אויסגעפינען אַרבעט אין אַ ווייטערן, אָפּ־געלעגענעם אָרט, ווו די ס. ס. פלעגן זיך זעלטענער פאַרטראָגן. ער אַליין האָט זיך אַוועקגעזעצט אין אַ זייט, לאָזנדיק די אַרבעטער טאָן ס׳זייעריקע.

צוויי טעג איז מיר אויסגעקומען ביי אים צו אַרבעטן און איך האָב באַמערקט ווי אַזוי ער מיידט אויס זיך צוזאַמענצוטרעפן מיט אַ בליק פון אַ ייד... אַמאָל פלעגט ער זיך אַוועקזעצן, אונטערשפּאַרן דעם קאָפּ מיט אַ האַנט אויף דער קני און טראַכטן פון עפּעס טרויעריקס און קלעמענדיקס. ס׳איז געווען קלאָר צו זען, אַז דעם מענטש דריקט עפּעס אַ צער... ער האָט זיך געהאַלטן כלפּי אונדז ווי אַ שולדיקער. כ׳האָב אַפילו אַ טראַכט געטאָן:

איז ער נישט אמאָל אַ ייד, איינער פון יענע הונדערטער און טויזנטער, וואָס האָבן געזוכט שוץ אונטער „ארישע" פּאַפּירן? אין דער גאַנצער ארומיקער אטמאָספערע איז נישט געווען מעגלעך זיך פאַרצושטעלן אַן עבטן פּאָליאַק מיט אַזאַ האנדלונג און אין זיך פארטראכטקייט. דאָס איז נישט געווען קיין שולד־געפיל בלויז פאר זיינע חברים. זיין גאַנצער אויס־דרוק און ליידנדיקער ליפּן־גרימאַס האָבן געשטעמפּלט זיין אָנגעהעריקייט צו אַ געפּייניקט פאָלק...

כ'האָב אָבער שטענדיק אַזאַ מחשבה דערשטיקט אין ערשטן אויפטויך ווי מורא־האָבנדיק, אַז אַ בלויזער טראַכט אַזאַ זאָל נישט פאַרראַטן אָט־אָ דעם ליבן מענטש. כ'האָב פאר זיך אַליין נישט געוואָלט זיין פעסט־איבער־צייגט דערין, ווייל דאָ וואָלט די באַציאונג צו אים זיך זיכער געענדערט, אָן אַליין דערפון צו וויסן, און מיר וואָלטן אויפגעהערט אין אים צו זען בלויז אַ מילדן מייסטער... און דאָס קען פאר אים ווערן געפערלעך.

שפּעטער־צו איז ער פארשוואונדן און מיר האָבן געהערט, אַז ער איז אַרעסטירט געוואָרן צוזאַמען מיט אַ סך אַנדערע פּאָליאַקן. וואָס מיט אים איז געשען, ווייס איך נישט. מעגלעך אַז מ'האָט אים פארשיקט אויף אַר־בעט קיין דייטשלאַנד.

די גרעסטע טייל פון די מייסטערס האָבן פאַרדינט שווערע געלטער. זיי האָבן געבראַכט פורן מיט זאַמד פאר דער אַרבעט און אונטערן זאַמד אַריינגעשמוגלט עטלעכע לאַבנס ברויט. אין לובלין האָט דאַן געקאָסט אַ קילאָ ברויט פ י ר זלאָטעס און אין לאַגער — 150... אַזוי אַז פון אייג־מאָל אַריינשמוגלען עטלעכע ברויטלעך, אָדער עטלעכע קילאָ ווורשט האָבן זיי געקענט לעבן אַ חודש. שוין אָפּגערעדט דערפון וואָס זיי האָבן אָפּגע־קויפט דאָס גאָלד און ווערט־זאַכן פון די פאַרגאַזטע ביי די ס. ס.־לייט און די מענטשן וואָס האָבן דערביי געאַרבעט.

די פאַראַרבעטער האָבן זיך אָנגעטאָן טאָפּלטע רעקלעך — וואָס זיי האָבן זיך פאַרשאַפט אין לאַגער — און עס אוועקגעגעבן פאַר אַ ברויט. דאָס ברויט האָבן זיי פאַרקויפט אין לאַגער און דערפון געהאַט געלט אויף בראַנפן, וואָס איז געוואָרן אַריינגעשמוגלט אין לאַגער. די מייסטערס האָבן די רעקלעך אוועקגעפירט פון דער שטעל, פאַרשטעקט אין די וואַגנס, וואָס

האָבן אװעקגעפירט דעם ברוך פון די ציגל אין שטאָט אריין. אזוי ארום איז צוגעגאַנגען דער האנדל מיט די זאַכן פון די אומגעבראַכטע יידן.

אין לאַגער איז געווען פאַרבאָטן אונטער טויט־שטראָף צו רויכערן אַ ציגאַרעט, צו טרינקען, צו האָבן אַן אַנדער שטיקל ברויט — אויסער דער לאַגער־צוטיילונג. און דאָך איז א ל ץ געווען, אפילו דאָס געפערלעכ־סטע: ג ע ל ט... ווי אזוי? — וועגן דעם באַזונדער. אַלצדינג האָט אָבער אדורכגעוואַנדערט פּוילישע הענט.

מיר, וואָס האָבן אָפיציעל געהאַט 18 דעקא ברויט — האָבן געמוזט געבן דערפון פאַרשידענע צינזן פאַר אַלע מינים הארן און עלטסטע. זיי האָבן די געבליבענע לאַבנס פאַרקויפט, גענומען דערפאַר ווורשט און שנאַפּס; פאַר גרויסע געלטער איז אויך אַמאָל אריינגעשמוגלט געוואָרן אַן איבערגעלייענטע פּוילישע צייטונג, וואָס עמעץ האָט זיך ארומגעבונדן ארום דעם פּוס און אזוי ארום אריינגעבראַכט דורך די טריט אָפּגעריסענע נייעס־ברעקלעך אין לאַגער אריין.

די איינציקע ארבעט פון די פּוילישע מייסטערס קעגן דער ס. ס. איז געווען דער שמוגל ביז צום ארבעטס־פּלאַץ (אין לאַגער אריין האָבן זיי נישט געטאָרט אריינקומען) און אויך דאָס איז געווען בלויז פאַר די שלע־גער, וואָס האָבן זיי געצאָלט מיט אונדזער ביסן...

און געטאָן האָבן זיי עס מיט דער איינציקער אויסרעכענונג: ריזי־קירן, בכדי אין געציילטע טעג רייך צו ווערן.

III

עס איז מיר אוממעגלעך צו וויסן, וויפל טויערן מאַידאַנעק האָט פּאַקטיש פאַרמאָגט, ווי אויך וויפל ס. ס.־לייט ס׳האָבן באַוואַכט דעם לאַ־גער. איין זאַך ווייס איך אָבער אויף קלאָר, אַז זייער צאָל האָט דער־גרייכט אין די טויזנטער. עס האָט פון זיי געשווימלט איבעראַל. זיי זענען געווען צעשאָטן אין געביידעס און אין באַראַקן, וואָס האָבן ארומגערינגלט יעדעס „פעלד״, ביי די וואַרשטאַטן און ארבעטס־פּלעצער, וואָס האָבן זיך געצויגן אויף לאַנגע קילאָמעטערס. עס איז געווען אַ ספּעציעלע שולע צום

הרעסירן גרויסע וועלף־הינט, וועלכע זענען אויסגעבילדעט געוואָרן צו נאָכיאָגן אַנטלויפנדיקע... אַרום יעדן טויער און צוים פון עלעקטריזירטע דראָטן זענען געשטאַנען הויכע אָבסערוואַציע־טורעמס און פּאָסטנקייטן פון ס. ס.־וועכטער מיט גרויסע, אומרואיקע הינט.

נישט מעגלעך געווען זיך אַרויסצובאַקומען פון מאַידאַנעק.

ס'איז נישט מעגלעך געווען זיך אַדורכצורייסן דורכן ים פון טויערן, צוימען און וואַכן. ס'זענען מיר באַקאַנט בלויז וויניקע פאַלן פון פּרוּוון צו אַנטרינען, וואָס האָבן זיך אויך געענדיקט מיטן טויט. ביי אַנדערע, וועמען דאָס לעבן איז נמאס געוואָרן, איז דאָס געווען דער בעסטער וועג צו באַגיין זעלבסטמאָרד.

ביי צוויי אַרבעטס־ערטער זענען אָבער געווען וויניקע שאַנסן אַמאָל אַוועקצוקומען. איינע — ביי דער גרופּע וואָס האָט געאַרבעט אין לובלין. און די צווייטע — ביי אונדזער שטראָסנבוי. די שטאָט־גרופּע פלעגט ווערן שטאַרק באַוואַכט און גאַרנישט טראָגן אויפן לייב, אויסער דעם ווייס־בלויעם, ספּעציעלן ק. ל.־אַנצוג. דאָך געדענק איך אַ פאַל, ווען אַ ייד איז אַנטלאָפן איבערלאָזנדיק ביי דער אַרבעט זיין קאַצעט־מונדיר, נישט ווערנ־דיק געכאַפּט.

די אַרבעט ביי דער אויטאָסטראַדע פון שטראָסנבוי האָט זיך אָנגע־הויבן אויסער די לאַגערן און געצויגן זיך ביז צום הויפּט־שליאַך, וואָס פירט קיין לובלין. זומער איז די צווייטע זייט פון שליאַך געווען באַ־וואַקסן מיט הויכן קאָרן־אויפשפּראָץ, אַזוי אַז מ'האָט זיך בלויז געדאַרפט אַריבערבאַקומען ביז אויף דער צווייטער זייט פון שאָסיי. דערפאַר זענען געווען ביי דער אַרבעט הונדערטער אויגן, וואָס האָבן אָבסערווירט יעדן אַרעסטאַנטס באַוועג. גאַנץ באַזונדער איז דער שאָסיי געווען געדיכט באַ־שטעלט מיט דייטשע און ליטווישע זשאַנדאַרמען, וואָס האָבן באַוואַכט יעדן טריט.

ס'פלעגט זיך מאַכן אָפּטמאָל, אַז עס פלעגט פאַרפעלן זאַמד, אָדער גאַנצע שטיינער צו דער אַרבעט. דאַן פלעגט מען אַריבערפירן אַ גרויסע צאָל פון די אַרבעטער אויפן באַרג, האַרט ביים שאָסיי און דאָרט פלעגט מען מוזן איבערטראָגן די בערג מיט גראָז און אַש פון איין אָרט אויפן

צווייטן. ווען דער בארג איז שוין געווען איבערגעטראָגן ביזן לעצטן ברעקל, האָט מען געמוזט אויפסניי אַריבערטראָגן אויף זיין פריערדיקן פּלאַץ. צענדליקער מאָל אזוי. א באזונדער אַרבעט איז געווען דאָס איבערסאָר־טירן און אויסקלייבן מיט די הענט צווישן די הויפנס צעריבענעם מויער־אָפּפאָל די גרעסערע און קלענערע שטיינער און זיי לייגן אויף באזונדערע קופּקעלעך. די אַרבעט האָט געמוזט געמאַכט ווערן איינגעבויגענערהייט אָדער קניענדיק שעהנווייז.

און צען מעטער ווייטער איז געשטאַנען א וועלט אין מיטן בליען, אין מיטן א גרינעם, זומערדיק־ליכטיקן צעוואַקס... און ווען מ׳האָט אויף א מינוט, בגנבה, אויפגעהויבן אן אויג און דערזען דאָס רחבות פון פעלד און לאָנקע, האָט עס א וואַליע געטאָן אין קאָפּ מיט א שכורער, שוין באַלד פארגעסענער בענקשאַפט, וואָס האָט להכעיסדיק גערייצט די קנעכל אויפ־צושטיין און אַריבערצושפּרייזן ביז איבערן שטיקל שטיינערנעם וועג... א ה י ן ... נישט צו זען און אָן אָפּצוגעבן זיך א חשבון פון דעם, וואָס עס דראָעט מצד די געלע און פעלד־גרינע זשאַנדאַרם־מונדירן.

אויף דער צווייטער זייט, אנטקעגנאיבער, איז געשטאַנען אן איינזאַם פארוואָרלאָזט שטיינערן הייזל, אַרומגערינגלט מיט א קראַנץ פון גרינס. איינער אן ס. ס.־מאַן האָט עס באַמערקט און דערקלערט זיך, אַז דאָס הייזל איז שעדלעך אויף דעם פּלאַץ: עמיצער קאָן זיך נאָך דאָ באַהאַלטן צווישן די שטיינער און ווען אַלע וועלן אוועקגעפירט ווערן, קען זיך אַזעלכער איינער אַריבערבאַקומען, אין דער נאַכטיקער טונקלקייט, ביז צום הייזל און אזוי אַרום אַנטרינען... באַלד איז אויסגעקליבן געוואָרן א גרופּע אַרי־בערצוגיין אויף דער צווייטער זייט, צו צעלייגן די געביידע און די ציגל אַריבערצונעמען אויף דער זייט. עטלעכע געטרייע פאַראַרבעטער און איין קאַפּאָ זענען מיטגעגאַנגען היטן די גרופּע.

ביי מיין בערגל שטיינער זענען געבליבן בלויז געציילטע מענטשן. עטלעכע טריט פון אונדז האָט זיך געדרייט א ליטווישער פּאָסטן און פון אונדז נישט אַראָפּגעלאָזט קיין אויג. פּלוצים האָט ער מיך א רוף געטאָן אויף רוסיש:

— דו, קליינער, קום נאָר אהער!

איך האָב געמיינט, אַז ער רופט מיך צו געבן שמיץ, און שוין אין געדאַנק זיך געגרייט אויפצונעמען פרישע קלעפּ. ער האָט מיך אָבער גע־רופן צוליב גאָר עפּעס אַנדערש:

אויף זיין וועג איז געווען אַ קליין טייכעלע רעגנוואַסער, וועלכעס האָט אים געשטערט ביים שפּאַצירן אַהין און צוריק. ער האָט מיך דערפאַר גערופן, כ'זאָל נעמען אַ רידעל און אויסגראָבן אַ גריבל לענגאויס דעם וועג, אַז דאָס וואַסער זאָל אָפּגעצויגן ווערן. גראָד האָב איך די אַרבעט געקענט פון אַנדערע קאַצעטן און דערפאַר גענומען פּאַמעלעך אַדורכפירן זיין פּלאַן. כ'האָב געוואָלט די אַרבעט פאַרציען וואָס לענגער, בכדי נישט צו דאַרפן שטיין צוריק אויף די קני.

אַ פּאָר טריט אַנטקעגנאיבער האָבן די שטיינער פון פּלוצים איבער־געפּאַלענעם הויז זיך אַראָפּגעשיט מיט אַן אומגעריכטן הילך. הענט האָבן אין פיבער געריסן לעבעדיקע שטיקער פון די ווענט, קלאַפּנדיק אין בהלה מיט אייזן־מכשירים אין די געשטעלטן. אַ גרויסער שטויב האָט זיך אויפ־געהויבן און אַנטלויפנדיק זיך געזוכט אַ וועג. אין דער געדיכטער לופט איז ער שטעקן געבליבן ווי צעטומלט און נישט געוווסט, צי זאָל ער זיך רייסן צום פעלד אָדער צום הימל...

דעם ליטווינער האָט עפּעס פאַרכאַפּט אין מיין אַרבעט, אַז ער האָט זיך אַפילו אַהינצו נישט אומגעקוקט. איך האָב דערווייל געאַרבעט אינ־טענסיוו, באַגיסנדיק זיך מיט שוויים און ער איז נישט מיד געוואָרן זיך צוצוקוקן. גראָד איז פאַרבייגעלאָפן יאַנוש. ער האָט אים אַ רוף געטאָן:

— דער געהערט צו דיין גרופּע?

— יאָ!

— אים דאַרפסטו שוינען! אַן אמתער סטאַכאַנאָוויעץ... ערנוואָרט.

ביי יאַנושן האָט זיך עפּעס אַ מיש געטאָן אין קאָפּ:

— כ'וועל אים מאַכן פאַר מיינס אַ שיבער!

אַ שרעק איז מיך באַפאַלן: גאָט! איך — אַן אויפזעער אין מאַי־דאַנעק!?

אָבער יאַנוש איז שוין באַגייסטערט פון זיין איינפאַל. שוין שפּאַרט ער מיר אַ דיקן שטעקן אין דער האַנט אריין און נעמט מיך שלעפּן:

— קום! איך וועל דיך אוועקשטעלן ביים בערגל צו היטן די הורנזין...

איך גיי אים נאָך א פארלוירענער מיט וואקלדיקע טריט. מיר קומען צו צום בערגל, ווו א גרופּע יידן זיצן און וואַרפן־איבער פיבערדיק די שטיינער. יאַנוש האָט שוין א נייעם איינפאַל:

— דו! לערן זיי אוים די אויסגענואַפטע, ווי אזוי מ׳דאַרף ארבעטן! אָט דעם, למשל, וואָס זיצט אין ווינקל — האַק אים אריין די ערשטע פינף און צוואַנציק!...

שוין שלעפּט ער מיך צו צו יענעם. כ׳שטיי א צעדולטער, מיטן שטעקן אין דער האַנט — איבער א געבויגענעם רוקן און וויים נישט וואָס פריער צו טאָן. יענער הייבט דערוויי̇ל אויף די אויגן און בלייבט ווי פאַרשטאַרט, אזוי ווי ער וואָלט דאָ דערזען א שרעקלעכן קאָשמאַר. די שוואַרצאַפּלען בלויז ביי אים צעשרייען זיך:

— מאָטל!? דו!?...

זיינע אויגן קוקן מיט אימה אויף דעם שטעקן אין מיין האַנט, ער וויל עס נישט און קען עס נישט באַגרייפן, אָבער ער זעט עס דאָך מיט זיינע אויגן... ס׳איז מיינס א בן־עיר, שמייסער... וואָס טראַכט ער איצט פון מיר? כ׳שפּיר סיי־ווי אין מיר יעדן ברעקל מחשבה, וואָס לויפט דאָרט אין אים אַרום, ווי א פאַרווונדעטע חיה...

באַלד ווערט ער אָבער שוואַך; בלויז מיין בלייבער אָנבליק דערמוּ־טיקט אים צו בעטן ביי מיר רחמים... ער שליידערט פון זיך אַרוים שנעל און האַסטיק איין וואָרט איבערן צוויטן אריבער:

— מאָטל! דער גאַנצער רוקן איז מיר שוין איבערגעבראָכן... נאָך א פּאָר איינציקע קלעפּ — און דו לייגסט מיך אוועק א טויטן. מילא, אפשר דאַרפסטו מיך טאַקע דערהרגענען?...

באַלד אָבער צעוויינט ער זיך ווילד: הרגע נישט, מאָטעלע, הרגע נישט! — — —

ערשט איצט דערזע איך דעם גאַנצן שווידער פון מיין סיטואַציע; ער ווייסט נישט, וואָס דאָ קומט פּאָר און בעט ביי מיר רחמים, ווי מען בעט זיך ביי א רוצח...

זיין גאַנצער בליק נעמט מיך אַדורך ווי א מ ע נ ט ש מ י ט א

ש ט ע ק ן אין מאידאנעק. מיך קען ער בלויז און ער ווייסט, אז מ י ך ק ע ן, מ י ך מ ו ז נאך רירן געוויין און תחנונימדיק געבעט...

כ׳דריי זיך האסטיק אוים צו יאנושן, נישט אנפרעגנדיק ביי זיך אליין, און שריי אוים ווי בארוישט:

— ניין, כ׳וועל נישט שלאגן!

באלד אבער דערשרעק איך זיך... וועמען האב איך עס אפגעענטפערט מיט אזא חוצפה? כ׳וויים שוין, וואס דאס קען מיך קאסטן און כ׳וויל פארדרייען אויף א מילדערן טאן:

— יאנוש, דו קענסט מיר הייסן טאן די שווערסטע ארבעטן — כ׳בין געזונט און קען אלץ טאן... אבער שלאגן — דאס קען איך נישט. כ׳האב עס קיינמאל נישט... איבעריקנס טוט מיר ווי די האנט... כ׳קען אפילו נישט אויפהייבן קיין שטעקן...

כ׳פלאנטער זיך אין די רייד, אין שרעק פאר דער שטראף וואס מיך דערוואַרט איצט פון יאנושן... אבער ער איז שוין איצט רויט פון צארן — און יעדעס וואָרט מיינס איז בלויז אייל אויפן פייער...

...צוויי הענט דרייען מיר ארונטער דעם קאפ און א לענגלעך שטיק פייער צעלויפט זיך ביי מיר אויפן רוקן, א צווייטס, א דריטס... אין קאפ רוישט און כ׳הער ביי מיר פלאמיק קלינגען אין די אויערן... אבער — וואס איז דאס? הילכט עס בלויז אין מ יי נ ע אויערן ווי מ׳וואלט ער־געץ געשאסן? ניין, מ׳שיסט טאקע! די הענט לאזן מיך שנעל אפ, שאסן לויפן ארום איבער די פארגרינטע פעלדער — זוכנדיק עמעצן... ס. ס. לויפט מיט בילנדיקע הינט צו דער זייט פון צעטראגענעם הייזל. די ליט־ווינער פייערן פון אלע זייטן און די קאפאס נעמען אונדז טרייבן אונטער א קלעפ־האגל צוריק פון שאסיי. מיר שארן זיך צוריק צוזאמענגעדריקט ווי א שעפסן-סטאדע. הינטער אונדז טוישן זיך ביקסן־שאסן מיט די ריכ־מונגען, א ווייטע טריאומף־בילעריי פון צערייצטע הינט קנעט זיך אריין אין זיי און ווארפן אונדז נאך קנוילן מיט שרעק...

...גארנישט. איין ייד און איין ציגיינער האבן מער נישט געקענט. און ווען דער ליטווינער האט זיך פארשמועסט מיט יאנושן, און דער ציגל־שטויב האט זיך געדיכט אראפגעזעצט, פארשטעלנדיק די אויגן —

האָבן זיי זיך אריינגעוואָרפן אינעם אויפגעשאָסענעם גרינס... זיי האָבן זיך שוין אפילו באַוויזן צו דערווייטערן אַ 200 מעטער, ביז די הינט האָבן זיי נעכאַפּט... געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געזען ווי די הינט האָבן זיי גע־בראַכט צעריסענע אויף שטיקער אין די פאַרבלוטיקטע פּיסקעס...

אַזוי האָט זיך געענדיקט אַ שאַנס פון צוויי איבערדרייסטע, קינדער פון צוויי געפייניקטע פעלקער, וואָס זענען אויף אַ מינוט שכור געוואָרן פון יונג־גראַזיקן נשמה־קיצל... און אַזוי בין איך איינמאָל געראַטעוועט געוואָרן פון טויטן געפיין אין מאַידאַנעק דורך אַ נס, וואָס האָט געקאָסט צוויי וואַגנדיקע, יונגע לעבנס.

IV

ביי דער אַרבעט האָט זיך אויך אַזוי געפירט:

אַ קאַפּאָ אָדער פאָראַרבעטער האָט זיך אַדורכשפּאַצירט מיט אַן ס. ס.־מאַן און אָבסערווירט ווי אַזוי מ׳אַרבעט. אַמאָל פלעגן זיי שוין זיין מיד פון דער שלעגער־אַרבעט און עס איז זיי שוין פיזיש אוממעגלעך געווען זיך צוצורירן צו עמעצן; דערפאַר אָבער האָט אַזעלכער נישט געקענט לאָזן רואיק אַ מינוט... זענען זיי אַרומגעגאַנגען און פ א ר ש ר י ב ן נ ו מ ע ר ן. די נאָטירטע נומערן זענען פאַרנאַכט איבערגעגעבן געוואָרן צים ראַפּאָרט. און פאַרשריבן האָבן זיי מ י ט און אָן אַ פאַרוואָס. ס׳זענען געווען ספּעציעלע ערטער, וווּ עס איז געווען געפערלעך זיך צו באַווייזן. קיינער האָט נישט געוווּסט, אויב ער איז פאַרשריבן, ביז מ׳האָט אים נישט אַרויסגערופן ביים אַפּעל צום באַשטראָפן.

איינס אַזאַ פאַטאַל אָרט איז געווען דער קלאָזעט. אין אַ ווינקל פון פּלאַץ, וואָס האָט זיך געצויגן אויף ווי ווייט, איז געווען אויסגעגראָבן אַ טיפער גרוב, אַרומגעשטעלט מיט ברעטלעך — וווּ עטלעכע טויזנט מאַן האָבן זיך גנדאַרפט דערליידיקן. דאָס איז, אַגב, געווען דאָס איינציקע אָרט, וווּ מ׳האָט געקענט אויף אַ מינוט אויסגלייכן דעם רוקן. איז צום פאַר־שטיין פאַרוואָס דאָס איז געוואָרן דער כשופדיקער צוציאונגס־פּונקט פאַר אַלעמען. ביסלעכווייז האָט מען זיך גענומען זאַמלען און געוואַרט אין

לאנגע רייען — ביז די פון אינעווייניק ווען פארטיק ווערן. ווען עמעצ׳ האט זיך שוין אָבער אהין אריינבאקומען, האט ער די דאָזיקע וואונדער־לעכע מינוטן, פון זיצן רואיק אויף א ברעט, געוואָלט פארציען וואָס לענגער... די וואַרטנדיקע אין דרויסן האבן מורא באקומען צו שטיין לאנג — האבן זיי כסדר אלארמירט צו די אינעווייניקסטע, זיי זאָלן נאָך עמעצן אהין צולאָזן... האט זיך אָבער אזוי געמאכט, אז ביי א טייל האט אין דער מינוט אָפּרו געפּלאַצט די גאנצע אָנגעשטרענגטקייט און פארלירנדיק אויף א רגע די טרייבנדיקע בייטש, האט זיך דער גאנצער איבער־כוח אויפגע־לייזט... זענען זיי געבליבן זיצן אויפן פארלייגטן ברעט ווי געליימטע...

די וואָס האָבן געוואַרט אין דרויסן, האבן דערווייל פארלוירן דאָס געדולד און זיך אריינגעריסן אהין אויף כוח, וועלנדיק יענע באזייטיקן מיט געוואַלד. זענען נישט איינמאָל פאָרגעקומען פאַרביסן־משוגענע ראַנג־לענישן, ביי וועלכע מ׳האט אינגאנצן פארגעסן, וואָס מ׳טוט און ווו מ׳גע־פינט זיך... טיילמאָל האט זיך עס געענדיקט דערמיט, וואָס איינער פון די צדדים האט זיך א וואַקל געטאָן און פאַרזונקען אין דער טיפער שטינ־קעדיקייט — — —

דאָס האט אָבער נישט לאנג געדויערט. דאָס אָרט איז געווען נישט ווייט פון שאָסיי, ביים בערגל, ווו די וואַכפּאָסטנס האבן זיך געדרייט. זיי האבן עס באמערקט און דערפון געמאָלדן די היטערס אונדזערע. זיי האבן זיך פארגנבעט אין א ווינקל און יעדן איינעם, וואָס איז פארבייגעגאנגען, נאָטירט זיין נומער. האט מען אויפגעהערט זיך צו באווייזן ארום יענעם אָרט, אָדער שטיל זיך צוגעשאַרט אויף די שפּיץ פינגער; אנדערע, מער־שרעקעוודיקע, האבן בוכשטעבלעך געטאָן זייער געברויך „ביי זיך"... ווייַ איז אָבער געווען דעם וואָס מ׳האט פון אים געשפּירט א שלעכטן ריח... איז סיי־ווי נישט געווען קיין עצה ווי צו שפּילן אויפן מזל. ווער ס׳האט געקענט האט זיך באמיט צו באהערשן ביזן קומען אין באראַק — נישט יעדער האט אָבער געהאט צו באפעלן איבער די אייגענע, צעלאָזטע גע־דערים . . .

איז טאקע איינס פון זייערע פאַרגעניגנס געווען דאָס כאַפּן א מענטש, וואָס איז געלאָפן שנעל, פון וואָס ס׳איז געווען צו פארשטיין, אז ער

דארף נויטיק... אזא ווילי פלעגט אים אנטקעגנקומען און א בריל טאָן:
קום!

יענער איז שטיין געבליבן, דריקנדיק איין פוס צום צווייטן — ער זאָל נישט ארויספּלאצן פון זיין אינעווייניקסטער גרימעניש ארויס... אָבער ווילי האָט באפוילן: קום צו נענטער! ווען יענער האָט מורא געהאט צו שטעלן א טריט... אָבער דאָך צוגעגאנגען, איינציענדיק מיטן לעצטן ווילן־עקשנות די קישקעס פון אינעווייניק; דאָס האָט אָבער ווייניק געהאָלפן. אָט שטייט ער שוין א מינוט, פינף... זיבן... און ווילי פּרעסט אים בלויז מיט די אויגן... פּלוצים גיט אים א דונער איבער דעם קאָפּ מיט א שטעקן. ער פארלירט זיך א מאָמענט און קערט זיך איבער... א צווייטער זעץ איבערן הינטן צערייסט אלע אָנשטרענגונגען...

...און אין צען מינוט שפּעטער האָט מען געקענט זען אמאָל אוועקהינ־קען א שטיק מאסע, ענלעך צו א מענטשלעכער געשטאלט, וואָס איז אינ־גאנצן איינגעשמירט געווען אין בלוט און אין מענטשלעכער צואה — — —

קאַפּיטל נײַן

I

ווער עס איז געקומען אין לאַגער אַרײַן, איז אויסגעטאָן געוואָרן נאַקעט, און אָנגעטאָן געוואָרן אין אַנדערע מלבושים. אַלץ וואָס אַ מענטש קען נאָר האָבן בײַ זיך, איז פֿאַרבליבן אין באָד. ווי אַזוי האָבן מענטשן ד אָ ך געהאַט געלט? — פֿאַרשידן זענען געווען די וועגן. ווי כ׳האָב שוין געשריבן, האָבן אַ טייל אַראָפּגעשלונגען קלענערע גאָלד־שטיקלעך. בײַנאַכט האָבן זיי עס שטיל אַרויסגעגעבן פֿון זיך אין אַ פּאַפּיר אַרײַן און אַרויסגעזוכט דאָס וואָס מען דאַרף. שפּעטער האָט מען שוין געפֿונען אַ פּאַרטרוילעכן מענטש, וואָס האָט עס געגעבן ווײַטער — ביז עס איז אָנגעקומען אין דרויסן. פֿאַר דעם געלט האָט מען געקענט אָפּקויפֿן די פּאַרציע ברויט בײַ אַזעלכע, וואָס האָבן בעסער דערפֿאַר געוואָלט האָבן צוויי ציגאַרעטן...

אַנדערע האָבן נאָך אין געטאָ זיך אַרײַנגעמאַכט אַ ווערטפֿול שטיינדל אין די ציין אַרײַן און עס אַרויסגענומען אין לאַגער. עס זענען אויך געווען אַזעלכע וואָס האָבן פּסיכיש נישט געקענט זיך אײַנלעבן מיטן געדאַנק, אַז זיי פֿאַרמאָגן ממש גאָרנישט... זיי האָבן דערפֿאַר אַלץ פֿאַרקויפֿט: דאָס שטיקל מאַרגאַרין, דעם וווּרשט, די זופּ און צוזאַמענגעקלאַפּט אַ פּאָר זלאָטעס. מיט דעם געלט האָבן זיי באַרואיקט דעם הונגער, געקויפֿט אַ ציגאַרעט — אים אויסגעביטן אויף עפּעס אַנדערש און אַזוי אַרום זיך

סוגעסטיאָנירט מיטן געדאַנק, אַז זיי האַנדלען... הגם גראָד די זענען גע־פּאַלן די ערשטע פון דערשעפונג.

די פּאַליאַקן און העפטלינגען פון אַנדערע פעלקער האָבן באַקומען שפּייז־פּעקלעך פון רויטן קרייץ, ווי אויך צוגאָב־פּאַרציעס און אַזוי אַרום לייכטער געקענט איבערטראָגן. זייער הויפּט־פּיין איז באַשטאַנען דערין, וואָס איז לאַגער איז געווען פאַרבאָטן צו רויכערן. זיי האָבן זיך אָבער גיכער געקענט דערלויבן אַוועקצוגעבן ברויט פאַר אַ ציגאַרעטל און עס אויסרויכערן אונטערן בעט, אַריינלאָזנדיק דעם רויך אין אַרבל, אָדער אונטערקויפן די שטובנדינסט, זיי זאָלן נישט אויסזאָגן.

געהאַנדלט האָט מען בלויז בין־השמשות און בלויז די וואָס זענען שוין געווען לענגער אין לאַגער און געוווּסט פאַר וועמען מ׳דאַרף זיך אַלץ היטן, ווייל דער מינדסטער דורכפאַל האָט געקאָסט דעם קאָפּ. דער עיקר האָבן עס אָבער געטאָן די שטובנדינסט, וועלכע זענען געווען אַ גאַנצן טאָג אויפן פּלאַץ. זיי האָבן געוווּסט די געהיימסטע באַהעלטענישן, ווי צו באַהאַלטן די „סחורות״ און וועמען מ׳קען פאַרקויפן.

צוויי מאָל אין דער וואָך האָט מען געקאָכט צו מיטאָג קאַרטאָפל און זיי פאַרטיילט אין שאָלן, האָבן זיי אַראָפּגענגבעט אַ פול פעסל און פאַרטאָג פאַרקויפט אַ שיסעלע קאַלטע קאַרטאָפל פאַרן פּרייז פון דער פאַרנאַכטי־קער פּאָרציע ברויט. אַזוי אַרום האָבן זיי געמאַכט געלט.

זיי פלעגן אויך אייפעריק נאָכשפּיאָנירן, ווער עס האָט געלט אין לאַגער. און ווען זיי האָבן זיך דערוווּסט פון אַזעלכן — האָט מען אים אַוועקגענומען אין אַ ווינקל און אַזוי לאַנג געשלאָגן, ביז ער האָט אַלץ אַוועקגעגעבן. זענען געווען אַ סך וואָס האָבן זייער פאַרמעגן געהאַלטן כסדר... אין מאָגן.

דאָס אַרויסנעמען די שוואַכע פון „ניינצנטל״ צום פאַרגאַזן איז פאַר־געקומען בײנאַכט, ווען קיינער האָט נישט געזען. איינמאָל בלויז האָט מען עס געמאַכט מיטאָג־צייט — האָט מען פריער אַריינגעטריבן אַלע מענטשן אין די באַראַקן אַריין און זיי צוגעהעמערט — ערשט דאַן האָט מען די באַשטימטע אַוועקגעפירט. אַזוי אַרום האָב איך פּאַקטיש קיין איין מאָל דאָס נישט צוגעזען אין מאַידאַנעק מיט איינענע אויגן.

פארן דערליידיקן די פיזיאלאגישע געברויכן איז געווען באשטימט א ספעציעלע שעה. נישט אלע האבן זיך אבער געקענט דערוואַרטן אויף א שטיקל פּלאץ. פלעגט מען אויף ביינאכט אריינגעמען א פעסל פאר דעם צוועק און באלד פרי עס ארויסטראָגן. דאָרט האָט מען ביינאכט געזוכט, שטילערהייט, די פארמעגנס וואָס מ'האָט געמוזט פארשלינגען און ארויסגעבן פון זיך כסדר אויף צוריק.

איינער פון דער שטובנדינסט, א י וו א ן, א רוס, האָט זיך ספעציאליזירט טאָקע אין אונטערהערן דעם מינדסטן פארדעכטיקן געריוש ביים פעסל... ער פלעגט באלד אויסוואקסן אין דער פינצטער און אנכאפּן דעם שאָטן מיט זיינע שטאָלערנע לאַפּעס:

— וואָס האָסטו דאָרט געזוכט, הא?...

און נישט איינעם האָט ער אזוי אפגעהאקט די לונגען אין דער פינצטער...

פאר אים האָבן אלע געציטערט, אפילו דער בלאָק־עלטסטער.

ער איז געווען ריזיק און שטאַרק ווי א פערד און ווען מ'האָט געבראַכט די זופּ, האָט ער זיך אראָפּגענומען וויפל ער האָט געוואָלט. און עסן האָט ער געקענט — ממש אָן א מאָס... איוואן איז געווען דער שופט פון באַראַק. ביי די פארשידענע סכסוכים, וועגן א שלעכט־צוגעשניטענע ברויט־פּאָרציע, ביי אן אפּגענאַרט־געקויפטע שיסל זופּ וכדומה — פלעגט איוואן אויסוואקסן אין מיטן און ארויסטראָגן זיין פּסק... ער האָט א טבע געהאַט אויסצוהערן יעדע זאך רואיק און אויספירלעך, שפּעטער האָט ער מיט זיין גבורהדיקע לאַפּע א לייג געטאָן איבער דער פּלייצע אמאָל דעם און אמאָל יענעם און דערמיט איז דער דין־תורה געווען געפּסקנט.

דערפאַר אָבער ווען איוואן איז געווען גענוג זאט און אין באַראַק איז נישט געווען וואָס צו טאָן, האָט איוואן פיינט געהאַט צו זיצן צווישן אלע „מאַכערס" אינעם באַזונדער פארשטעלטן ווינקל. ער האָט זיך ליב געהאַט צו זעצן אויף דער ערד, צווישן גאַנצן עולם און דערציילן מעשיות פון דער סאָציאַליסטישער רעפּובליק אין רוסלאַנד. ס'איז אין אים נישט געווען צו דערקענען דעם מערדערלעכן שלעגער און באַרויבער פון אלע־מען... אמאָל פלעגט ער פון דער העלער הויט פארציען א פארבענקטן רו־

פישן מאַטיוו און זיך שטיל בעטן, אַלע זאָלן אים מיטהאַלטן. אָפּטמאָל האָט ער זיך צעכליפּעט, איבערהויפּט ביי אַ סענטימענטאַל לידל...

זיין ליבלינגס-ליד איז געווען: וואַניו... וואָס דערציילט ווי אַזוי אַ געליבטע געזעגנט זיך מיטן ליבן אירן, פאַרן אַוועקגיין אויפן פראָנט. ער האָט ממש ערלעך מיט איר מיטגעטענהט:

...וואַניו, דיין מאַמע האָט געזאָגט:

הער אויף, וואַנקע, שכורן אַזוי — — —

און ער האָט זיך צעגאָסן פאַר הנאה, ווען אַלע האָבן צוגעגאָסן זייערע שוואַכע קולות צו זיין רוי־דונערנדיקער דעמבן־שטים:

הער אויף זיך איבער די גאַסן ארומצושלעפּן...

הער אויף מיט מיידן צו ליבן זיך...

און צוזאַמען מיט איר האָט ער אַריינגערעדט אין וואַניען:

ליבער, אויב דו ליבסט מיך אמת —

נעם מיך אויפן פראָנט מיט זיך...

דו וועסט ווערן אַ קאָמאַנדי־י־יער

און איך — אַ שוועסטער אין שפּיטאָל...

איוואַן פלעגט דאָן ווערן היימישער, נענטער און מ'האָט אים דער־פאַר ווינציקער פיינט געהאַט ווי די אַנדערע, טראָץ דעם וואָס ער האָט שוין געגנוג מענטשן בארויבט און דערהרגעט.

איוואַן האָט אויך פיינט געהאַט עוולות. ווען ער האָט געהערט, אַז מאַניעק איז נאָכן געזונט ווערן צוריק געוואָרן אַ גאַנצער מאַכער אויפן אַרבעטס־פּלאַץ און שלאָגט נאָך פאַרביסענער — איז ער איינמאָל צו אים צוגעגאַנגען פאַרנאַכט און מיט איין זעץ אים אויסגעהאַקט עטלעכע ציין. ער האָט אים דערביי געזידלט:

— דו הינטישער זון, דו! ווען איך שלאָג — בין איך דערפאַר נישט קיין „אייעריקער". אָבער דו, הורנזון, ביסט אַ ייד גלייך ווי זיי... פאַר־וואָס זשע   ש ל אָ ג ס ט ו ?

ער פלעגט אַמאָל אינמיטן שלאָגן אַ קרבן זיך כאַפּן, נעמען אַרומוואַשן ביי אים דאָס בלוט, פאַרבאַנדאַזשירן... דאָן אָפּערשלעפּן פון זיין ווינקל אַ שיסל פאַרגליווערטע זופּ און נעמען יענעם קאָרמענען מיט אַ לעפל אָדער

לאָזן זי שטיין און אוועקגיין... שפּעטער, אין א האַלבע שעה אַרום, איז ער צוגעקומען — ווי מ׳קומט צו עמעצן מבקר־חולה זיין און מיט א רויער צערטלעכקייט א פרעג טאָן:

— נו, בליאַטש איינער, וואָס הערט זיך?

מ׳האָט קיינמאָל נישט געקענט וויסן, מיט וואָס מ׳קען איוואַנען מאַכן מילד אָדער בייז. אפשר האָט ער עס אַליין אויך נישט געוווּסט. אָפט איז ער געזעסן און דערציילט פון זיין היים, פון זיין קינד אין א ווייטער רו־סישער שטאָט פון וואַנעט די „הערמאַנצעס״ האָבן אים פאַרשלעפּט... און אין מיטן דערציילן איז ער אויפגעשטאַנען און גענומען האַקן איבער די קעפּ מיט א ווילדער רציחה... און אויך דאָס שלאָגן פלעגט ער איבער־האַקן אזוי ווי אינמיטן; ער האָט פּלוצים זיך געגעבן א דריי אויס און אוועק אין זיין ווינקל, און אריינפאַלן אין א האַרטן שלאָף...

און אמאָל איז ער געוואָרן גוט ווי א טויב. ער האָט דאַן גענומען פון ערגעץ עטלעכע שיסלען זופּ, אַרויס אויפן הויף און אויסגעזוכט א פּאָר יונגע ייִנגלעך און זיי גענומען קאַרמענען ווי די פייגעלעך... שפּעטער איז ער אריינגעקומען אין באַראַק אריין און געברומט צו זיך אַליין:

— די הורנזין, די ליאַבעס, אין זייער מאַמען אריין! זיי וואַרפן מיר פאָר, וואָס איך גיב עסן די קליינע יידליקעס... ביי מיר, צום טייוול, איז נישט קיין אונטערשיד: ייד אָדער נישט ייד — אַלע מענטשן זענען ביי מיר גלייך און פאַרטיק... און אויסוואַרפן בלייבן שטענדיק אויסוואַרפן.

אָט אַזאַ איז ער געווען — דער שטובנדינסט פון פערטן בלאָק, דער רוס איוואַן.

II

איוואַנס געהילף איז געווען פעלדמאַן, א דיקער הייזעריקער בחור, וועלכער פלעגט אויסטיילן די זופּ. זיין אַרבעט איז אויך געווען דאָס אויפוועקן פאַרטאָג מיט א שטעקן. זיי ביידע האָבן עס געפירט די שטילע מסחרים פון בלאָק און דערפאַר יעדן איינעם אַדורכגענומען מיט טויזנט אויגן.

איינמאָל ווען ס׳איז מיר אויסגעקומען דורך אַ צופאַל צו בלייבן אין לאַגער אויף אַ טאָג, איז גראָד אונדזער איבונגס־מייסטער געווען פעלד־מאַן. ער האָט מיט אונדז איינגעשטודירט צום טויזנטסטן מאָל, ווי אַזוי מ׳שטרעקט אויס אַ לינקן פוס פאָראויס און ווי אַזוי מ׳דאַרף זיך איבער־קייקלען אויף די זייטן „ווען אַ ס. ס.־מאַן באַפעלט״... פלוצים האָט מען אים ערגעצווו אַוועקגערופן. זיין אָרט האָט דערווייל איבערגענומען דער פוילישער בלאָק-מייסטער י אַ נ ע ק. פאַר אים האָבן מיר געציטערט ווי פאַר פייער, ווייל ער האָט זיך ספּעציעל אָנגעלייגט אויף די יידן פון לאַגער. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט פאַרשידענע „איבונגס־איינפאַלן״, פון וועלכע די ס. ס. האָבן זיך צעשיט פון געלעכטער. מיר האָבן ביי אים געמוזט קניען, זיך וואַלגערן אין בלאָטע מיטן פנים איינגענורעט, אויפ־שטיין, לויפן, פאַלן, קניען, שטעלן זיך אויף די הענט און אַריבערוואַרפן זיך, בלייבנדיק שטיין אויף די פיס צוריק... נאָך אַ שעה פון אויספירן יאַנעקס באַפעלן האָט מען געבעטן אויף זיך דעם טויט, ווי אַן אויסלייזונג...

פעלדמאַן האָט זיך דערווייל אומגעקערט צוריק. זיין דיק פנים איז געווען פאַרפלאַמט און דער ערשטער גרילץ פון זיין הייזעריקייט האָט אַ דראָ געטאָן מיט עפּעס בייזעס. ער האָט אַ כאַפּ געטאָן דעם ערשטן, וואָס איז געשטאַנען אין דער ריי, ביים גאָרגל און אַ שליידער געטאָן אויף דער ערד. יענער האָט שטום געשוויגן... אָבער פעלדמאַן האָט אים נישט אָפּ־געלאָזט, ער האָט זיך אַנידערגעשטעלט מיט די קני אויף זיין אויסגע־דאַרטן האַרץ-ברעט און געדריקט מיטן גאַנצן כוח, ריטשענדיק מיט כעס, וואָס איז געווען ווי אַדורכגעוואָרפן מיט ג ע ב ע ט ־ טראָפּנס:

— שריי, הירנזון, שריי!!!

ער האָט אַזוי אָנגעשלאָגן ביי אַ צענדליק מענטשן, יעדן איינעם אויף אַן אַנדער שטייגער און ערשט דאַן זיך אַראָפּגעלאָזט אויף דער ערד און געווישט זיך דעם שוויים פון פאַרבלויטן שטערן. ער האָט אויסגעזען ווי איינער, וואָס קומט־אויף פון אַ שרעקלעכער, פאַרגעסענער שכרות.

ס׳האָט אויסגעזען ווי ער וואָלט געזוכט אַ פאָדעם, אין וועלכן זיך אָנצוכאַפּן און אַרויפגעצויגן ווערן פון אַ פאַרבאָרגענער וועלט, וואָס קיי־נער קען נישט דערזען מיטן אויג. ער האָט עפּעס געזוכט אין די ווינקלען

פון זיין מויל, גלייך ווי ער וואָלט דאָרט געהאַט אַ וואַזשנע וואָרט און עס איז אים פאַרלוירן געגאַנגען ערגעץ צווישן דער צונג און די ציין. זיינע גרויע, עטוואָס פאַרזשמורעטע אויגן האָבן גענומען קוקן בעטנדיק און שולדיק, ווי ער וואָלט געזוכט אײנעם, וואָס זאָל פאַר אים געפינען דאָס דערלייזנדיקע וואָרט.

ענדלעך האָט ער אויסגעשאָסן:

— כ'האָב איצט באַקומען צעקיילט!

מער האָט ער נישט געקענט פון זיך אַרויסבאַקומען. וואָס זאָל אים פאַרטייטשן, אים און זיין משוגענעם אויסברוך... אַלע האָבן געשוויגן. טייל האָבן אַוועקגעקוקט אין די זייטן, אויב אַ ס. ס.־מאַן זעט נישט ווי מ'שטייט „ליידיק", אַנדערע האָבן געטאָן אַ קרומען שמייכל, וואָס האָט זיך ווי אַ דערשראָקענער האָז אויפגעהאַנגען אויף איין זייט פון די בלוילעכע ליפּן. ס'איז שווער געווען אַריינצוזאַפּן אין זיך דאָס קאַרג צוגעוואָרפענע שטיקעלע נקמה אין פעלדמאַנען — ווייל אויך די שטומע שטיקלעך פּנים האָבן זיך געשראָקן פאַר פעלדמאַנס צעפּייערטן אויג...

ער אַליין האָט דערפילט, אַז ער האָט נאָך נישט אַלץ דערזאָגט. ער האָט אָבער מער נישט געקענט אָנכאַפּן קיין וואָרט מיט די ליפּן, וואָס ער זאָל עס צווינגען, ס'זאָל פאַר אים זיך אויסטענהן, דערציילן... האָט ער בלויז אַ האַסטיקן ריס געטאָן פון זיך די מאַרינאַרקע, דאָס העמד... אַן אָנגעזעטיקט־ראָזלעך לייב האָט אַ גאַף געטאָן צום הימל; ס'האָט דאָרט אַ ראָיע געטאָן מיט דיקע, שוואַרצלעך־צוגעברענטע שפּאַלט־ווערעם פון אַרויסגעריסענע בלוט־שטראָמעלעך...

ער האָט פון פּלוצים־אויפגעוואַכטער ווילדקייט נישט געזען די שרעק, וואָס רייט אויף די קעפּ פון די טויזנטער וואָס מאַרשירן אַרום אויפן הויף אין די זינגלאַז־צעחושטע רייען און אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די הויזן... ער איז שטיין געבליבן אין קליינע, קורצע הייזעלעך, פון אונטער וועלכע ס'האָבן דערשראָקן זיך געבלייכט צוויי פעסטע קלעצל־פיס, ביי וועלכע אַלע אָדערן האָבן געבליפּעט מיט טונקל־רויטע טרערן־קייקלעך...

אַ צאָרן־אויסברוך פון העכסטער מדרגה האָט אים אַרומגעכאַפּט און

ער האָט זיך גענומען וואַרפן אויף יעדן איינעם, וואָס איז צו אים נאָענט געשטאַנען. ער האָט דערביי זיך צערעוועט ווי א געקוילעטער.

— איר זעט, מערזאַווצעס!? מיין לייב איז צעפּאַסעוועט... זעט מיין הינטן ווי צעפּליקט ער איז... איצט טוט מ י ר ווי... איר פאַרשטייט? איר אַלע שטייט בלויז און קוקט, שווייגט — ווען איך וויל שרייען פון ווייטיק... ביי מיר וועט עס אָבער נישט גיין. איר מוזט ביי מיר דער־שפּירן יעדן שניט פון מיין צעבלוטיקטן גוף, עס מוזן ביי אייך אויפלויפן די זעלבע בלויע בלויזן אויפן געזעס ווי ביי מיר — דאַן וועט איר מיך קענען פאַרשטיין און מיטשרייען... ווייסט איר שוין, איר הינטישע הירנ־זין!?

עפּעס א גליק איז געשען, וואָס עס האָט צופעליק אָנגעטראָגן דעם בלאָק־שרייבער און ער האָט זיך דערשראָקן פאַר פעלדמאַנס משוגענער מראה. ער האָט אים שנעל אוועקגענומען און אריינגעפירט אין א צוגע־שפּאַרטן באַראַק; ווען נישט וואָלט ער געוועז צעהרגעט די גאַנצע גרופּע...

אָבער לאַנגע טעג נאָכדעם האָט פעלדמאַן געשלאָגן; ביים אויפוועקן נאָך שטאַרקער און פאַרביסענער. ער פלעגט שטילערהייט זיך צושאַרן צו א בעט פון א פאַרזונקענעם אין האַרטן שלאָף און מיט א שטעקן אים אריינלאָזן אַן איבעררויטן זעץ איבער אַלע אברים... זעלטן־ווען האָט ער דערביי צוגעגעבן א זאַץ, וואָס האָט עפּעס אין אים געוואָרעמט און געקילט:

— איך האָב אויך באַקומען געשלאָגן!...

III

אַמאָל פלעגט אויך טרעפן, אַז עמעץ פלעגט בלייבן אויף א טאָג און נישט גיין צו דער אַרבעט. הויפּטזעכלעך איז עס געווען ביי די אַרבעטער פון פּאַלסטעפּאַן. דאָס איז געשען נאָכדעם ווי אַזויפיל מענטשן זענען דאָרט פאַרפייניקט געוואָרן און דער גאַנצער באַראַק האָט איינמאָל אין א פאַרנאַכט דערקלערט דעם בלאָק־עלטסטן, אַז מאָרגן וועט קיינער נישט גיין צו דער אַרבעט. ער קען אפילו שיקן אַלעמען אין גאַז־קאַמער אריין.

מער קען עס אזוי נישט גיין... דער בלאָק־עלטסטער איז דאן ערגעץ אוועק און שפּעטער געקומען מיט א ידיעה:

— נאָך יעדע צוויי טעג פון ארבעט — בלייבט מען איבער דעם דריטן. דער אָפּרו־טאָג וועט זיין פאַרשידן: אָדער מ'בלייבט אויפן הויף, ווען נישט וועט מען דעם טאָג גיין צו לייכטערע ארבעט. די פעלנדיקע וועט מען אין די טעג אויספילן מיט מענטשן פון אנדערע באראקן.

דער פּרינציפּ איז נישט ביי אלעמען איינגעהאלטן געוואָרן, איבער־הויפּט קענען די, אויף וועלכע דער בלאָק־עלטסטער האָט געהאַט א שלעכט אויג. און איך בין געווען איינער פון זיי. דאָך איז מיר אויסגעקומען צו בלייבן עטלעכע טעג... איך בין געשיקט געוואָרן אויף פאַרשידענע פּלע־צער צו „לייכטערע ארבעט" און געהאַט אזוי ארום די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען אביסל מיטן לאַגער־סיסטעם. איך וויל זיך דאָ אָפּשטעלן בלויז אויף עטלעכע שטריכן.

דאָס ערשטע און צווייטע פעלד זענען געווען באַשטימט בלויז פאַר פאַכמענער, וואָס האָבן געאַרבעט אין די גרויסע ווערק־שטעלן פון צווישנ־פעלד. זיי האָבן געהאַט מער עסן און באַקוועמערע באַראַקן. מ'האָט זיי נישט אזוי שטאַרק געשלאָגן און ס'איז דאָרט אפילו געווען א רעוויר (שפּיטאָל) פאַר קראַנקע. זייער לעבנס־צושטאַנד האָט זיך אָפּגעשפּיגלט אויפן אויסזען. זיי זענען אויך געגאַנגען בעסער אָנגעטאָן און אפילו גע־מעגט טראָגן לעדערנע שיך. ס'זענען געווען א סך, וואָס האָבן געאַרבעט נישט ווייט פון דער ס. ס.־קיך און באַקומען דאָרט פון צייט צו צייט אביסל עסן און דערפאַר נישט אזוי שטאַרק געהונגערט. אנדערע האָבן זיך געפונען נישט ווייט פון ברויט־מאַגאַזין און געקענט אמאָל אוועק־כאַפּן אָדער אפילו באַקומען א ברויטל אין אָנהויב־שימל — וואָס די ס. ס. האָבן נישט געוואָלט מער עסן. א גרעסערע גרופּע האָט געאַרבעט ביים באָד, וועשעריי און גאַז־קאַמער. אזוי ווי ס'זענען יעדעס מאָל געבראַכט געוואָרן ריזן־טראַנספּאָרטן מיט מענטשן און יעדער פון זיי האָט געהאַט מיט זיך שפּייז־פּעקלעך — איז עס נאָך זיי איבערגעבליבן. דאָס אַלץ איז געוואָרן אָנגעהויפט ערגעץ אין א זייטיקן מאַגאַזין אָדער פאַרן באָד אין דרויסן, אָפּטמאָל ווען ס'האָט שוין גענומען קאַליע ווערן, האָט א ס. ס.־

היטער דערלויבט זיינס אַ באַקאַנטן בעל־מלאכה צוצוגיין עפּעס נעמען דערפון. אַמאָל פּלעגט זיך איינער, אַ דרייסטער, אויך אויסזוכן אַ שליחות און אַדורכדרייענדיק זיך דאָרט — עפּעס מיטשמוגלען מיט זיך; אַזעלכע האָבן שוין יענעם טאָג נישט געגעסן זייער זופּ פון לאַגער, נאָר פּלעגן זי פאַרקויפן אָדער אַוועקגעבן...

אין די אַנדערע צוויי פעלדער — אינעם דריטן און פערטן — זענען דערפאַר אַרומגעגאַנגען גאַנצע לעגענדעס וועגן דער גרויסער זעט, וואָס עס הערשט אין ערשטן אָדער צווייטן פעלד. מיט דער הילף פון דער צע־רייצטער פאַנטאַזיע האָט מען זיך דערציילט וועגן גאַנצע קעסלען זופּ, וואָס מ׳לאָזט דאָרט שטיין און קיינער רירט זיי נישט אָן... מ׳דאַרף זיך נאָר אַהין אַריבערבאַקומען און פון אַלע זייטן וועלן זיך נעמען בעטן פעסלעך געדיכטע עסן פון קאַשע און קאַרטאָפל: נעם פון מיר! פון מיר!... און דו וועסט בלויז דאַרפן אַריינשטעקן איין שיסל, נאָך איינע, זיי פול אָננעמען... און עסן, און עסן — — — —

דאָס אַריבערבאַקומען זיך צו דער מיטאָג־שעה אין צווייטן פעלד אַריין איז געווען אַ גליק־חלום, מיט אַלע קאָלירן פון רעגנבויגן... עס זע־נען געווען אַ סך ביי אונדז, וואָס האָבן געהאַט אַ ברודער אָדער קוזין אויף איינעם פון די גליקלעכערע פעלדער און יענע פלעגן זיי אַמאָל אַריבער־שמוגלען אַ שטיקל ברויט אָדער אַ בריוול... די זענען געווען די גליק־לעכסטע אויף אונדזער פעלד...

צווישן צווייטן און דריטן פעלד זענען געווען טאָפּלטע דראָטן, אָנ־געלאָדן מיט עלעקטרישער הויכשפּאַנונג. אינדערמיטן זענען געווען אַוועק־געשטעלט הויכע וואַכטורעמס, וואָס האָבן פון דער הויך אָבסערווירט יעדע באַוועגונג אויף ביידע פעלדער. ביי דער מינדסטער דערנענטערונג צו די דראָטן האָבן זיי גענומען שיסן מיט מאַשינגעווער. בלויז צווישן 6טן און 7טן בלאָק, ביי אונדז אויפן פעלד, איז דער קלאָזעט געשטאַנען האַרט ביי די דראָטן. אין די פאַרנאַכטן, ווען מ׳איז פריער פאַרטיק גע־וואָרן מיטן אַפּעל, האָבן זיך דערפאַר פאַרזאַמלט מענטשן און שטייענדיק אין דער ריי, ביז ס׳וועט ליידיק ווערן אַ פּלאַץ אין קלאָזעט, האָט מען דערווייל מיט הונגעריק־פאַרבענקטע אויגן אַריבערגעקוקט אין צווייטן

פעלד אריין... אויף יענער זייט האָבן זיך מענטשן געדרייט, אָנגעטאָן און באַשוכט, טומלענדיק צווישן זיך פרייער און העכער. אַ סך פון דאָרט זענען געשטאַנען און אַריבערגעקוקט, מיט אַ האַנט פאַרלייגט ווי אַ דעכל אויף די אויגן אין אונדזער זייט אַריין. אַמאָל האָט ווער פון זיי דערקענט אַ נאָענטן, אַ ברודער... מ'האָט זיך דאַן איבערגעשריגן מיט הויכע ציטערדיקע שטימען... שפּעטער איז אַריבערגעפלויגן אַ שטיין, צו וועלכן ס'איז געווען צוגעבונדן אַ בריוול, געשריבן מיט בליי... אָדער אַ שטיקל ברויט. נישט שטענדיק איז עס אָבער אָנגעקומען צו די הענט פון יענעם, פאַר וועלכן מען האָט עס אַריבערגעוואָרפן. אַזוי ווי ס'האָט זיך נאָר אַ שוואַרץ־געטאָן אין דער הויך אַ פּינטעלע — האָבן זיך אַלע געטאָן אַ צערעג און מיט שכורע אויגן פון בענקשאַפט אומרואיק געזוכט מיט די אויגן דאָס אָרט, אויף וועלכן דאָס פליענדיקע פּעקעלע וועט פאַלן. נישט אַלע פּעקעלעך זענען אַריבערגעפלויגן ביז צום ציל. אַ סך זענען אַריינגעפאַלן אינעם צווישנדראָט און אַ בריוול צוגעבונדן צו אַ שטיין האָט זיך ווי אַ צעוואָרעמטע האַרץ געטוליעט צו דער מאַידאַנעק־ערד און דאָרט שטיל אַריינגעיאָמערט די צעפּאָרענע ווערטער, וואָס איין זאָרגעוודיק האַרץ האָט פון זיך אַרויסגעריסן און צום צווייטן האַרץ האָט זיך עס נישט דערלאַנגט...

דאָס איז געווען דער איינציקער ספּאָרט, וואָס האָט אַלעמען מיטגעריסן: — גיין צום קלאָזעט זען ווי ס'פליען „שטיינדלעך"... מ'איז ממש מיטגעפלויגן מיטן בריוול־פלי — הגם מ'האָט דאָרט קיינעם נישט געהאַט. און ווען אַזאַ שטיינדל איז געבליבן אינמיטן וועג — האָט אַלעמען אַרומגעכאַפּט אַ גרויסער צער... דערפאַר אָבער ווען אַזאַ אַריבערגעוואָרפן פּעקעלע האָט זיך שלום אַריבערבאַקומען און פריילעך אַ רויש געטאָן אויף דער ערד — האָבן זיך צענדליקער גופים דערויף אַ וואָרף געטאָן און לאַנג־לאַנג זיך דעריבער נעגלדיק געראַנגלט...

ס'איז דערביי כמעט נישט געווען קיין אונטערשיד צווישן אַ שטיקל ברויט, ווורשט אָדער אַ שטיקל פּאַפּיר מיט קוים מערקבאַרער בליי געשריבן... אדרבה, טייל מאָל האָט אַזאַ געשריבן בריוול נאָך מער אויפגערייצט די קנאה צו די, וואָס האָבן נאָך, ווער עס זאָל צו זיי שרייבן. דער

גאַנצער עלנט און פאַרלאָזטע איינזאַמקייט האָט זיך איינגעכמורעט אין אַ האַס, וואָס האָט בלויז געזוכט אַן אויסגוס-פּונקט, וואָס האָט שטיל זיך געלאָשן אין דעם אָפּרייסן אַ שטיקל פון פרעמדן כתב... אַנדערע זענען גלאַט נאָכדעם געשטאַנען און געהאַלטן אַזאַ שטיקל פּאַפּיר צעטומלט, ווי אַן באַוווסטזיין. עמעץ בלויז, טיף אין זיי, האָט זיך געפילט אַנטטוישט. די פינגער האָבן געציטערט ווי אין פיבער, גלייך ווי זיי וואָלטן געוואָרט אַז פון די אותיות אַרויס זאָל אַריבערטריפן איבער זיי די פאַרגעסן-היימישע וואַרעמקייט פון אַ נאָענטן, וואָס האָט דאָ איינגעגראָבן זיין לעצטן שפּליטער פון משפחה-געפילן...

איך אַליין בין אָפּט צוגעגאַנגען אַהין זיך פאַרכליניען מיט קנאה און מיטפרייען זיך מיט פרעמדער הנאה; צו זען ווי אַזוי די לעצטע פונקען פון געוועזענע משפחות אין יידישן פאָלק פליען נאָך איבער די דראָטן, טליענדיק מיט דער אייזערנער עקשנות פון נישט וועלן פאַרלאָשן ווערן — — —

ווער ס'איז — ווי אַ זייטיקער — אין מיר האָט זיך נישט געוואָלט גלויבן און גלייכצייטיק זיך געפרייט:

— יידן שרייבן נאָך בריוולעך צו ע מ ע צ ן, אפילו דאָ, א י ן מאַידאַנעק... יידישע בריוולעך ווערן נאָך אַלץ געשריבן...

כ'פלעג אַזוי שטיין און גאַפן, ביז אַ בלאָק-עלטסטער אָדער קאַפּאָ פלעגט מיט אַ שטעקן איבערן קאָפּ מיך פון דאָרט פאַרטרייבן... אַז נישט בין איך ערשט אַנטלאָפן, ווען כ'האָב געזען זיך עמעצן אונטערגנבענען פון הינטן, בכדי אָפּצושרייבן די נומערן...

די ערשטע צייטן האָבן די ס. ס. פון די טורעמס אַראָפּ אַריינגעשאָסן אין דער קופּע. אין מיין צייט האָבן זיי דעם קלאָזעט געלאָזט צורו. און אין משך פון דער גאַנצער צייט זענען בלויז געווען געציילטע פאַלן פון דערשיסונגען — ביים כאַפּן די פליענדיקע שטיינדלעך.

IV

איינמאָל האָט מען מיך אין אַזאַ „פרייעם" טאָג אויסגעקליבן צו

דער אַרבעט אויפֿן צווייטן פֿעלד. מיר זענען אַ גרופּע פֿון עטלעכע הונ־דערט מאַן און מיר שטייען און וואַרטן, ביז מ'וועט אונדז אַדורכפֿירן דורכן טויער. מענטשן וואָס מאַרשירן אין דער ריי שמוגלען זיך אַריין צווישן אונדז. דאָס ווילן זיי זיך מיטכאַפּן... — אַלע אונדזערע נומערן זענען אָבער פֿאַרשריבן. זיי פֿאַרשטעקן דערפֿאַר בלויז קונציק און שנעל אין אונדזערע הענט קליינע בריוולעך. איינער אַ הויכער, מיט גרויסע, מאָנענדיקע אויגן באַווייזט אין איין מינוט מיר איבערצוחזרן אַ צענדליק מאָל: „געדענק... שמולעוויטש... זיבעטער באַראַק...״ און שוין איז ער ווי אַ פֿלינקער שאָטן אַריינגעהיפּט אין זיין גרופּע אַריין...

ווען מיר מאַרשירן דורכן טויער, איז שוין צען. מיר טראָגן שויפֿלען און פּיקעס. דאָס דאַרפֿן מיר אויסגלייכן אַ פּלאַץ, וווּ מ'גייט שטעלן אַ פּרישן בנין. שוין בלויז דאָס אַריינגיין אויפֿן צווייטן פֿעלד ווירקט דער־פֿרישנדיק. די ס. ס. שלאָגן דאָ נישט די טראַדיציאָנעלע טויער־קלעפּ און נישט ווייט פֿון אַריינגאַנג רויטלען זיך פֿאַרשעמט עטלעכע בייטן בלומען...

נישט פֿאַר אַלע איז דאָ אַרבעט ביים פּלאַנטירן — מוזן די רעשט שלעפּן די שווערע שטיינער. אויך דאָ: געיעג, געשרייען, קלעפּ... אָבער אין פֿאַרגלייך מיטן שטראַסענבוי איז דאָ דער גן עדן התחתון... מיט אַ פּאָר שטאַרקע קלעפּ איז מען דאָ יוצא. מ'פֿאַרשרייבט דאָ נישט קיין נומערן און מ'שלאָגט בלויז פֿאַר ע פּ ע ס.

אַ געוויסע צאָל זענען דערוויַיל פֿאַרשווונדן. ס'היטן בלויז צוויי קאַ־פּאָס און עטלעכע פֿאָראַרבעטער — וואָס קענען זיך נישט קיין עצה געבן מיט אַלעמען. האָבן זיך אַ גרופּע פּיפּיקע יאַטן דערוויַיל אַוועקגעכאַפּט זוכן עפּעס צום עסן...

דאָ איז רואיקער. ס'דרייען זיך נישט אַזויפֿיל מלאכי־הבלה אין אַלע זייטן און מיר אַרבעטן נישט ווייט פֿון עפּעס אַ קיך... געפֿינט ווער אַ קאַרטאָפֿל־שאָלעכץ, אַ צווייטער געפֿינט אין אַ ווינקל עטלעכע גאַנצע קאַרטאָפֿל אין די שאָלן, וואָס עמעץ האָט דאָ נעכטן נישט דערעסן... אַזעלכע קומען צוריק באַווייזן זייער בריהשאַפֿט און צערייצן מיט זייער גליק די אַנדערע... פֿעלן אַלץ מער און מער — ביז עס באַמערקט זיך. ווערן מיר אַרומגעשטעלט. טייל קריגן געשמיסן...

אבער מיטאג ווערט דא עטוואס פריער געקלונגען. ווען דא ליגט אלץ די ארבעט — דרייט זיך נאך דאס כשוף־ראד אין אונדזער פעלד אקעגנאיבער. אין פולן באוועג. די איינוווינער פון צווייטן פעלד ארבעטן נישט ווייט — שטורמען זיי אריין מיט פעסטע טריט און צעשיטן זיך צווישן די באראקן. מיר שטייען באזונדער און אפגעהיטן. מ'דארף אונדז אפציילן און אוועקפירן אויף מיטאג. עס פעלן נאך וועלכע וואס בלאנקען צווישן די באראקן, זוכנדיק עפעס אויסצובעטלען אין דער שנעל. מיר שטייען דערווייל אויסגעשטעלט אקעגנאיבער דעם טויער און לאזן פארביימארשירן די גרופן, וואס האלטן אין איין ארײנשטראמען. איך גראב זיך איין אין יעדן פנים, כ'וויל זען: אפשר וועט דאך געשען עפעס א נס און כ'וועל דא דערזען עפעס א היימיש פנים... אבער אלע זענען מיר אומבאקאנט, פרעמד...

פלוצים היימישט אויף א פנים צווישן די מארשירנדיקע... כ'דערקען אים און ווער ווי פארשטארט פון איבערראשונג. פון מידן הונגער און צעחושטקייט קען איך נישט ארויסברענגען קיין ווארט. ער באמערקט מיך נישט. כ'שטויס זיך ארויס פון דער ריי און שטרעק ארויס א האנט... יענער פילט דעם צופ ביים ארבל און קוקט זיך אום. ס'איז מיינס א בן־עיר און יינגערער חבר פון קינדווייז; ער דערקענט מיך נישט אבער — אן די ברילן, מיטן אפגעשוירענעם קאפ און האלב־נאקעטן הילוך... ער קוקט לאנג, ביז ער קען פון זיין פארגאפטקייט ארויס ארויסוואונדערן פון זיך א ווארט: מאטל!???

מיר קוקן זיךביידע אן און ווילן עפעס גלייכצייטיק זיך זאגן, אבער שוין טוט זיך די ריי א רים פון ארט. זיינע מארשירט אין דער קעגנגעזעצטער ריכטונג... כ'שפיר ווי די פיס זינקען אונטער מיר פון פארחלשטקייט און פאר די אויגן שוועבן שווארצע, פארנעפלטע רעדער. איך וויל נאך צו אים עפעס אויסשרייען פון שוואכער פארצווייפלונג, אבער כ'קען שוין איבער מיין שטימע נישט באפעלן. פון ווי־ווייט בלויז שפיר איך א געשטרעקטע האנט, וואס שפארט עפעס אין מיינע פארהאקטע ציין. איך זע שוין קיינעם נישט, נאר לאז זיך בלינד שלעפן פון דער גאנצער ריי. ס'געדויערט בלויז סעקונדן. פלוצים דערשפיר איך ווי א זיסע מחיה־

דיקייט גלעט מיר דעם האלדז, דאָס האַרץ... אפשר אַ מינוט, צוויי דאַרף איך קלערן, ביז איך דערפיל, אַז כ'האָב עפּעס אין מויל. איך דערשפּיר דעם פאַרגעסענעם טעם פון שאָקאָלאַד... — האָט ער עס מיר אַריינגע־רוקט אין מויל? מיר זענען שוין אויסערן טויער. אַלץ קומט פאָר ווי אין חלום: האָב איך נאָר־וואָס געזען יאַנקעלען? האָב א י ך טאַקע גענאָגט אַ שטיקל שאָקאָלאַד? בלויז דער זויערער נאָכטעם אין מויל דערמאָנט, אַז עפּעס איז עס דאָך געווען...

נאָכמיטאָג גייען מיר צוריק אַהין. איך וויל געוווּיר ווערן, ווו יאַנקל געפינט זיך, אָבער איך ווער אויסגעקליבן צו טראָגן קאַסטנס זאַמד. מען פירט אונדז אויף אַ וועג פון עטלעכע קילאָמעטער צו זאַמד־בערג, וועלכע זענען אויסגעגראָבן אין דערמיט. די פּאָליאַקן וואָס אַרבעטן דאַנעבן, דערציילן אונדז וועגן שווערע צענדליקער טויזנטער יידן וואָס זענען דאָ דערשאָסן און פאַרשאָטן געוואָרן, נאָך איידער ס'איז דאָ געווען די גאַז־קאַמער. אַקעגנאיבער זענען אויסגעשטעלט הונדערטער באַראַקן. די פעל־דער אַרום זענען אָפּגעצוימט מיט דראָטן און באַדעקט מיט ערדיקע קאַר־טאָפל־קעלערס, וואָס בערגלען זיך מיט שטרוי־פּענדלעך אין דער שפּיץ. דאָ דרייען זיך הונדערטער אויפזעער און קאַפּאָס. מערסטנטיילס — פּאָ־ליאַקן. ס'אַרבעטן דאָ אויך עטלעכע פרויען־בריגאַדעס. פון פינפטן פעלד. זיי האָבן אויף זיך אויפזעערינס פון דער פרויען ס. ס. און פרויען־העפט־לינגען. אָבער אויך די פוילישע אויפזעער האָבן וואָס צו זאָגן. אַלעמאָל רופן זיי אַריין אַן אַנדערע אין די קעלער־טיפן „איבערצוקלויבן די פוילע קאַרטאָפל״... איך זע גראָד ווי אַ פּרוי אין אַ זעלנער־מונדיר שמייסט אַ יידיש מיידל מיט אַ לעדערנער בייטש אויפן נאַקעטן געזעס; די פּאָליאַקן מיט די באַנד־אָפּצייכנס לאַכן פריידיק און דערמוטיקן די שלעגערין מיט אָפּגעבראָכענע שטיקלעך דייטשע ווערטער:

— גוט... זי שלאַגען... יודע!...

זיי דערקענען אין אונדזער גרופּע די יידן און לויפן צו מיט שויפעלן אַריינשיטן אין אונדזערע קאַסטנס נאָך עטלעכע לעפל זאַמד, וואָס ליגט דאַנעבן, אָנגעשיט אויף קליינע בערגלעך. זיי זידלען זיך און שעלטן אונדז, שרייענדיק פון אַלע זייטן: איר פוילע יידן: ס'איז נישט גענוג צו טראָגן

פולע קאסטנס — איר מוזט טראָגן מיט א הויכן זאמד־שפּיץ!... עפּעס א מוטיקער פון דער ריי אַרויס קען זיך נישט באַהערשן און ענטפערט אָפּ:

— ווער פרעגט אייך? איר זענט די זעלבע אַרעסטאַנטן וואָס מיר...

איר האָט זיך אייער אַרבעט און מיר געהערן זיך מיט אייך נישט אָן... א שטראָם בלוט פאַרגיסט אים באַלד דאָס מויל און ער קען שוין מער זיין ענטפער נישט פאַרענדיקן. מיר שלעפּן אַזוי דאָס זאמד עטלעכע מאָל דורך לאַנגע קילאָמעטערס. פאַרנאַכט שפּאַנט מען אונדז איין אין גרויסע וועגענער אַנשטאָט פערד. א פאָראַרבעטער גייט מיט א גרויסער בייטש און טרייבט מיט אונדז אָן. יעדער איינער וועלכער ווייזט אויס ווי ער וואָלט נישט געגנוג געצויגן — באַקומט א בלוי־באַשריבן פּנים. מיר „פאָרן" נאָך באַראַקן-ווענט און ציגל. מיר ציען דורך ווייך־בלאָטיקע וועגן און זינקען איין ביז איבער די רעדער... עס קומען אָנצולויפן ס. ס. און גלאָט אָנטרייבער. אַלע שמייסן און מיר רייסן זיך פון די קייטן — מיט וועלכע מיר זענען צוגעבונדן צום וואָגן — ווי געשלאָגענע פערד... די הענט ברענען שרעקלעך, אָבער איצט וואַרפט יעדער אויף דער שאָל דאָס לעצטע ביסל כוח, וואָס איז נאָך געבליבן אין קערפּער... דער וואָגן רייסט זיך אַרויס פון דער שווערער קלעפּיקייט. די פּאָליאַקן און ס. ס. טריאומפירן:

— זעט איר, איר פוילענצער־באַנדע! איר ווילט אפשר, אז די אומשולדיקע פערד זאָלן דאָ פאַרמאַטערט ווערן פאַר אייערטוועגן? וואָס?

אָבער באַלד פאַרזינקט דער שווערער וואָגן אויפסניי...

שעהן אַזוי. דאָס איז די „אָפּרו"־אַרבעט. אָבער היינט איז מיר עפּעס לייכטער אויפן האַרץ. ווען כ'וועל צוגיין היינט צו די דראָטן ביים קלאָזעט, וועל איך האָבן א פּנים צו דערוואַרטן, א נאָמען, בעטנדיק אַריבערצושרייען, מ'זאָל אים אויסזוכן און אַרויסשיקן... און — ווער ווייסט? אפשר וועט ער עפּעס אַריבערוואַרפן א שטיקל ברויט, א בריוול... דאָס ערשטע מאָל זייט וואָכן קלאַפּט ווידער דאָס האַרץ ביים אַפּעל, אין דערוואַרטונג אויף עפּעס...

קאַפּיטל צען

I

אַ באַזונדער וועלט האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט דאָס פינפטע פרויען־פעלד. ס'זענען דאָרט געווען עטלעכע טויזנט יונגע פרויען, מערסטנטיילס — יידישע. די אַנדערע, ס'רוב פון פוילן און אוקריינע, זענען איינגעזעצט געוואָרן פאַר פאַרשידענע חטאים און פאַרברעכנס. אין דעם גרויסן קעסל איז נישט מעגלעך געווען צו וויסן, ווער עס געפינט זיך דאָרט. יעדן פרימאָרגן, ווען מיר זענען געפירט געוואָרן צו דער אַרבעט, האָבן זייערע רייען געשימערט צו אונדז פון דערווייטנס דורך די געשטרייפטע קליידער זייערע. זיי האָבן אין גרויסן טייל געאַרבעט אין די שניידער־וואַרשטאַטן. אַ קלענערע גרופּע האָט געאַרבעט ביי דער זייט פון די פלעצער, נעבן פּאָלסטעפּאַן, ווו זיי האָבן סאָרטירט הויכע שטויסן ברעטער, אונטער דער באַוואַכונג פון ס. ס.

די פרויען האָבן געהאַט פאַרהעלטנישמעסיק לייכטער, הגם אויך זיי האָט מען געשמיסן... און אָפט — אויפן נאַקעטן לייב.

מיר זענען שנעל געוואויר געוואָרן, אַז נישט ווייט פון אונדזער אַרבעטס־פּלאַץ אַרבעט אַ יידישע פרויען־גרופּע. דאָס האָט אונדז קיין רו נישט געגעבן. מ'האָט זיך דערמאָנט, ווען מ'האָט אַלץ געהאַט אין וואַרשע און אַ האָפענונג האָט זיך גענומען אויפרירן: טאָמער איז עמעצער פון דייניקע אין יענער גרופּע?

איך האָב זיך דערמאָנט אין מיין איידעלער שוועסטער, לייטשע, וואָס האָט זיך געפונען ביזן געטאָ־אויפשטאַנד אין וואַרשע און אַ געדאַנק האָט נישט צורו געלאָזט: אפשר איז זי אויך פארשלעפט געוואָרן אַהער?... מיין פאַנטאַזיע האָט גענומען אויסצויבערן בילדער ווי אַזוי איך דער־נענטער זיך צו יענער גרופּע... איך פאַרגנבע זיך... און פון אַ ווינקל ארויס דערזע איך מיין שוועסטערס בלאָנדן קאָפּ, וואָס לויכט אויף צווישן די פריש־געשניטענע סאָסנע־ברעטער... און מיינע בליקן האָבן זיך גענומען רייסן פון מיר אין יענער זייט אַריין... נישט איינמאָל וואָלט איך פון בענקשאַפט זיך אַרויסגעריסן די אויגן פון קאָפּ און זיי אַריבערגעוואָרפן אַט־אַהין: זאָלן זיי דאָרט אַרומפליען, איינעסן זיך אין יעדן מיידליש געשטאַלט, וואָס שטייט צעיאָכמערט איבער די ברעטער־שטויסן, זוכן אַזוי לאַנג, ביז זיי וועלן דאָרט עמעצן דערקענען... און אויסווייינען דאָרט אַלע פאַרטריקנטע טרערן — — —

די זעלבע געפילן האָט נישט איינער פון אונדז געהאַט; נישט יעדער האָט אָבער געקענט זיין געוואַגט און אונטערנעמעריש...

...אויף אַלע פלעצער, ווי ווייט דאָס אויג גרייכט, ליגן אַנגעוואָרפן איינצלנע ציגל, גאַנצע און האַלבע. אַנדערע פון זיי זענען שוין צוגעוואַקסן צו דער ערד און האָבן זיך שוין אַריינגעחלומט אין זייער צופעליקן גע־לעגער... דער קליינער, קרום־פיסיקער ס. ס.־מאַן האָט זיך גראָד אין דעם דערמאָנט, ווען ער האָט אין שכרות זיך פאַרטשעפּעט מיט אַ פוס אין אַזאַ שטיין און אומגעפאַלן. ער איז צוגעלאָפן אַ צעיושעטער צו אונדזער גרופּע און אַרויסגעכאַפּט די ערשטע צוויי מענטשן, אַנגעשמיסן אַביסל די אויבערשטע העלפט פון נאַקעטן לייב און אַ זאָג געטאָן:

— איך וויל דאָ ביז פאַרנאַכט נישט זען קיין איין שטיין אויפן פּלאַץ! איר נעמט מיט זיך אַ גרויסן קאַסטן, אַ לאָפּעטע און — מאַרש!...

איך בין איינער און צו מיר — אַ בלאָנד ייִנגל, וואָס שלעפּט סוים די פיס. ער פאַרצייכנט אונדזערע נומערן און מיר לאָזן זיך מיט פּליים אויסזוכן די שטיינער. מיר דערווייטערן זיך אַלץ מער און מער... פון דערווייטנס טורעמען זיך די ברעטער און רייצן זיך מיט דעם, וואָס זיי באַהאַלטן הינטער זיך די, וועלכע מיר רייסן זיך אַזוי צו זען... אַ געדאַנק

מוט מיר אַ שלאָג אין קאָפּ: היינט איז די בעסטע געלעגנהייט זיך אַהין צוצובאַקומען... איך שוויג דערווייל. מיר קלויבן צום ערשט די שטיינער פון פּלאַץ אַרום און סאָרטירן זיי בליצשנעל אויף איין אָרט. איך האָב מיין פּלאַן: מיר וועלן אַזוי פאַרגיין מיטן זוכן די שטיינער ביז צו די ברעטער און דאַן... ווער ווייסט? אפשר וועט געלינגען עמעצן צו דערזען... מיין דמיון צעפלאַקערט זיך. איך זע שוין ווי אַזוי כ׳טרעף דאָרט אָן מיין שוועסטער. מיר זאַמלען ווידער אַ פולן קאַסטן און טראָגן אים צוריק אויף דער שטעלע. מיר לויפן פלינק. איצט זעען שוין די קאַפּאָס און פאַראַרבעטער, אַז מיר האָבן אָן אַרבעט אין די אָפּגעלעגענע ערטער פון פּלאַץ און זיי קוקן זיך מער נישט אום אויף אונדז. איך גיב דערפאַר אַ שטילן בורטש צו מיין שותּף:

— כעניעק! איצט לאָזן מיר זיך א ה י ן . . . אָבער מיט שכל...

אויפן וועג בייגן מיר זיך אַראָפּ און הויבן זיך אויף עטלעכע מאָל: זאָל מען פון דערווייטנס מיינען אַז מיר אַרבעטן — ביז מיר געפינען זיך דאָרט פּאַר אַן אויסגעלייגטער ברעטער־שורה, וואָס ציט זיך שפּעלטלדיק אין דער הויך...

דאָס האַרץ צעשפּרינגט פאַר אויפרעגונג. אָט נאָך איין טריט און — דו קענסט אַליין זיך קיין חשבון נישט אָפּגעבן, וואָס דו דערוואַטסט דאָרט צו זען...

מיין חבר דערזעט אַ פּאָר הויכע גראָז־שפּראָצן זיך טוליען מיט די קעפּלעך צו די פרישע ברעטער, וואָס האָבן נאָך מיט זיך אַ שטיקל פון וואַלד־שכרות און ער פאַרגעסט זיך אינגאַנצן.

אַ יונג בחורל — ביז צום אַרויסשיקן געווען אין אַ רייכער שטוב פון וואַרשעווער געטאָ — איז אים נאָך שווער צו באַנעמען די ערשטע וואָכן הונגער... רייסט ער שטיקער פון דער פרישער קאָרע אויף די ברע־טער און שלינגט ווי באַוווסטלאָז די גרעזער, וואָס האָבן פאַרגעסנדיק זיך, אַרויסגעשפּראָצט... כ׳וויים, אַז איך וועל אים איצט פון זיי נישט קענען אָפּרייסן. שלייך איך זיך בלויז נענטער מיט פאָרזיכטיק־באַרווויסע טריט און שטעק קעציש אַרונטער אַ ברעקל קאָפּ אונטער די ברעטער. ביי אַ וויטערדיקן ברעטער־גאַנג דערזע איך צוויי מיידלעך, וואָס מעסטן אויס

די ברעטער לויט דער גרייס. אַ פאַרחלשט־נייגעריקע אויפרעגונג דערפירט מיך ביז צו זיי. צוויי ליכטיקע פּאָר אויגן רייסן זיך אויף מיר אין שרעק...

איך שטאַמל קוים אַרויס:

— ייִדישע?

זיי פאַרלייגן אַ פינגער אויף די ליפּן... שווייג איך. איך בויג זיך באַלד צו און פּרעפּל שטיל אַרויס צו דער ערשטער:

— פון וואַנעט?

— וואַרשע!

כ'וויין שיעור אַרויס:

— נישטאָ צווישן אייך איינע, שטריגלער?...

אַ שטומער פאַרבייג מיטן קאָפּ... אַלע געפילן, וואָס האָבן זיך ביי מיר געטוליעט צו דער האָפענונג פון געפינען די שוועסטער, בעטן זיך אין פלוצימדיקן פאַרצווייפל:

— אפשר דאָך... ליאַניאַ האָט מען זי גערופן... לאה... לייטשע...

איך זוך אין געדאַנק אַלע נעמען, וואָס מיין שוועסטער האָט זיך נאָר אַמאָל גערופן. טאָמער וועט איינער פון די אַלע ביי זיי אָפּקלינגען מיט באַקאַנטשאַפט... אָבער די מיידלעך ציטערן. יעדע מינוט קען עס עמעצן אָנטראָגן און דאַן קען געשען עפּעס שרעקלעכס...

פון אַ זייטיק, ברעטער־אָנגעהאַרבעט ווינקל וואַקסט אַרויס אַ ס. ס.־מאַן... איך וויל אויפהייבן די פיס און לויפן. לויפן, אפילו ער זאָל מיר נאָכשיסן! די פיס זענען אָבער ווי צוגעקלעפּט צום אָרט. שטיי איך גלייך און אויסגעצויגן, ווי גאַרנישט. אַזוי ווי כ'וואָלט בכיוון געוואָלט באַקומען מיין פּסק... ביי די מיידלעך האָט זיך אינסטינקטיוו אַרויסגעריסן אַ דער־שראָקענער געשריי — זיי האָבן אָבער באַלד גענומען נאָך פלינקער אי־בערוואַרפן די ברעטער, ווי וועלנדיק באַווייזן, אַז זיי האָבן מיך נישט באַ־מערקט און אַז נישט צוליב מיר האָבן זיי עס אויסגעשריגן...

דער ס. ס.־מאַן איז אַרויסגעקומען פון הינטער אַ צווייטן שטויס ברעטער, וווּ ס'איז אויך געשטאַנען אַן אָפּגעזונדערט מיידל, אין וועמענס זייט ס'האָט זיך גענומען הערן אַ פלוצימדיקער גערודער פון געשלעפּטע ברעטער... כ'האָב זי גיכער דערשפּירט דורך דעם פיבערדיקן הילך, ווי

געזען דורך די וואקלדיקע שפאלטן... ער איז געווען עטוואס צעטומלט.
ווען ער האט מיך דערזען, האט ער מיך אדורכגענומען מיט די אויגן...
ער האט זיכער אליין נישט געהערט די אייגענע פראגע זיינע:

— וואס זוכסטו דא?

איך בין שוין איצט רואיק און גרייט אויף אלעס:

— כ'ארבעט דא נישט ווייט... געהערט אז דא ארבעטן מיידלעך —
בין איך צוגעקומען... געמיינט, אז כ'וועל דא אנטרעפן אויף מיין שוועס-
טער...

ער האט גארנישט געענטפערט, נאר מיך אנגעקוקט עטלעכע מינוט
צייט און גענומען אוועקשפרייזן ווייטער א צעטומלטער... ערשט אונטערן
לעצטן שטוים, וואס איז געווען געווענדט גלייך צו דער ארבעטס-שטעלע,
האט ער צופעליק דערזען מיין חבר, כעניעק, אן אריינגעגראבענעם צווישן
די לעצטע גרעזלעך... ער האט זיך אויף אים געווארפן און גענומען טרעטן
אויף זיין קערפער מיט די באשטיוולטע פיס, שרייענדיק:

— איר דרעקזעקע, איר! איר ווילט אויך דא פארשלעפן אייערע
פארשידענע קרענק? אט לאז איך דיך דא באלד א טויטן...

איך האב זיך דערפאר ארויסגעגליטשט פון דעם ארומגעשטעלטן אום-
קרייז און זיך געלאזט צום קאסטן... כעניעקס געשרייען האבן זיך געטראגן
איבערן גאנצן פלאץ און איך האב געפילט בחוש, אז דאס האב א י ך
באדארפט באקומען די קלעפ, נישט ער... און אז ער האט בלויז מיך אפ-
געלייזט און אפגעצויגן דעם צארן, וואס איז קעגן מיר געווענדט.

איך האב שוין מיין חבר געמוזט פירן אונטער דער האנט און מיט
דער צווייטער נאכשלעפן דעם קאסטן. ווען מיר זענען צוגעקומען צום
פלאץ, האבן שוין די פארארבעטער געוווסט, אז מיר זענען ביידע צעשלאגן
געווארן און אונדז אויפגענומען מיט איראנישן יובל.

איך האב יענעם טאג גארנישט מער געזען און גארנישט מער גע-
הערט. מיינע געדאנקען זענען געווען פארטראגן אין דער וועלט פון פרויען
אין מאידאנעק, אין וועלכער כ'האב איצט געכאפט דעם ערשטן בליק
דורך א קליינעם אויגן-שפאלט... עפעס א באזונדער פארגעפיל וועגן מיין
שוועסטער האט מיך געמאטערט און געצווונגען וועגן איר צו טראכטן...

...ערשט שפּעטער, זייענדיק אין סקאַרזשיסקאָ האָט מיר אַ פּרוּוו אי־בערגעגעבן אַ גרוס פון מיין שוועסטער, וועלכע איז מיט איר געווען צו־זאַמען אין מאַידאַנעק און דאָרט אומגעקומען... מאַטערט נאָך היינט דער געדאַנק: ווען איך וויים עס דעמאָלט! אפשר וואָלט איך זיך געקענט צו איר צושלאָגן, זי זען פאַרן פאַרשווינדן אויף שטענדיק?... כאָטש כ'וויים אַליין, אז כ'בין אַ וואָרעם דאָרט געווען, אַ מאַכטלאָז־אויסגעשטעלטער צו שלעק און פּיין... זי האָט נישט געקעמפט פאַרן לעבן, זי האָט רעזיגנירט דערפאַר, ווייל זי האָט געגלויבט, אַז זי האָט שוין נישט קיינעם... וואָלט זי נישט איבערגעשטאַרקט די אומשטענדן, ווען זי ווייסט, אַז איך געפין זיך נישט וויט פונדאַנען? — — —

און אַמאָל, אין איינזאַמע אומעט־שעהן, קלער איך, אַז דאָס האָט זי אַלאַרמירט צו מיר דורך מיין אומרו, האָט מיך געוועקט דורך אומגע־זעענע וועגן, דורך איר אייגענער בענקשאַפט, וואָס זי אַליין האָט אפשר נישט קלאָר באַגריפן... בלייבט בלויז צו שעלטן די אייגענע טעמפּקייט, וואָס דערלאָזט נישט צו פאַרשטיין אויף קלאָר די שפּראַך פון די אייגענע געפילן... און ס'ווילט זיך רופן מענטשן, וואָס זאָלן קומען און דערמאָנען די אייגענע מאַכטלאָזיקייט — מיט וועלכן מ'זאָל קענען באַרואיקן די אייביק־שטעכיקע זכרונות, וואָס מ'קען שוין צוריק נישט דערכאַפּן...

II

אַ צווייט מאָל איז מיר אויסגעקומען זיי צו באַגעגענען נענטער.

ס'איז געווען אין איינעם פון די אַפּרו־טעג. עפּעס אַ קאַפּאָ איז גע־קומען און אויסגעקליבן אַ גרופּע מענטשן צו אַ געוויסער אַרבעט. בין איך מיטגעשלעפּט געוואָרן. מיר האָבן באַקומען טראָג־קעסטלעך און געפירט געוואָרן לענגאויס די לאַגערן. מיר זענען פאַרבייגעגאַנגען דאָס פרויען־פעלד און אוועקגעצויגן געוואָרן וויטער, איבער די ברייטע פעלדער. מיר האָבן באַדאַרפט אָננעמען פרישע, שוואַרץ־ווייכע ערד און זי טראָגן עטלע־כע קילאָמעטער, ביזן גאָרטן, וואָס די ס. ס. האָבן פאַרלייגט נעבן זייערע באַראַקן. יעדער פּאָרל פון אונדז האָט געדאַרפט שנעל אונטערלויפן, זיך

לאָזן אָנשיטן אַ פולן קאַסטן און אַוועק צוריק אין דער ריי. דער וועג אויף צוריק האָט געפירט האַרט נעבן די דראָטן פון פינפטן פעלד. דער הויפּט-קאַפּאָ, וואָס האָט אויפגעזען איבער אונדזער „קאַראַוואַן", איז געווען אַ יונגער, אַביסל מענטשלעכער דייטש. ער האָט, אגב, געדאַרפט זיך אַריינכאַפּן זיך „זען" מיט זיינס אַ באַקאַנטער. ער האָט זיך דערפאַר געסודעט עטלעכע מינוט מיט דעם ס. ס.-מאַן, וואָס האָט אונדז מיטבאַגלייט און יענער האָט פון אים גענומען עפּעס אַ פּעקעלע, וועלכעס ר'האָט אַריבערגעוואָרפן איבער די דראָטן. זיי האָבן אונדז געהייסן זיך שטעלן מיט די קעסטלעך און וואַרטן, אויסגעשטעלט אין רייען, ביז זיי וועלן זיך אומקערן. זיי זענען צוגעגאַנגען צו אַ טויער, עפּעס אַריינגערעדט אין דער באַוואַכונג און שנעל אַריינגעשלונגען געוואָרן אינעווייניק.

זענען מיר געשטאַנען און גערוט. אין פרויען-הויף אַקעגנאיבער איז געווען אַ גרויסע באַוועגונג. מיידלעך זענען געלאָפן אַהין און אַהער. ווען זיי האָבן באַמערקט אַ גרופּע מענער נישט ווייט פון די דראָטן, זענען זיי זיך אָנגעלאָפן אין די הונדערטער און מיט פאַרזשמורעט-בענקענדיקע אויגן געזוכט עמעצן צווישן אונדז. מיר, פון אונדזער זייט, האָבן זיך געשטעלט מיטן פּנים צו זיי, אַזוי אַז יעדער פון אונדז זאָל בעסער געזען ווערן... דאָס האַרץ האָט ביי יעדן געקלאַפּט פון דערוואַרטונג: טאָמער וועט ווער-ס'איז אים דערקענען. און אפשר וועט ער אַליין וועמען דערזען... איז מען אַזוי געשטאַנען און אַריבערגעשריגן פון איין זייט צו דער צווייטער פאַרשידענע נעמען, אָנפראַגעס... פאַרגעסנדיק אויף וועלכער וועלט מ'געפינט זיך.

אָט דאָרט שטייט אַ פרוי, וואָס קען אַלט זיין 17 אָדער 37 יאָר, מיט אַ צעשאָטן קליידל און שפּרינגט אויף ווי אַ געביסענע פון אַ שלאַנג. זי פּאַטשט מיטן שטיקל טיכל, וואָס זי האַלט אין דער האַנט:

— ישראל!... ישראליק!... ישראלעכל!... סראָלעלע!...

עמעץ הינטער מיר ווערט בלאַס און נעמט זיך וואַקלען. זיין האַנט הייבט זיך אין דער הויך און די פינגער וואַרפן זיך פיבערדיק אין דער לופט, ווי ער וואָלט דאָרט געוואָלט אָנכאַפּן זיין אייגענעם גורל, וואָס איז

נאָך יאָרן פון געטרייער באַגלייטונג איבערגעריסן געוואָרן... ער העשעט שטיל אין זיך אריין:

— ברײנע... ברײנע!...

זיין שטים איז אָבער צו שוואַך און דאָס מילדע ווינטל איז צו פויל; עס כאַפּט אויף זיין פּרעפּל, טוט אַ הויב זיינע ווערטער און וואַרפט זיי אַוועק אין מיטן וועג... און ס'איז נישטאָ ווער ס'זאָל זיין דערקענטעניש ביז צו איר דערטראָגן — — —

אויגן צעקושן זיך מיט אויגן. בליקן גראָבן זיך איין אין בליקן מיט געבעט:

— כ'האָב נישט קיינעם... ווער ד ו פאַר מיר אַ שטיקל וואַרעמ־קייט... נעם אָן אַ געשטאַלט פון עמעצן, וואָס זאָל מיר דערמאָנען אין ווע־מען פון מיין חרובער היים...

יעדער פּנים קנייטשט זיך, ווייל ווערן היימיש און בלייבט פרעמד, ווייל ווערן שמייכלענדיק און פאַרלירט זיך אין דער טרויעריקער גרימאַסע... עפּעס אַ פּערז טוט לייכט אַ נאָג ביים האַרץ:

נעם מיך אונטער דיינע פליגל

און ווער אַ שוועסטער מיר און מאַמע — — —

דאָ שטייען טויזנטער שוועסטער קעגן אַנדערע, וואָס ווילן באַשווע־טערט ווערן כאָטש מיט אַ בליק, מיט אַ וואַרעמלעכן אויגן-גלי... און אַלע טויערן פאַרשפּאַרן די געפילן...

אָבער ניין, דאָ זוכן נישט די בליקן קיין ווייב, קיין שוועסטער און מאַמע. אַלע ווערטער, וואָס אַ מענטשלעכע שפּראַך האָט אַמאָל אַרויסגע־בראַכט, זענען איצט ביליקער חוזק...

דאָ זוכן אויגן אַ וועלט, אַ גאַנצע וועלט, וואָס מ'האָט פאַרלוירן... און ס'שטייען צוויי מחנות זיך אַקעגן, וואָס לעכצן נאָך צוזאַמענגוס, וואָס זעען דאָ נאָך אַ שטיקל אָפּשיין פון עפּעס אַמאָליקס, וועלכעס וואָלט נאָך געקענט וואָס ס'איז אויסגלעטן און פאַרשמייכלען — נאָר עס שטייען שטומע, שטעכיקע דראָטן און טיילן וועלטן און שניידן נשמות, נישט דער־לאָזנדיק אַפילו דערלאַנגען קיין ווערטערדיקע בלומען, ווי אַ מתנה פאַר געקרייציקטער בענקשאַפט...

עס נעמען אַריבערפֿליִען צו אונדז שטיקלעך ברויט... פֿאַרגליווערטע קאַרטאָפֿל. און אויב אַ מענטש פֿאַרן געקרייציקט ווערן האָט אַמאָל גע־הייליקט אַ לאַבן ברויט און עס געריפֿן בלוט און לייב, און געמאַכט דער־פֿון הייליקייט — וואָס זשע זאָל מען צוהייליקן אַזאַ פֿאַרגליווערטע קאַר־טאָפֿל? איז דען אַזאַ פֿאַרדאַרט שטיקל ברויט געווען בלויז בלוט, בלויז צער?... איז דען דערמיט נישט אַריבערגעפֿלויגן דער שטיל־דערשטיקטער יאָמער, וואָס האָט קיין פּלאַץ אין ווערטערדיקע ראַמען נישט געקענט באַקומען? — — —

ס'וואָלט אַזאַ שטיקל ברויט זיכער געזאָגט:

— דאָ האָסטו חורבן פֿון אַן אומשולדיק פֿאָלק, די בענקשאַפֿט נאָך אַ פֿאַרזאָרגטן שוועסטער־בליק, דאָס טריפֿנדיקע בלוט פֿון אַ מאַמע, וואָס האָט נישט קיין פֿליגל, אונטער וועלכע דיין צער אַרונטערצונעמען...

...און כ'האָב עס געזען. געזען ווי הונגעריקע, וואָס האָבן געגעסן ערד און צוריק אויסגעשפּיגן — האָבן אַזעלכע שטיקלעך ברויט געטראָגן ווי אַ קמיע, צוגעדריקט צום פֿאַרשוויצטן האַרץ און נישט געוואָגט עס אַריינ־צו נעמען צווישן די ציין...

און שפּעטער, ווען אונדזערע אויפֿזעער זענען צוריק אַרויסגעקומען און צעיאַכמערטע אונדז גענומען טרייבן וואָס שנעלער מיט די קאַסטנס, האָבן שוין טויזנטער פֿרויען־אויגן זיך געריסן דורך די דראָטן און צע־שטאָכן דעם בליק אין די שפּיציקע נעגל פֿון פּלויט... און ווען מיר האָבן שוין מאַרשירט צוריק, מיטן רוקן צו די דראָטן, האָט זיך אונדז אויסגע־וויזן, אַז עס באַגלייט אונדז נאָך איבער די קעפּ אַ שטיל, געוויינלאָז כליפּען, וואָס קען אויסער אונדז נישט דערהערט ווערן, נישט פֿון טייוול און נישט פֿון גאָט אַליין — — —

III

אין לובלין אַליין איז געווען נאָך אַ באַזונדער לאַגער פֿאַר יידישע קריגס־געפֿאַנגענע פֿון דער פּויליש־דייטשער מלחמה. זיי זענען געבראַכט געוואָרן קיין לובלין, תיכף נאָכן פֿאַרענדיקן די קאַמפּאַניע פֿון 1939 אין

די שווערע טויזנטער. אין די ערשטע וואָכן זענען טויזנטער פון זיי אויס־געשאָסן געוואָרן (דערפון שרייב איך אין די ערשטע טיילן פון „א וועלט נייט אונטער"). בלויז א קליינע גרופּע פון אן ערך 15 הונדערט מאן זענען אויסגעקליבן געוואָרן פון לובלינער ס. ס.־קאָמענדאַנט גענעראַל גלאָבאָטשניק און די גרעסטע טייל פון זיי איז געבליבן ביז נאָך אַלע יידישע „אקציעס". זיי האָבן זיך געפונען אין א באַזונדער לאַגער אויף דער ליפּאָווע־גאַס און געשטאַנען צו דער דיספּאָזיציע פון דער ס. ס. פאַר פאַרשידענע ארבעטן. מ'האָט געזאָגט, אַז דער בלוטיקער הענקער גלאָבאָטשניק האָט זיך פאַר זיי א סך מאָל איינגעשטעלט און ס'איז אים געלונגען זיי צו נעמען אונטער זיין פּערזענלעכער שוץ.

ס'איז אויך געווען א צווייטער לאַגער אין לובלין פאַר יידישע פּאַכ־לייט, וועלכן מ'האָט גערופן „דער פּליפּלאַץ". א דריטער לאַגער, וואָס איז געווען דערוויטערט עטלעכע קילאָמעטער, איז שוין געווען אונטער דער דירעקטער קאָנטראָל פון דער מאַידאַנעק־לייטונג און איז באַקאַנט געווען א. נ. „פּלאַגאַ־גאַלאַשקעוויטש". דאָרט זענען אויך געווען פרויען. די קריגס־געפאַנגענע האָבן געהאַט די געלעגנהייט צו קומען אין אַלע לאַגערן. טייל פון זיי זענען געווען קוטשערס ביי די ס. ס.־וועגענער און אריינ־פאָרנדיק אין די לאַגערן, האָבן זיי בסוד־סודות אמאָל געקענט מיטשמוג־לען א בריוול פון איין לאַגער צום צווייטן.

זייער לאַגער האָט זיך געפונען אין שטאָט. בעת די „אקציעס" זענען די יידישע הייזער געשטאַנען הפקר. אַזוי ווי זיי האָבן געהאַלטן „אָרדע־נונג" אין שטאָט ביים אַדורכפירן די אקציעס — האָט זיי גלאָבאָטשניק דערלויבט אריינצוגיין אין די שטובן און זיך נעמען, וואָס זיי דאַרפן. זיי האָבן זיך דערפאַר גוט באַקליידט און אפילו זיך אויסגעזוכט ווערט־זאַכן, גאָלד און געלט. האָבנדיק מער פרייע באַוועגונג, האָבן זיי געקענט איינ־קויפן אין שטאָט, וואָס זיי האָבן געדאַרפט און דערפאַר אויסגעזען גוט און געזונט.

אַזא קריגס־געפאַנגענער פלעגט אמאָל אריינפאָרן מיט זיין וואָגן אין לאַגער אריין און אַרויסרופן א בייז ווונדער צווישן די רעשט יידן. מ'האָט

זיך שוין נישט געקענט פֿאָרשטעלן אַ ײד אַזוי שיין געקליידט און מיט אַזאַ אויסזען...

זיי האָבן זיך געהאַלטן באַזונדער, אָוועקגעקוקט, ווען מ׳האָט פֿרעפֿל־דיק עפּעס אַ פֿרעג געטאָן און אויסגעמיטן יעדע באַרירונג מיט מענטשן פֿון לאַגער. ווען איינער האָט שוין אַמאָל מיטגעבראַכט אַ בריוול — האָט ער עס „פֿאַרלוירן" זייטיק, מורא־האָבנדיק פֿאַרן אייגענעם שאָטן. און בלויז מיט אַ קונציקן בייטש־אַנדייט אויפֿמערקזאַם געמאַכט, אַז עמעץ זאָל עס אויפֿהייבן און אָפּגעבן אין די ריכטיקע הענט. עס זענען שוין געווען אַזעלכע, וואָס האָבן עמעצן געהאַט אין די דערמאָנטע ערטער — און דערפֿאַר אָפּגעוואַרט אין די פֿאַרנאַכטן, אויב אַ פֿורמאַן פֿאָרט אַרײַן אין פֿעלד. זיי פֿלעגן אַמאָל ברענגען אַ בריוול אויך פֿון פֿינפֿטן פֿעלד. נישט איינמאָל האָט איינער געוואָלט צום בריוול עפּעס אַ פֿרעג טאָן — אָבער יענער האָט בלויז אַ פֿאַרצווייפֿלט־דערשראָקענעם מאַך געטאָן מיט דעם בייטש־שטעקעלע, ווי ער וואָלט זיך אָפּגעטריבן פֿון אַ בייזן חלום. האָט זיך דערפֿאַר געשאַפֿן אַ שטילע שנאה צו די זאַטע און גוט־געקליידטע. מ׳האָט זיי גערופֿן „די יידישע ס. ס." און זיי געשאָלטן מיט דער גאַנצער ביטערקייט, וואָס האָט זיך אָנגעזאַמלט אויפֿן האַרץ...

די מיידלעך און פֿרויען, וואָס האָבן עמעצן געהאַט אין לאַגער, האָבן ביכער געפֿונען אַ וועג צו די הערצער פֿון די „ליפֿאָוועד" און דורך אַלע וועגן באַקומען אַ שטיקל ברויט, וווּרשט, פּאַפּיר אויף אַ בריוול אָדער אַפֿילו אַ גרין אוגערקעלע און אַרײַנגעשיקט צו זייערע נאָענטע. און אַז אַזאַ איינער האָט דערהאַלטן די מתנה, האָט ער געוויינט און אַרומגע־האַלדזט דאָס גרינע אוגערקעלע ווי אַ צוריקגעפֿונען קינד... איבערהויפּט האָט זיך געזען אין אָט די פֿאַרהאַרטעוועט־געפּייניקטע כאַראַקטערן אַ נייַ־גונג אויסצולאָדן ערגעצוו דאָס לעצטע ביסל וואַרעמע געפֿילן און ליב־היימישע צערטלערייען... ס׳האָט בלויז געדאַרפֿט קומען דער מינדסטער אָנרעג דערצו.

צוגלייך דערמיט האָט זיך געקנוידערט אין האַרץ אַ שטענדיק שנאה־געפֿיל, וואָס האָט זיך געלענקט קעגן די יידישע בלאָק־עלטסטע, שרייבער, מאַכער און גלאַט יידן, וואָס האָבן זיך געפֿונען אין בעסערע באַדינגונגען

און האָבן דערפֿאַר מורא צו וואַרפֿן אַ בליק אין דער זייט פֿון די אמתע מאַידאַנעקער, גלייך ווי מיטן בלויזן זען וועט זיך עפּעס צוקלעפּן. עס זע־נען אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן כסדר געהאַפּט, אַז זייערס אַ קרוב פֿון פּליפּלאַץ אָדער פֿון צווייטן פֿעלד „וועט עפּעס טאָן פֿאַר זייערט־וועגן". דאָס האַרץ איז צו ענג געוואָרן צו קענען דאָרט האַלטן פֿאַרשלאָסן אַלע מחשבות — האָבן זיי דערפֿאַר פֿאַנטאַזירט אויפֿן קול... די וואָס האָבן נישט געהאַט אויף וואָס צו האָפֿן, האָבן דערפֿאַר אויך אויף זיי געטראָגן אַ פֿאַרדראָס. ס'איז געווען אַ קנאה צו די, וואָס האָבן נאָך די מעגלעכקייט צו אילוזיאָנירן... יעדן איינעם, וואָס מ'האָט געזען אויפֿהייבן אַ בריוול, טראָגן אַ באַהאַלטן שטיקל ברויט — האָט מען גענומען פֿיינט האָבן... אָבער מיט אַ ספּעציעלן מין שנאה, וואָס עס קענען נאָר פֿאַרמאָגן עלנטע, פֿאַרפּייניקטע און באַרויבטע פֿון אַלץ אין דער וועלט.

IV

איינמאָל, ווען דער אַפּעל האָט זיך פֿריער פֿאַרענדיקט, בין איך אַרויסגעגאַנגען אַרומבליקן דעם גרויסן הויף פֿון לאַגער. ערגעץ אין אַ ווינקל האָב איך באַמערקט איינעם אַ שיין־געקליידטן און גוט־באַשוכטן, וואָס שטייט אַרומגערינגלט מיט אַ מחנה באָרוויסע און שמועסט מיט זיי נעמיטלעך. דאָס האָט מיך פֿאַראינטריגירט. דער הונגער האָט געבראָכן די קנעכל און מיט אַלע מידע איינפֿאַלן מיך געצויגן צום געלעגער — אָבער מיין נייגער האָט אַלץ איבערגעשטאַרקט און איך האָב זיך צו זיי דערנענטערט. שוין פֿון הינטן איז מיר דעם גוט-געקליידנטנס געשטאַלט אויסגעקומען קענטלעך. איך האָב זיך דערפֿאַר אַדורכגעשלאָגן נענטער און פֿריידיק אַ ציטער געטאָן: יאַנקל!

די מענטשן אַרום זענען ווי געהויבן געוואָרן אין די אייגענע אויגן, דערמיט וואָס איינער פֿון די בעסער אָנגעטוענע שטייט מיט זיי און דער־ציילט זיי אַזוי חבריש. האָב איך אָפּשר נישט געוואָלט זיי צעשטערן דאָס לייטזעליקע געפֿיל און זיך אוועקגעשטעלט אין דער זייט, מיטן זעלבן אויסגעשפּיצטן אויער וואָס אַלע. ער האָט מיך דערזען און עטוואָס מבולבל

געוואָרן. מיין פּנים האָט גענוג געזאָגט. ער האָט מיך אוועקגעצויגן אין דער זייט און מיר אריינגערוימט א סוד אין אויער:

— דו גייסט אריבער אויפן צווייטן פעלד.

איך בין שוין אָבער טויב פאַר פאַרשידענע הבטחות און מאַידאַנעקער גליקן. די אברים מיינע מאָנען בלויז איין זאַך: ע ס ן . . . איין געדאַנק באַשעפטיקט דעם מוח: ווי אַזוי נישט צו זיין אַזוי שרעקלעך הונגעריק... ער פאַרשטייט עס און רופט מיך ערגעץ. איך הינק אים נאָך מיט פאַרלוירענע טריט. טראָץ מיין שטאַלצער נאַטור באַפאַלט מיך שטענדיק א שפלות־געפיל, ווען איך דאַרף אָנקומען צו וועמען. איך וויל נישט גיין, ווייל איך וויל נישט פאַרלירן די חברישע געפילן צום איינציק־היימישן פּנים, וואָס כ'האָב דאָ באַגעגנט. כ'ווייס, אַז מיטן מאָמענט ווען ער וועט מיר דערלאַנגען עפּעס, ווען כ'וועל עס נעמען, וועל איך ז י ך אַליין באַליידיקן, וועל איך א י ם באַליידיקן און אויף אים קוקן ווי אויף איינעם וואָס וואָלט מיך טיף געקרענקט. מיין גאַנצע פרייד פון צוריקגעפינען א חבר וועט אריינגיין אין שטיקל דערלאַנגטן ברויט... כ'גיי אָבער ד אָ ך. דער מידער גערויש, וואָס לויפט אַדורך די קנעכלען, פּיבערט שוין אין זיין אָפּוואַרטן נייע מחיהדיקייטן, וואָס דאַרפן אים פאַרגיסן... און דאָס טרייבט מיך מיטצוגיין, הגם כ'וועל שפּעטער ביים זאַט ווערן פלאַמען פון אייגענער בושה.

איך בלייב שטיין פאַר איינעם פון די באַראַקן און ער לויפט אריין אינעווייניק. באַלד קומט ער אַרויס מיט א גרויסער שיסל זופּ. איך זע דאָס עסן און דאָס גאַנצע בלוט טוט א האַק אין די שלייפן. האָב איך זיך א וואַקל געטאָן? מעגלעך. כ'האָב אַפילו נישט געשפּירט, ווי אַזוי איך בין געקומען צום זיצן אויף א באַראַק־טרעפּל. ערשט נאָך די ערשטע שטאַרקע שלינג האָב איך געזען אויף קלאָר, אַז איך האַלט א גרויסע שיסל אין האַנט און אַז איך עס... איך עס!... דוכט זיך אַז אַפילו די נעגל פון די פיס־שפּיצן האָבן עס דערשפּירט... נעבן מיר איז שוין געשטאַנען אוועקגעשטעלט א צווייטע... איך האָב זי גענומען מעבאַניש אין דער האַנט אריין. יאַנקל איז געשטאַנען דאַנעבן און מיך געמונטערט:

— עס שנעלער, כ'מוז באַלד אָפּטראָגן די שיסל...

ערשט דאָ האָט עס אין מיר אַ ציטער געטאָן. אַ לאַנגע ריי איז געשטאַנען אין בלאָק און מיט פאַרברענטע אויגן געוואַרט אויף אַ ביסל זופּ, וואָס איז נאָך נישט אויסגעטיילט געוואָרן. כ׳האָב ווייטער נישט געקענט:

— יאַנקל, פונוואַנעט האָסטו אַזויפיל זופּ?

ער איז עטוואָס צעטומלט געוואָרן:

— דער בלאָק־עלטסטער איז מיינער אַ באַקאַנטער... איך האָב דאָ מיין פּאַראַרבעטער... זיי עסן נישט זייער זופּ, ווייל זיי האָבן גענוג פון אַנדערע קוועלן... כ׳האָב איינעם געזאָגט וועגן דיר. קענסט יעדן טאָג צוקומען — וועסטו באַקומען פון זיי דאָס עסן, קיינער זאָל נישט זען...

כ׳בין שוין געווען זאַט און דערפאַר זיך געקענט צוהערן, דאָס וואָס עס טוט זיך אין מיר. כ׳האָב זיך דערמאָנט אין די שטובנדינסט פון מיין באַראַק. גענים איך נישט אַמאָל פון אַזאַ מין מאַכינאַציע? כ׳האָב זיך דערמאָנט אין מיין חבר מענדל, וואָס איז מיר טריי ווי אַ טאַטע און אַ ברודער, וואָס ליגט מסתמא איצט אַ פאַרשמאַכטער אין אַ ווינקל... מיר שלאָפן איינער נעבן צווייטן. יעדן פאַרנאַכט הער איך אויס זיין הונגערצער און פיל זיך דערצו ווי אַן ערלעכער, גלייכער שותף... ווי אַזוי וועל איך עס קענען זיך לייגן נעבן אים, זען זיינע שטילע אויגן און אויסהערן זיינע רייד, וואָס קומען פון די איבערגעדרייטע געדערים, ווען אין מיין בויך וועט אַליין דרימלען — ווי נאָך אַן אַמאָליק שבתדיקער איבערזעט?

יאַנקל האָט דערווייל צוגעבראַכט עפּעס אַ סלאָוואַקישן ייד מיט אַ בינדע פון אַ פּאַראַרבעטער. יענער האָט צוגעזאָגט עפּעס צו טאָן פאַר מיר. אַלנפאַלס קען איך צוקומען יעדן טאָג נאָך עסן. ער וועט זען, כ׳זאָל מאָרגנדיקן טאָג בלייבן — מ׳וועט מיך פירן אין באָד אַריין און דאָרט וועל איך באַקומען בעסער אָנצוטאָן. אין אַזאַ הילוך ווי איך גיי — קען ער מיך נישט אַריבערנעמען אויפן צווייטן פעלד.

...מיין באַרוף געפעלט אים נישט: צופיל שריפט־מאַלער דאָ אין לאַגער. אַ זייגערמאַכער „בין איך" און פּאַרטיק. אָט איז יאַנקעלע שוין 14 חדשים אַלס זייגערמאַכער אין מאַידאַנעק. ער רעפּאַרירט די זייגערס ביי דער ס. ס. טאַקע דערפאַר איז ער לעבן געבליבן.

דער „סלאָוואַק" קלאַפּט מיר איבער דער פּלייצע, כ׳זאָל נישט זאָרגן.

כ׳וויל זיך אַליין מאַכן פרייען דערמיט, וואָס כ׳וועל האָבן לייכטערע אַר־בעט, גיין לייטישער אָנגעטאָן, עסן בעסער — אָבער איך קען נישט. דאָ יענען פאַראַן מענטשן, וואָס כ׳האָב זיך צו זיי צוגעוווינט זייט יאָרן — איצט ליגן זיי צעשיט איבערן לאַגער... איך איינער גיי זיך אויסבעסערן מ יי ן גורל... אויפן האַרץ וועָרט טרויעריק ביז צום וויינען.

איך לאָז זיך גיין צו מיין באַראַק. זיי גייעןביידע מיט. ביי דער שוועל זאָגן זיי עפּעס דעם שרייבער. יאָ, מאָרגן לאָזט ער מיך אין לאַגער און שיקט מיך מיט אין באָד אַריין. דאָרטן דאַרף איך זיי בלויז אויסזוכן און זיי וועלן מיר שוין באַזאָרגן בעסערע מלבושים. ווייטער וועט מען שוין זען.

יאַנקל דערציילט ווי אַזוי מ׳האָט דאָ אומגעבראַכט די טראַנספּאָרטן, אין משך פון זיין צייט. נישט אמת, אַז אַלע האָט מען פאַרגאַזט. ווינטער, אין די גרויסע פרעסט, האָט מען טויזנטער געלאָזט נאַקעטערהייט פאַר־פרירן... איך הער אַזוי און הער...

ער דערציילט: זיין שוועסטער, הינדע, מיט וועלכער מ׳איז אויפ־געוואַקסן פון קינדוויייז, איז דאָ געווען לאַנגע חדשים — און ער האָט נישט געוווסט. זי האָט געאַרבעט אין אַ מאַגאַזין פון אָנטועכץ און נישט איינמאָל אין די קליידער גאַנצע פאַרמעגנס געפונען. איינמאָל האָט מען זי אַרויסגענומען און אַוועקגעפירט מיטן גאַנצן געלט וואָס זי האָט אָנגע־זאַמלט אין מאַידאַנעק... מער איז זי נישט צוריקגעקומען.

אַ קאַפּיטל פון די לעצטע שטעטל־שאָטנס פליט אַדורך פאַר מיין אויג. אָט הער איך פון יעדן באַזונדער.

אין מיטן דערציילן דערשפּירט יאַנקל, ווי דער טאָג נעמט זיך באַ־האַלטן אונטער אַ טונקעלן שאָטן. ער ציט אַרויס חשיבותדיק אַ זייגער פון טאַש. איך דערזע פאַר זיך אַ שטיק פון אַ נאָרמאַלער וועלט: אַ ייִנגל מיט אַ זייגער... ס׳איז שוין שפּעט. ער מוז לויפן. רייסט ער איבער זיין דערציילן און וואַרפט מיר שנעל צו איין וואָרט:

— פאַרנאַכט... ביי די דראָטן...

און שוין איז ער ביים טויער.

די שטובנדינסט טרייבט אין די באַראַקן.

קאַפּיטל עלף

I

מיין חבר מענדל איז איינער פון דער גרופּע, מיט וועלכער כ׳האָב זיך נאָך געטראָפן אין 1940 אין קאָנצענטראַציע־לאַגער ב י אַ ל אַ־ב ז ש ע ג י. מיר זענען זיך געוואָרן איבערגעגעבן און אַזוי צוזאַמען אַדורכגעשפּרייזט פון איין לאַגער צום צווייטן. ווען דער ערשטער פון דער גרופּע, לייביש זיסמילך, איז געפאַלן אין געטאָ מיט אַ העלדישן טויט — איז זיין ברודער אברהם-איסר צוגעקומען אויף זיין אָרט. די גרופּע האָט זיך געהאַלטן צוזאַמען אויך אין דער קורצער געטאָ־צייט. און ווען מ׳האָט אַלעמען פון דער משפּחה צוגענומען — זענען מיר געוואָרן איינער דעם צווייטנס פאַמיליע און קרובים. אין מאַידאַנעק זענען מיר צעוואָרפן געוואָרן אין פאַרשידענע באַראַקן. בלויז דער שטילער און טריי איבערגעגעבענער מענדל האָט באַוויזן דורך פאַרשידענע וועגן זיך אַריינצובאַקומען אין מיין באַראַק אַריין און ווערן מיין שכן.

וויפל מאָל דער יונג האָט זיך ביי מיר געבעטן מיט זיינע גרויסע, טיפע אויגן, כ׳זאָל ביי אים נעמען נאָך אַ שטיקל פון זיין פּאָרציע ברויט!... ער האָט זיך דערביי פאַר מיר געפּרוווט „פאַרענטפערן":

— איך שפּיר נישט אַזוי שטאַרק דעם הונגער...

און אַ וואונדער ווי אַזוי דער בחור האָט באַוויזן אַפילו אין מאַידאַנעק צו דערהאַלטן אַ שטיק פון זיין אַמאָליקן הומאָר. אין די לעצטע טעג איז

מענדל טרויעריק. ס'איז פון אים פאַרשווונדן דער לעצטער פונק פון זיין חסידישער התלהבות און ער האָט פאַרגעסן דעם לעצטן ברום פון זיינע ישיבה־נגונים. אין די נעכט האָט ער זיך שטיל צוגעבויגן צו מיר און זיך געבעטן מיט אַ שעפּטש:

— מאָטל, גיב אַן עצה! כ'גיי אויס...

און קיין עצה האָבן מיר ביידע נישט געקענט געפינען...

היינטיקן אָוונט פיל איך זיך זינדיק. כ'בין ז אַ ט. ער ליגט און קורטשעט זיך פון הונגער און רעדט, פייערט און פאַנטאַזירט... ער גלויבט, אַז איך שפּיר אים מיט, כ'הונגער ווי ער און אַז דאָס, וואָס ער פּליסטערט אויס, איז אין ביידנס נאָמען... איך הער אים אויס און איך שפּיר אַזוי ווי כ'וואָלט אים עפּעס באַגנבעט. מיר דוכט זיך, אַז אַזוי רעדן פון הונגער ארוים ר יי נ י ק ט, לייטערט אויס... און איך קען היינט נישט זיין לויטער... איך שים דעריבער אוים:

— דו ווייסט, מענדל, כ'האָב פאַרנאַכט געגעסן נאָך אַ זופּ...

ס'איז געווען אַזוי ווי כ'וואָלט זיך מתודה געווען אויף אַ שווערן חטא. ער איז שטיל געבליבן ליגן און כ'האָב דערשפּירט, אַז כ'האָב אים נאָך טרויעריקער געמאַכט. האָט מיר באַלד באַנג געטאָן: אפשר האָב איך עס נישט געדאַרפט... נישט געטאָרט אים רייצן... מיט אַ מינוט פריער האָט ער געהאַט נאָך אַ חבר, נאָך אַ שותף. און איצט איז ער איינזאַם אין זיין הונגעריקן צער...

כ'האָב אָבער מער נישט געקענט. די ווערטער זענען אַליין ארויסגע־פאַלן פון די מויל־ווינקלען:

— יאַנקל איז דאָ געווען. איך האָב אים פּלוצים דערזען. און ער האָט מיר פון אַ באַראַק ארויסגעבראַכט אַ פולע שיסל...

אָבער זיין גוטע, האַרציקע נשמה איז שוין פאַרטראָגן אין אַנדערע מחשבות. כ'וויים אפילו נישט, אויב ער הערט מיך. פאַלט מיר עפּעס איין:

— דו ווייסט, מענדל, ער האָט מיר געהייסן יעדן טאָג צוקומען צום קלאָזעט. ער וועט זיכער עפּעס אַריבערוואַרפן. מירן מאָרגן צוגיין אָפּ־וואַרטן. איאָ?

ביי מענדלען ווערט די שטים פריילעכער:

— גוט. מירןביידע צוגיין. איך וועל צוהיטן, קיינער זאָל נישט אויס־כאַפּן. זאָל ער נאָר אַריבערוואַרפּן, וועט שוין אַלץ גוט זיין.

באַלד צעהיצט ער זיך פון די אייגענע פּלענער:

— דאָס ערשטע שטיקל ברויט וועלן מיר נישט עסן. איך וועל עס ביי עמעצן אויסבייטן אויף געלט... כ'דאַרף נאָר די ערשטע פּאָר זלאָטעס — וועסטו זען... איך וועל אָנהייבן צו האַנדלען... דער עיקר איז דאָס ערשטע פּעדעמל...

איך דערציייל אים:

— ער זאָל זיך באַמיען מיך אַריבערצונעמען אויפן צווייטן פּעלד. שוין געווען דאָ ווער אין באַראַק מיך מאָרגן איבערצולאָזן...

מענדל פרייט זיך ווי אַ קינד:

— געלויבט איז גאָט. ווען דו וועסט זיין אויפן צווייטן פּעלד, וועסטו זיכער אין מיר געדענקען... אין די אַנדערע חברים... מיר וועלן אַלע צופרידן זיין, ווען איינעם פון אונדז וועט לייכטער זיין — טאָ זאָל זיך אָנהייבן ביי דיר. אָן דעם ערשטן שליח וועלן סיי־ווי אַלע אומקומען.

מיר זענען ביידע ערשט איינגעשלאָפן האַרט פאַרן וועקן.

פאַרטאָג, ווען אַלע זענען אוועק צו דער אַרבעט, בין איך אוועקגע־שטעלט געוואָרן באַזונדער. עס איז צו מיר צוגעקומען איוואַן און מיך אַריינגעפירט אין אַ פינצטער ווינקל פון באַראַק... איך האָב פאַרגעפילט עפּעס אומהיימלעכס. אָבער איוואַן לאָזט לאַנג נישט קלערן. זיינע ערשטע צוויי קלעפּ צעטומלען מיך. ער באַטאַפּט מיך פון אַלע זייטן און כ'הער קוים זיין דערשטיקטע רציחה:

— גיב אַהער דאָס גאָלד —

איך וווּנדער זיך:

— וואָס פאַר אַ גאָלד?

ער שלאָגט ווייטער:

— דו האָסט גאָלד. אומזיסט וועט זיך דאָ קיינער נישט באַמיען... פאַר אַריבערגיין אויפן צווייטן פּעלד באַצאָלט מען טייער... ווען מען קומט זיך באַמיען פאַר דיינעטוועגן — האָסטו...

ס'איז צוגעקומען דער בלאָק-שרייבער... א שטובנדינסט... זיי מיינען דערוויילן „מיין טובה":

— דו וועסט קיין לעבעדיקער פון זיינע הענט נישט ארויס... גיב בעסער אוועק מיט גוטן...

זיי „שיצן" מיך אָבער. דער שרייבער בעט איוואנען, ער זאָל מיך אָפּלאָזן ביז מאָרגן. איך האָב זיכער אוועקגעגעבן דאָס גאָלד די, וואָס באַמיען זיך פאַר מיינעטוועגן... ביז מאָרגן האָב איך צייט ביי זיי עס אָפּ־צונעמען... ווען נישט...

א גאַנצן טאָג האָב איך אויסצושטיין פאַרשידענע שיקאַנעס:

דאָס איז גאָר אַן אָנהויב. אויב כ'וועל מאָרגן נישט „צוריק האָבן" מיין גאָלד — וועל איך דאַן ערשט זען, וואָס מאַידאַנעק קען באַווייזן... טאָמער שמועס איך זיך איין, אז מיינע פריינט קענען מיר דאָ העלפן, האָב איך א ביטערן טעות...

נאַטירלעך ווער איך נישט געשיקט אין באָד. איוואַן היט מיך צו. כ'זע שוין צו וואָס דער ערשטער שריט האָט דערפירט. איך האָב מורא פאַר דער נאַכט. ווען מענדל קומט פון דער אַרבעט, לויפן מיר ביידע זוכן וועמען, וואָס זאָל מיך שיצן. נישטאָ אַזעלכער. מענדל גייט צו די דראָטן, אפשר וועט ער דערזען יאַנקלען און איך גיי זוכן מיין סלאָוואַק. א מענטש, וואָס כ'קען נישט, פאַרהאַלט מיך ביי א באַראַק. ער קען מיך. איך דער־צייל אים מיין פאַרלעגנהייט. ער איז שוין א לענגערע צייט אין מאַידאַנעק און קען אַלעמען. ער פרעגט מיך בלויז:

— פאַרמאָגסטו באמת גאָרנישט?

איך גיב אים מיין ערן-וואָרט. ער גייט מיט מיר אין מיין באַראַק, פאַררופט דעם לאַגער-שרייבער אין א ווינקל און, אַן איין וואָרט, דער־לאַנגט ער אים א הילכיקן שאָס. יענער ווערט צעטומלט. דער מיטגעקור־מענער פרעגט טרוקן:

— ווו איז איוואַן?

דער בלאָק-שרייבער שטאַמלט עפּעס. מיין באַגלייטער מאַכט עס קורץ:

— טאָמער געשעט עפּעס דעם יאַטל, וועט איר אַלע ביי מיר הענגען... מיין טויט — אָבער אויך אייערער...

ער דרייט זיך אוים צו מיר און מעלדעט:

— זאָלסט יעדן פאַרנאַכט קומען צו מיר און מעלדן ווי אַזוי דו ווערסט דאָ באַהאַנדלט!

איך האָב עפּעס צוריקגעברומט, נישט וויסנדיק אפילו, ווו ער געפינט זיך און ווער ער איז... ער איז אַוועק צוריק און איך האָב זיך געשראָקן, אַז זיי וועלן זיך איצט צוריק נעמען צו מיר. זיי האָבן מיך אָבער צורו געלאָזט. ערשט שפּעטער, אין אַ האַלבע שעה אַרום איז דער שרייבער צוגעקומען און מיט אַ מאַכטלאָזן צאָרן מיר צוגעצישעט:

— און וויפל האָסטו אים באַצאָלט, אויסוואורף?

כ'האָב געזען, אַז דער אומבאַקאַנטער האָט אויף אים אָנגעוואָרפן אַ פּחד און דערפאַר זיך נישט אָפּגערופן מיט קיין וואָרט, ער זאָל נישט דערקענען, אַז כ'ווייס אפילו נישט, ווער יענער איז... די נאַכט איז פאַר מיר פאַרביי רואיק. מענדל האָט געבראַכט אַ פאַרציע ברויט מיט וואורשט, וואָס יאַנקל האָט אים אַריבערגעוואָרפן. מיר האָבן עס געגעסן אויפן געלעגער. איוואַן האָט באַמערקט מענדלען, ווי ער שמוגלט עפּעס אַריין, ווען ער האָט אָבער באַמערקט, אַז ער טראָגט עס צו מיר, האָט ער זיך צוריקגעהאַלטן...

אויפן אַנדערן טאָג האָב איך וויטער געשפּירט אויף זיך די שטעכיקע בליקן פון די בלאָק-אויפזעער — זיי האָבן אָבער זיך צוריקגעהאַלטן מיר עפּעס צו טאָן. דעם מיסטישן באַשיצער מיינעם האָב איך אָבער מער נישט געזען.

II

דער אַפּעל איז פאַרנאַכט פאָרגעקומען תיכף נאָך דעם ווי די גרופּעס האָבן זיך צוריקגעקערט פון דער אַרבעט. זעקס אַזייגער האָט מען אַפּיציעל אָוועקגעלייגט די אַרבעט. די גרופּעס, וואָס האָבן געאַרבעט נאָענט, זענען האַלב זיבן שוין געווען אין לאַגער. זיי האָבן זיך געמוזט אויסשטעלן

אין רייען און ווארטן, ביז די אנדערע וועלן צוריקקומען. בערך זיבן זענען שוין אלע בלאָקן געווען אויסגעשטעלט. די רייען זענען געווען אויסגע־שטעלט צו צען. יעדער בלאָק־עלטסטער איז פאראַנטוואָרטלעך געווען פאר זיינע מענטשן, קיינער זאָל נישט פעלן און אלע זאָלן שטיין אין אָרדענונג.

ווען אלץ איז שוין געווען אויסגעשטעלט, האָבן זיך ארויסגעלאָזט די ס. ס.-בלאָק־פירער אָפּנעמען די צאָל. ווען אזא האָט זיך דערנענטערט צום בלאָק, האָט דער עלטסטער זיך א קער געטאָן צום עולם:

— א כ ט ו נ ג ! ! !

אלע האָבן זיך א שטעל געטאָן ווי די סטרונעס. ער האָט דאן געגעבן די צווייטע קאָמאנדע:

— מיטצען אב!

דאן האָבן די קיילעכיקע בערעטלעך געטאָן א שטילן הילך. דאן האָט דער בלאָק־עלטסטער זיך אויסגעדרייט צום ס. ס.־מאן און ראפּאָרטירט:

— הער בלאָק־פירער, איך מעלדע געהאָרכזאם: 395 מאן זענען אנ־געטרעטן צום נאכט־אפּעל... 4 טויטע... 7 קראנקע...

דער ס. ס.־מאן האָט דאן גענומען קאָנטראָלירן די צאָלן לויט זיין ראפּאָרטן־ליסטע. אין פאל ווען אלץ האָט געשטימט ביי אלע בלאָקן, איז מען צוגעטרעטן צום צוזאמענרעכענען די אלגעמיינע לאגער־צאָל. ווען דאָס איז געווען געענדיקט, איז מען צוגעטרעטן צום צווייטן טייל פון אפּעל. אָפט האָט אָבער די צאָל נ י ש ט געשטימט. יעדעס מאָל האָט ווער געפעלט אין א צווייטן בלאָק. דאן האָט מען געציילט און געציילט, אָן אויפהער... איך וויל דאָ דערציילן פון עטלעכע אפּעלן אזעלכע, וואָס איך האָב בייגעוווינט.

איינמאָל, אין א פארנאכט, איז א גרופּע אהיימגעקומען עטוואָס פריער. אונדזער בלאָק־עלטסטער איז גראָד אוועק צו חברים. אין דרויסן האָט געגומען גיסן מיט שטיינער. די גרופּע איז געשטאַנען אינמיטן א קאַלוזשע און געציטערט. ביי עפּעס א שטובנדינסט האָט דאָס הארץ א ציטער געטאָן און ער האָט א ווינק געטאָן, מ׳זאָל זיך ארייַנשלייכן אין באראק אריין, קיינער זאָל נישט זען. מיר האָבן זיך שטיל ארייַנגעשארט. ער האָט אונדז געהייסן זיך פארשטעקן אין די ווינקלען, מ׳זאָל אונדז נישט

הערן און נישט אָנזען. דער באַראַק איז געווען ריזיק לאַנג און יעדער פון די 30 מאַן האָט זיך דערפאַר אָוועקגעלאָזט באַזונדער. ס'איז נאָך געווען ביי אַ שעה צום אַפּעל — האָט יעדער זיך איינגעקנוידערט אין ווינקל און איינגעדרימלט. איינער פון דער גרופּע האָט זיך גראָד זיך אַרומגעטראָגן מיטן געדאַנק פון זעלבסטמאָרד. דאָ האָט ער געהאַט די זעלטנסטע געלעגנהייט צו זײַן מיט זיך אַליין. ער האָט שוין געהאַט צוגעגרייט אַ לעדערנעם רימען און שטילערהייט זיך אַרונטערגעשטופּט צווישן די ברעטער פון אַ ווייט פאַרשטופּט בעט און דער וואַנט און דאָרט זיך דערשטיקט. קיינער האָט אַפילו דעם שאָרך נישט געהערט... ער איז אַזוי געבליבן הענגען פאַרשטעלט פון די וואַנט־ברעטער, נישט ווערנדיק באַמערקט פון קיינעם...

דער רעגן האָט זיך באַלד אָפּגעשטעלט און מיר זענען אַרויסגעזוכט געוואָרן פון אַלע לעכער און געטריבן געוואָרן אויפן הויף... באַלד זענען געקומען די רעשט גרופּן פון דער אַרבעט און דער אַפּעל האָט זיך אָנגעהויבן. דער בלאָק־עלטסטער מיט זיינע געהילפן האָבן גענומען איבערציילן די מענטשן און ער איז בלייך געוואָרן:

— איינער פעלט...

אַלע פאָראַרבעטער זענען גערופן געוואָרן. יעדער באַזונדער האָט אָפּגעגעבן זיין חשבון. ביי אַלע האָט געשטימט... אויך אונדזער גרופּע איז געבראַכט געוואָרן אין דער פולער צאָל. מ'איז אַוועק צום טויער: אויך די ס. ס. האָבן זייער חשבון געהאַט אין אָרדענונג...

אַלע בלאָקן זענען שטיין געבליבן. מ'איז הונדערט מאָל אַדורכגעלאָפן דעם באַראַק, געזוכט אונטער די בעטן — אָבער קיינעם נישט געפונען... זענען אַלע בלאָק־עלטסטע אַרומגעלאָפן פון איין עק צום צווייטן, איבערגעקערט אַלע ווינקלען און גאָרנישט געפונען. קיינעם איז דערביי נישט איינגעפאַלן אָפּצורוקן די הויכע בעטן פון דער וואַנט... ווי דער שטייגער, האָט מען געמאַכט אַ דרינגענדן אַפּעל פון אַלע קאָבלעפּל פון לאַגער און זיי זענען געוואָרנט געוואָרן:

— דער מענטש מוז צוגעשטעלט ווערן... טויט אָדער לעבעדיק...

אָבער קיינער ווייסט נישט ווו אים צו געפינען... אַלעמאָל קומט צו

אַ צווייטער און שלאָגט אַלעמען פון אונדזער בלאָק, ווי מיר וואָלטן שול־דיק געווען אין יענעמס פאַרשווינדן ווערן. שידלאָווער ווייסט וואָס אים דערוואַרט, איז ער פון פריער־אויס זיך נוקם אין אונדז... מען לייענט אויס די נעמען. אַלע וואָס מען דערמאָנט דאַרפן זיך אָפּרופן — אַזוי אַרום ווייסט מען דעם נאָמען פון פעלנדיקן. עמיץ זאָגט: — ער האָט געקענט אַריבער דורך די דראָטן* אין צווייטן אָדער פערטן פעלד! אַלע ווייסן דעם אַבסורד דערפון — דאָך ווערן די אַפּעלן אָפּגעשטעלט אויף ביידע שכנות־דיקע פעלדער... די נאַכט פאַלט צו. די ס. ס. לויפן, קומען צופאָרן מיט ראָווערן, רודערן אויף אַלע פעלדער... אָבער אומזיסט... שוין זעקס שעה דער אַפּעל. שידלאָווער באַקומט געשלאָגן פון יעדן ס. ס.־מאַן באַזונדער און ער זאָגט אונדז צו, אַז שפּעטער וועט ער אונדז אַלע ממית זיין ביז איינעם, ביז איינעם.

און ווען מ'האָט שוין אויסגעזוכט אַרום און אַרום מיט שמעק-הינט און מענטשן — איז ווער געפאַלן אויפן שכל און גענומען אַוועקשלעפּן איין שווער בעט נאָכן צווייטן פון דער וואַנט.

ביי איינעם פון די לעצטע בעטן האָט מען אים געפונען, ענג אַריינ־געדריקט אינעם שמאָלן צווישנשייד. דער גאַנצער קערפּער איז געווען אויסגעגלייכט ווי נאָך קיינמאָל נישט אין מאַידאַנעק. דער האַלדז איז געווען איינגעצויגן מיטן רימען און צוגעקוועטשט צום לאָך פון דעם וואַנט־ווינקל... ווען די ס. ס. מיטן לאַגער־עלטסטן זענען אַריין, איז ער דאָס ערשטע מאָל אין מאַידאַנעק פאַר זיי נישט נתפּעל געוואָרן און נישט גערירט זיך פון אָרט... אדרבא, ער האָט זיי באַגעגנט מיט אַ חוזק־דיקער, אויסגעשטרעקטער צונג...

שפּעטער האָבן די שטובנדינסט דערציילט, אַז די ס. ס.־לייט האָבן זיך געוואָרפן אויפן געהאָנגענעם, אים געפּאַטשט און געבריקעט מיט די פיס... דאָס האָבן זיי אים נישט געקענט מוחל זיין, וואָס ער האָט זיך גענומען דאָס רעכט אַליין צו באַלעבאַטעווען מיט זיין לעבן... און אפשר האָבן זיי דאָס ערשטע מאָל דאָ דערזען אַ ייד, וואָס קוקט אויף זיי מיט אַזאַ וואָרטלאָזן ביטול?... ווען זיי זענען אַרויס פון באַראַק, האָבן זיי

אלנפאלס איבערגעחזרט צום צוויפלטן מאל: דיזער פרעכער שווייגענ־הונדע... דיזער פררררעכער קערל...

דערמיט האט זיך אבער נישט געענדיקט:

עס האט זיך אנגעהויבן אן אויספארשונג, מיט וועלכער גרופע דער געהאנגענער האט היינט געארבעט. די גאנצע גרופע איז באשטראפט גע־ווארן מיט א באזונדער הארטער שטראף...

א צווייט מאל האט פאסירט אזוי:

ווען די גרופן זענען געקומען פון דער ארבעט, האט איינער פונקט געדארפט טאן זיין באדערפעניש. גראד איז מען שנעל ארויס צום אפעל און נאך שנעלער זענען די ס. ס. דאס מאל געקומען אפנעמען דעם ראפארט. יענער האט זיך די ערשטע מינוט פארגעסן, ווייזט אויס... און ווען ער האט געהערט די אלגעמיינע שטילקייט, האט ער פארשטאנען, אז דער אפעל קומט שוין פאר... היות נישט איינמאל האט מען שוין אין מאידאנעק — פאר פארשפעטיקן פינף אדער צוואנציקער מינוטן צום אפעל — פריער גוט אנגעשלאגן און שפעטער אויפגעהאנגען... איז ער, ווייזט אויס, צעמישט געווארן פאר שרעק... אין מאידאנעק זענען סיי־ווי די מענטשן ארויסגעווארפן געווארן פון זייערע פסיכישע גרענעצן און יעדער מענטש, אפילו דער קלארסטער, איז געפירט געווארן פון אנדערע געפילן אדער געפיללאזיקייטן, וואס האבן מיטן געדאנק גארנישט געהאט צו טאן... האט דער מענטש געזוכט א באהעלטעניש פאר דעם וואס איז דערוואַרט — ביים טויט... נישט האבנדיק קיין צווייטע מעגלעכקייט אונטער דער האנט — האט ער זיך אריינגעווארפן אין דעם טיפן אפ־גרונט פון מענטשלעכער צואה — — —

ווער מען קען דען דאס איינפאלן?

...פעלט איינער ביים אפעל. ווידער א זוכעניש, א יאגעניש... נישטא. ביז, ווען אין דער טיפער נאכט פאלט עס אן אלטן קאצעטניק אין קאפ אריין: זוכן אין דעם טיפן צואה־גרוב... געווען אנדערע, וואס האבן גע־זען די לעצטע רגע פארן אפעל דעם הויכן ווינער קאפא זיך דרייען ביים קלאזעט... מעגלעך אז דאס האט ער אים דארט אריינגעשמיסן...

א דריטער פאל:

א גרופּע נאָך דער אַרבעט איז שנעל איבערגעציילט געוואָרן. אין געזייל האָט אַלץ געשטימט. ערשט פאַרן אַריינגיין דורכן טויער, ווען די טויער־וואַך האָט ווידעראַמאָל איבערגעציילט — האָט מען פעסטגע־שטעלט, אַז איינער פעלט. דער ייד, וואָס האָט געפעלט, איז גראָד אַוועק אין א זייט נאָך דער אַרבעט און געפאַלן אין חלשות. ווען ער איז צו זיך געקומען, האָט ער קיינעם נישט געזען אויפן פּלאַץ און דערפאַר גע־נומען לויפן אַ דערשראָקענער אין דער ריכטונג פון לאַגער. ער איז גראָד געקומען, ווען מ'האָט זיין גרופּע צום ווייפלטן מאָל איבערגעציילט ביים טויער. ער איז אַליין צוגעגאַנגען און דרייסט געמאָלדן וואָס מיט אים איז געשען. די טויער־וואַך האָט אים געגעבן אַ פּאָר קלעפּ און געהייסן אַריינמאַרשירן מיט זיין פּאַרטיע. ביים אַפּעל ווערט זיין נאָמען און נומער הויך אויסגערופן... די בלאָקן, וועלכע זענען אויסגעשטעלט אין רייען איינער הינטערן צווייטן, ווערן שנעל איבערגעפאָרמירט אין א גרויסן מעכטיקן דרייעק, אַרום דער פעלד־תליה... אַלע פאַרשטייען שוין. דער הויכער בחור ווערט צוגעפירט און אַרויפגעשטעלט אויפן דערנעבנדיקן טיש... ער איז בלאַס און רואיק... נאָר ווען אַ האַנט וויל זיך צורירן צו אים, כאַפּט ער בליץ־שנעל דעם נאָכהענגענדיקן שטריק און פאַרוואַרפט אים אויף דעם אייגענעם האַלדז... איידער מען קען נאָך אַרויסזיפּצן פון צער — וויגט ער זיך שוין אונטערן בלעבענעם האָן — — — —

ביי דער תליה שטייט דער לאַגער־עלטסטער מיט עטלעכע ס. ס.־לייט. דער בחור איז שוין טויט. דער לעצטער חשבון מיט אים איז אָבער נאָך נישט געמאַכט. דער לאַגער־עלטסטער כריפּעט הייזעריק:

— דאָס האָסטו באַקומען, ווייל דו ביסט אַ פאַרפלוכטער יודע... איצט וועט מען דיך באַשטראָפן פאַרן וועלן אַנטלויפן... און אַכט טויזנט פּאָר אויגן זעען־צו ווי מ'שמייסט אַ הענגענדיקן אויף דער תליה — — — —

איינצל־פאַלן פון אַזויפיל... אַזויפיל... ווער קען זיי אָבער אַלע דערציילן און פאַרשרייבן?...

שפּעטער האָבן די בלאָקן זיך צוריק פאָרמירט און דער אַפּעל האָט זיך אָנגעהויבן אויפסניי...

III

ווען דאָס איבערציילן און צוזאַמענרעכענען איז געווען פאַרענדיקט, האָט זיך אָנגעהויבן דאָס אויסלייענען די פאַרשריבענע אין פאַרלויף פון טאָג.

אינמיטן פּלאַץ איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ גרויסער ביוראָ־טיש און אַ שטול. די מענטשן זענען אַרויסגערופן געוואָרן לויט דעם פאַר־שריבענעם סדר און ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ סעריע משפטים... יעדער איז „אויסגעפּאַרשט" געוואָרן בנוגע פאַרשידענע פּרטים, אין שייכות מיט זיין חטא. די ס. ס. און לאַגער-עלטסטע האָבן דאָ געהאַט די בעסטע געלעגנהייט זיך צו אַמוזירן איבער די קרבנות. מ'האָט די דערקלערונגען פאַרשריבן און פּראָטאָקאָלירט אַזוי ווי אין אַ געריכטס-זאַל. די גאַנצע צייט פון די משפטים האָבן אַלע געמוזט שטיין אויף די פיס און אין דער ריי... ס'רוב פלעגן פאַרמשפּט ווערן אויף 25 שמייץ. אַלע האָבן דאַן געמוזט צוזען ווי די קאַפּאָס, לאַגער-עלטסטער און בלאָק-עלטסטער שמייסן. נישט דאָ איז דאָס אָרט איבערצוגעבן די שמייס-סצענעס און וועגן די געשרייען פון די קרבנות, וואָס כ'האָב טעגלעך געמוזט אַראָפּשלינגען. דער עיקר איז דער פאַקט פון די „משפטים" אין מאַידאַנעק. אַ קלענערע שטראָף איז געווען דאָס פּסקענען אַ וואָך צייט צו שטיין, פון נאָך דעם אַפּעל ביזן שלאָפן גיין, אומבאַוועגלעך אין מיטן פּלאַץ... ס'זענען שוין געווען די וואָס האָבן אַזעלכן אָבסערווירט און ביים מינדסטן ריר האָט ער געהאַט אַ נייעם משפט פאַר דעם נייעם חטא...

אויך די בלאָק-עלטסטע האָבן געהאַט זייערע פּסקים. איינמאָל גע־דענק איך אַ פאַל, ווען מ'האָט אַרויסגערופן אַלע עלטסטע און מיט זיי געמאַכט שטראָף־איבונגען. שפּעטער האָבן די יידישע געמוזט אַריינקריכן מיטן אָנטועכץ אין דעם גרויסן, שמוציקן וואַסער-באַסיין און זיך דאָרט אונטערטובלען אָנצאָליקע מאָל... אַרויסקריכנדיק פון דאָרט האַלב־פאַר־שטייפטע. יעדעס מאָל האָבן זיך געגומען פאַרשפּרייטן קלאַנגען, אַז אין קורצן וועט מען ענדערן דעם רעזשים. ס'איז אָבער אַלעמאָל נאָך ערגער

געוואָרן. מענטשן זענען געפאַלן און עס האָבן זיך געמערט די פאַלן פון זעלבסטמאָרד.

פאַרנאַכט איז פאָרגעקומען דאָס אויסטיילן פון עסן. אין די לעצטע וואָכן פון מיין זיין אין מאַידאַנעק, האָט זיך דאָס עסן געבעסערט. די זופּן זענען בעסער געשמאַלצן געוואָרן און דאָס האָט פאַרשטאַרקט די האָפענונג. אין אַ פאַרנאַכט, ווען מ'האָט באַקומען דאָס שטיקל ברויט, אַ ביסל זופּ, מאַרגאַרין און איבערגעבאַפּט דאָס האַרץ — האָט זיך אויסגעוויזן, אַז אַלע פאַרשוווּנדענע כוחות זענען צוריקגעקומען... און אַז מ'וויל, קען מען שוין געפינען פאַרשידענע אַנדערע באַווייזן. דאָס שלאָגן אויף די שטעלן האָט זיך אַמאָל אָפּגעשטעלט אויף אַ טאָג. דאַן האָט מען שוין געקענט פריי צעלאָזן די פאַנטאַזיע: ס'ווערט אַנדערש! ביז ס'איז ווידער געקומען אַ טאָג און מ'האָט ווידער געמוזט אַהיימטראָגן די געהרגעטע פון פּלאַץ... האָט מען ווידער דערשפּירט, אַז עס ענדערט זיך גאָרנישט. אַזוי האָט די שטימונג יעדן טאָג זיך געביטן. איין זאַך בלויז: פון די באַראַקן זענען אַלץ מער און מער מענטשן פאַרשוווּנדן... אין מיין בלאָק זענען ביי מיין אָנקומען געווען 550 מאַן. דאָס ענגשאַפט איז געווען גרויס. דער טומל אין באַראַק האָט נאָך מער מיד געמאַכט און דערשלאָגן. נאָך די ערשטע 4 וואָכן זענען געבליבן 240... איז שטילער געוואָרן אין באַראַק... און דאָס שלאָפן איז געוואָרן גרוימער... יעדער איינער האָט זיך געקענט ביינאַכט נעמען נאָך אַ דעק פון אַ צווייט, ליידיק־געבליבן בעטל און זיך בעסער אויסוואַרעמען...

דאָס ליידיקייט האָט אָבער גענומען שרעקן. דער בלאָק־עלטסטער אַליין איז עפּעס טרויעריקער געוואָרן און ווייניקער געזידלט און געשלאָגן... און ווען דער פאַרנאַכט האָט זיך אַראָפּגעלאָזט, האָט מען געקוקט אויף די ליידיקע בעטלעך און שטיל זיך געסודעט.

די אַרבעט ביי דער פאַלסטעפּאַן האָט זיך גענומען אַרויסענדיקן. מ'האָט די מענטשן געטריבן אויף דער אַרבעט ביי זינלאָזע אַרבעטן, אַבי זיי זאָלן זיין באַשעפטיקט. דערפאַר האָבן די ס.ס. דערלויבט אַרויסצוגיין קלענערע גוט־געהיטענע גרופּן אויף אַרבעט אין שטאָט אַריין. זיי האָבן באַקומען טאָפּלטע זופּן און פאַרנאַכט זענען זיי געקומען מיט פריי־

לעבערע פנימער, האבנדיק פארשטעקט אונטערן העמד א שטיקל ברויט...
אין פעלד זענען געבליבן ווינציקער ווי די העלפט מענטשן. איז גע־ווארן רואיקער אויפן פלאץ. די וואס האבן שוין באוויזן אדורכצולעבן ביז איצט, האבן שוין געפונען א מיטל, ווי אזוי זיך צוצוגעפינען עפעס צום עסן. געווען אזעלכע וואס האבן זיך צוגעשלאגן צו דער קיך און געקאנט אוועקכאפן אמאל א קארטאפל, אנדערע האבן זיך באוויזן ארייננצובאקומען אויף ארבעט אין קיך. די רעשט האבן זיך באמיט צו באקומען עפעס פון אנדערע פעלדער, אזוי אז מען האט שוין געזומען פילן א געוויסע „איינ־געארדנטקייט", פארגעסנדיק אז עס עקזיסטירט ווו אן אנדערע, פרייע וועלט. די גאנצע ארדענונג אין לאגער איז אבער געווען אזעלכע, אז מ'האט דערזען אין דער לופט די ראדיקאלע ענדערונג וואס קומט אן...

IV

ביי אונדז אויפן פעלד איז געווען די לאגער־קיך. דאס עסן איז גאכן קאכן אנגעגאסן געווארן אין ריזיקע אייזערנע קעסלען און ארויפ־געשטעלט געווארן אויף גרויסע לאסט־וועגענער, וועלכע האבן ארויפ־גענומען פון 60 ביז 100 אזעלכע קעסלען. עס איז געווען א ספעציעלע „קיך־קאלאנע" וואס האט צעפירט דאס עסן אין אלע פעלדער. זיי האבן זיך איינגעשפאנט אין די וועגענער, געגנוי ווי פערד און אזוי געשלעפט דאס עסן לאנגע קילאמעטערס דורך אלע בלאטיקע זומפן. זיי האבן געציילט ביי א 700 מאן און געהאט מער צו עסן — דערפאר זענען זיי ביי דער ארבעט א סך אנגעטריבן און געשמיסן געווארן.
א צווייטע גרופע האט געארבעט אין קיך גופא, ביים קארטאפל שיילן. די פארטיע האט געציילט ביי א צוויי טויזנט מאן. זייער ארבעט איז געווען די בעסטע. זיי זענען געזעסן אויף אן ארט, אינעם קעלער און זיך רואיק געטאן זייער ארבעט. אהין זיך ארייננצובאקומען האט מען באדארפט גרויס פראטעקציע. ס'האבן דארט געארבעט א גרויסע צאל פון דער יידישער אינטעליגענץ, וועלכע האבן געהאט, ווער עס זאל זיך פאר זיי באמיען. און ס'איז כאראקטעריסטיש: מיט דעם לעצטן ווארשע־

ווער שטראָם האָט מען פון טרעבלינקע געבראַכט אַ געוויסע צאָל רבנים, רביים און אָרטאָדאָקסישע יידן. האָבן גראָד די באַנדיטישסטע, אַסימי־לירטע בלאָק־עלטסטע זיך גענומען, און אַלע זענען זיי אוועק צום קאַרטאָפל שיילן. דאָס האָבן זיי זיך געוואָלט מיט עפּעס איינקויפן ביים אייגענעם געוויסן אָדער ביי דעם יידישן גאָט, וואָס קען אַמאָל עקזיסטירן און צו־זען אַלץ וואָס קומט פאָר אפילו אין מאַידאַנעק... אַ שטיקל צייט האָט דאָרט געאַרבעט ד״ר יצחק שיפּער, דער מינסקער רבי און אַנדערע יידישע כלל־טוער און ליטעראַטן (איך גיב דאָ נישט אָן קיין נעמען, וועלכע כ׳האָב דאַן נישט געקענט פעסטשטעלן אויף קלאָר). ביי יעדן טראַנס־פּאָרט, וואָס איז געבראַכט געוואָרן אין לעבעדיקן לאַגער אַריין, האָבן די יידישע בלאָק־עלטסטע זיך אוועקגעשטעלט און גענומען אויספרעגן:

— איז דאָ צווישן אייך אַ סלאָוואַקישער ייד? (די סלאָוואַקן זענען געווען „ביי דער מאַכט״ אין אַלע ביוראָס און פאַר זייערס אַ לאַנדסמאַן האָבן זיי שוין געפונען לייכטערע אַרבעט.) אַ טשעכישער, אָדער אַ... רב?...

ווער עס האָט זיך אַרויסגערוקט, איז אויסגעפּאָרשט געוואָרן, אויב עס שטימט מיט דער ווירקלעכקייט, און די גרעסטע טייל איז געשיקט געוואָרן צו די קאַרטאָפל. אין אונדזער גרופּע האָט זיך געפונען איין מענטש, וואָס איז אַרויסגעטרעטן. אויפן פּלאַץ זענען גראָד געשטאַנען די סלאָוואַקישע לאַגער־שרייבער. ווען דער בלאָק־עלטסטער האָט אַ פרעג געטאָן דעם גרוילעכן מענטש, וואָס פאַר אַ בירגער ער איז, האָט ער קורץ געענטפערט:

— טשעכאָסלאָוואַק.

איין לאַגער־שרייבער האָט זיך גראָד דערנענטערט און זיך איינגע־קוקט אין דעם נידעריקן, עלטערן מענטש. ער איז פּלוצים איבערראַשט צוגעפאַלן צו יענעם און אים אַרומגעכאַפּט. באַלד זענען צוגעקומען אַנ־דערע און יעדער איינער באַזונדער האָט דעם מענטש אַרומגענומען מיט גרויס דרך־ארץ. דאָס איז געווען דער באַרימטער טשעכיש־יידישער מיל־יאָנער ש ט ר א א ו ס. ער האָט באַלד באַקומען אַ פּאָסטן אַלס אַ קיך־

אויפזעער. ער פלעגט זיך איינשטעלן און ביינאכט ארויסטראָגן פון צייט צו צייט אביסל עסן פאר זיינע פריערדיקע לאגער־חברים.

די אַלע קיך־ארבעטער האָבן געווינט אין באזונדערע באראקן און ווען ס'פלעגט קומען דער פארנאכט, זענען זיי באלאגערט געוואָרן פון הונדערטער מענטשן, וועלכע האָבן ביי זיי גענומען דאָס געשיר אויסצו־קראצן און דערביי נישט איינמאָל טרעפן א לעפל זופ.

א באזונדער גרופע איז געווען די „שייסע־קאָמאנדאָ". זיי האָבן גע־ארבעט ביים אויסרייניקן די פרעוועטן. פון זיי האָט שרעקלעך געשטונ־קען, ווייל זיי האָבן 12 שעה טעגלעך געארבעט ביים אָנגיסן די צואה אין די פעסער און עס צעגיסן איבער די ארומיקע פעלדער. דאָס איז אָבער אויך געווען איינער פון די גליקלעכסטע ארבעטס־פלעצער, ווייל מען האָט זיי ווייניקער געשלאָגן און פון צייט צו צייט האָבן זיי באקומען צוגאָב־ברויט. אויך דאָ האָט מען באדארפט האָבן גרוים פראָטעקציע זיך ארײַנ־צובאקומען. די אַלע גרופן האָבן געהאט גיכערע שאנסן איבערצוהאלטן.

צווישן איין באראק און צווייטן זענען געווען פארפלאנצט קארטאָפל. די פארזייטע שטחים זענען געווען ארומגעצוימט מיט דראָטן און ביים אריבערבאקומען זיך אהין האָט מען געקענט דערשאָסן ווערן פון דער טורעם־וואך. נישט איינמאָל איז אָבער וועמען געלונגען זיך אריבערצו־שלייכן און אויסרייסן א פּאָר קליינע יונגע קארטאָפעלעך. עטלעכע מאָל האָט עס באוויזן מיין חבר, מענדל. מיר האָבן דאן ביינאכט אויפן גע־לעגער זיי רויערהייט שטיל אויפגעגעסן.

פארנאכט פלעגט יעדער באראק שיקן עטלעכע מענטשן ברענגען דאָס עסן פון קיך. די מענטשן זענען געבליבן שטיין אינדרויסן אָדער אין קאָרידאָר און געוואַרט ביז מען וועט ארויסברענגען די פולע קעסלען. דער ריח האָט דערווייל געקיצלט אין דער נאָז, געצויגן און משוגע גע־מאכט. האָט נישט איינער דערביי פארלוירן דאָס גלייכגעוויכט און זיך ארײַנגעשלייכט טיפער... אזעלכער איז אמאָל ארויסגעקומען א גליקלע־כער, ארומלעקנדיק צום וויפלטן מאָל די ליפן... אָדער — אינגאנצן נישט ארויסגעקומען — — —

דאָס ערגסטע איז געווען, ווען מ'האָט געקאָכט קארטאָפל מיט דער

שאַלעכץ. זעלטן ווער פון די עסן־טרעגער האָט זיך געקענט איינהאַלטן און נישט פאַרזוכן אראָפּצוגנבענען א קאַרטאָפל אויפן וועג. אויגן האָבן אָבער געהיט פון אַלע זייטן און דאָס פלעגט זיך ענדיקן מיט שווערער פּיין...

אָבער קיין זאַך האָט נישט געקענט אָפּשרעקן אין אַנבליק פון דער מינדסטער מעגלעכקייט צו באַקומען אַן איבעריקן ביסן. דאָס הפקר זיין און די שמיץ זענען געוואָרן די נאַטירלעכע אַלטעגלעכקייט.

V

אין לאַגער האָט זיך געפונען א קלענערע צאָל יונגע יינגלעך, צווישן 12 און 15 יאָר. די גרעסטע מערהייט — יידישע. זיי זענען אויסגעקליבן געוואָרן פון די צענדליקער טויזנטער ביי דער גאַז־קאַמער און איבערגע־לאָזט אין לאַגער. דאָס זענען געווען בילד־שיינע קינדער. זיי האָבן נישט געאַרבעט שווער. זיי זענען באַנוצט געוואָרן אַלס שיק־יינגלעך ביי דער קאָמענדאַנטור. מען האָט זיי גערופן „די לאַגער־לויפער", ווייל יעדע וויכטיקע מעלדונג האָבן זיי צעטראָגן איבערן לאַגער ארומלויפנדיק מיט א געשריי פון איין עק פעלד צום צווייטן:

— דער בלאָק־עלטסטער פון 7טן בלאָק זאָפאָרט צום לאַגער־ עלט־סטן!

— דער העפטלינג נומער 18765 — תיכף צום ערשטן טויער!

זיי האָבן אָנגעזאָגט דער שטובנדינסט, ווען מ'דאַרף גיין נאָך ברויט און ווען מ'דאַרף צומאַרגנס אויפוועקן.

זיי זענען געווען די שטיוול־פּוצער ביי די לאַגער־עלטסטע און חשו־בע העפטלינגען. די עלטסטע און פונקציאָנאַרן זענען געווען בלויז אַלטע אַרעסטאַנטן, וואָס זענען שוין לאַנגע יאָרן געווען אָפּגעריסן פון דעם לעבן אין א נאָרמאַלער וועלט און ס'איז דערפאַר דאָס זעלבסט־פאַרשטענד־לעכסטע, צו וואָס זיי האָבן די יינגלעך באַנוצט... דאָס איז א קאַפּיטל, וועגן וועלכן ס'איז מיר אַמשווערסטן און אַמווייטיקסטן צו שרייבן... דאָס איז אָבער געווען די ווירקלעכקייט — נישט בלויז אין מאַידאַנעק... די דאָזיקע קינדער האָבן אין לאַגער געהאַט אַן אומבאַגרענעצטע מאַכט

און אלע האָבן פאַר זיי געציטערט. א „לויפער" האָט געוואָלט נאָכמאַכן די גרויסע מיט אלעמען. פּונקט ווי זיין קאַפּאָ האָט געשלאָגן, האָט ער עס אויך געמאַכט, נאָר מיט קינדישער טעמפּקייט וואָס פאַרשטייט גאָר נישט.

די לאַגער־פאַרוואַלטונג האָט דאָס אויסגענוצט און ביי פאַרשידענע קלענערע ארבעטן אָנגעשטעלט קינדער פאַר אויפזעער. איינמאָל ווען איך האָב געשלעפּט מיט א גרופּע א שווערן וואָגן, האָט איבער אונדז אויפגעזען א יינגל פון א יאָר 13. ער האָט געהאַלטן אין האַנט א ריזיקן שטעקן און נאָכגעמאַכט דאָס שלאָגן פון די גרויסע. ער האָט געריסן לעבעדיקע שטיקער און הנאה געהאַט, וואָס אזעלכע גרויסע און דערוואַקסענע ציטערן פאַר זיין בליק. ער האָט אלעמאָל ארויסגערופן א צווייטן פון דער ריי, געבנדיק אומאויסגערעכנטע קלעפּ וואָס זענען אראָפּגעפאַלן איבער אלע אברים... וועלכער דייטש ס'איז פאַרבייגעגאַנגען, האָט ער צוגערופן פרעגן, אויב ער שלאָגט ווי עס געהער צו זיין. ער האָט דערביי אויסגעהערט ווי א הינטל אלע אָנווייזונגען און זיך שפּעטער באמיט אלע אויסצופירן ביז א האָר... אויף אזעלכע האָט מען אפילו נישט געקענט בייז זיין. טאַקע דערפאַר איז דער צער נאָך גרעסער געווען, ווייל ס'איז נישט געווען דער ברענענדיקער נקמה־לעכץ וואָס זאָל א שטיק הארץ פאַרפולן. און די ס.ס. האָט דאָ בלויז געשפּילט א זייטיקע ראָל מיטן אויסדרעסירן אזעלכע קליינע שלעגערלעך, און ס'איז נישט געווען אין וועמען אָנצוהענגען דעם דירעקטן צאָרן.

עס פלעגט טרעפן, ווען א קאַפּאָ האָט געשמיסן, אז דער קרבן האָט דערביי געשריגן, זיך געבעטן ביי אים, אַפּעלירט צו זיין געוויסן... שוין דאָס רעדן אליין איז געקומען פון א קליינעם ניצוץ האָפענונג. ווען מ'האָט זיך נעבעטן — האָט זיכער נאָך עפּעס אין דיר געגלויבט, אז באַלד וועלן דיינע רייד ווירקן, אז אָט־אָט הערן אויף די קלעפּ... האָט דאָס אליין אפשר, נישט געשפּירטערהייט, אויף א האָר פאַרלייכטערט דעם ווייטיק. ווען אָבער דו האָסט אויפגעהויבן די אויגן און דערזען איבער דיר א קינדיש־טעמפּ פּנימל — ביסטו באַלד פאַרשטומט געוואָרן און אויסגעטראָגן די פּיין אָן א ברעקל אויסגעשריי, וואָס זאָל דיר פאַרזיסן די וויי-

טיק מיט א שאָטן פון א קאמופלירטער אילוזיע — — — — — — — —

דער לאגער־עלטסטער פון דריטן פעלד — האָט געהאַט א „פופיל״ (אזוי האָט מען גערופן די פּראָטעזשירטע יינגלעך אויף דער לאגער־שפּראך אומעטום), וועלכן מ׳האָט צוגעשריבן 12 יאָר. דאָס איז געווען א שווארצלעך, הויכגעוואוקסיק יינגעלע אין שווארצע סאמעטענע הייזלעך. ער איז געקומען אין לאגער צוזאמען מיט די עלטערן. ביי דער גאז־קאמער איז וועמען פון די הויכע אָפיצירן איינגעפאלן אן אָריגינעל שפּיל: ער האָט אוועקגערופן דאָס יינגעלע אין א זייט און אים גענומען גלעטן איבערן פּנימל:

— דו ווילסט ווערן קאפּאָ אין לאגער? דו וועסט טראָגן שיינע הויזן, עסן שאָקאָלאד און האָבן צו באפעלן איבער וועמען דו ווילסט?...

דאָס יינגעלע איז צום ערשט צעטומלט געוואָרן, אָבער די עלטערן, וואָס האָבן געמיינט, אז דאָס קינד האָט נושא־חן געווען אין אָפיצירס אויגן, האָבן פונדערווייטנס אים צוגעווינקען, ער זאָל מאכן א פריילעך פּנימל און באשטיין אויף אלץ. (זיי האָבן זיך אפשר אָריענטירט עפּעס פון דערווייטנס.) די עלטערן פון דעם קינד האָט מען אוועקגענומען באזונדער און אלע האָבן זיי מקנא געווען, גלויבנדיק אז זיי ווערן געראַטעוועט אין זכות פון קינד. דאָ איז אָבער געשען עפּעס, וואָס שטייגט איבער אלץ, וואָס די מענטשלעכע גרויל־פאנטאזיע איז פעאיק אויסצוקלערן:

דאָס יינגעלע איז גענומען געוואָרן אין דריטן פעלד. מען האָט אים געמאכט פאר א פ י צ י ע ל ן ק א פּ אָ. דער פאָטער איז אויך גע־בראכט געוואָרן אויפן זעלבן פעלד און די מוטער איז אריבער געפירט געוואָרן אינעם פרויען־פעלד. אויפן דריטן טאָג האָט מען זי געבראכט אויפן דריטן פעלד זען דאָס קינד און זיך אָנפרייען מיט אים. אין זעלבן פארנאכט, ווען די גרופּן האָבן זיך אויסגעשטעלט צום אפּעל — האָט מען זיי צעטריבן און זיי אויסגעשטעלט אין א גרויסן דרייעק ארום דער תליה... די עלטערן פון קינד זענען ארויסגעפירט געוואָרן און אוועקגע־שטעלט געוואָרן ביים בלעכענעם האָן... דאן האָט מען ארויסגערופן דאָס יינגל, אים באפוילן, ער זאָל פארלייגן איבער זיי די שטריק און פאר־ציען — — — —

די מענטשן, וואָס האָבן דאָס בייגעוווינט, האָבן שוין אַלץ געזען אין לעבן. אָבער ווען זיי האָבן מיר דאָס דערציילט, האָבן מיר, די געהאַר־טעוועטע און פאַרגליווערטע, זיך געביסן ביז בלוט די ליפּן!... גראָד ביים שרייבן דעם עפּיזאָד וויל איך זיין טרוקן. איך פיל ווי א לעסטערונג פאַרן מין מענטש, אויב כ'וועל ד אָ צולאָזן א האָר פון ליטעראַרישער שילדערונג... וויל איך בלויז רעדן לאָזן מיין חברס דערציילונג, וואָס האָט זיך מיר איינגעקריצט אין זכרון, ווי אַזוי ער האָט עס צוגעזען:

„...מיר זענען אַלע געשטאַנען מיט פאַרהאַקטע אָטעמס: אזא בילד האָט קיינער פון אונדז נאָך נישט געזען. מיר האָבן נישט געגלויבט די אייגענע אויערן, געמיינט אז דאָ קומט בלויז פּאָר א גרויליקער שפּאַס. די עלטערן זענען געשטאַנען אויפן טישל, מיט די פּלייצעס אָנגעלענט אין דער תליה און טרויעריק געשמייכלט... דאָס האָבן זיי אליין זיכער נעגלויבט, אז דער שעה פון לאַגער שפּאַסט בלויז... דאָס ייִנגעלע איז גע־שטאַנען א דערשראָקענער, מיט אן אראָפּגעלאָזטן קאָפּ. דער לאַגער־שעף פון דער ס.ס. האָט פאַר אים געהאַלטן א הויכע דרשה:

— דו ביסט נאָך א יונג קינד. מיר ווילן, דיר זאָל גוט זיין. אַלס ייִד מוזטו פאַרברענט ווערן אויפן פייער גלייך ווי אַלע ייִדן. איך וויל אָבער, דו זאָלסט לעבן. דו ווערסט דערפאַר אונדזער קינד, א דייטש גלייך ווי אַלע דייטשן. די דאָזיקע, וואָס שטייען דאָ אקעגן דיר, געהערן זיך דער־פאַר מיט דיר גאָרנישט אָן. דו ביסט ווי איינער פון אונדז און זיי זענען — י י ד ן ...דו ביסט א קאַפּאָ — און ווי אַלע קאַפּאָס וועסטו זיך נישט אָפּזאָגן אויפצוהענגען צוויי שמוציקע ייִדן.. א איאָ? נו, איצט באַ־וויז עס פאַר אַלעמען, צייג מאָל, אז דו ביסט נישט מער קיין ייִד...

...ביים ייִנגל האָבן די הענטלעך קוים־קוים געציטערט, ווען ער האָט פאַרלייגט דעם שטריק איבער די העלדזער. דער פאָטער איז געשטאַנען בלייך און שטייף; די מוטער האָט שטיל געיאָמערט... און אפילו ביים לעצטן צאַפּל פון דערשטיקט ווערן האָט זי נאָך אַלץ עפּעס ווי — אוועק־געשאַרט מיט די אָפּגעטויטע הענט. דאָס האָט זי זיכער געוואָלט פאַר־טרייבן פון זיך דעם גרויליקן באַוווסטזיין... — — —

...ווען דאָס ייִנגל איז אראָפּ פון דער לייטער, האָבן אים אַלע ס.ס.־

לייט געגלעט די בעקלעך מיט ליבשאפט. ער איז אוועקגעפירט געוואָרן אינעם באזונדערן באראק פון די „העברע" לאגער-פונקציאָנארן און דאָרט שוין געבליבן וווינען...״

וואָס זשע בלייבט מיר נאָך צו דערציילן פון מאַידאַנעק?

VI

ווען איך בין געקומען אין מאַידאַנעק, איז דאָס ייִנגעלע שוין געווען פון די הויפט-באַפעלער אויפן פעלד. ער איז אַרומגעגאַנגען איבער דעם פעלד מיט א גרויסן דראַנג און אַלעמען געשלאָגן, געשפּאָלטן קעפּ.. דער אַרעאַל פון אַן עלטערן-מערדער האָט געשוועבט אויף אים און דערמיט האָט ער אָנגעוואָרפן נאָך מער פּחד. ער האָט אויסגעזען עלטער פון די אָפיציעלע יאָרן זיינע. איך וואָלט אים געשאַצט אויף א יאָר 15-16. ער פלעגט אריינפאלן אויף אינספּעקציעס אין די באַראַקן, בייזיין ביי די גאַנץ-טעגיקע שטראָף-איבונגען און מיטהעלפן ביי די סעלעקציעס... איך ווייס נישט, אויב ביי אזא ייִנגל איז שוין רייף דאָס געפיל פאר חרטה. איך בין אָבער זיכער, אז אונטער זיינע אייגענע געפילן איז געלעגן דער טריב זיך אָנצוזען מיט וואָס-מער פּיין פון אנדערע און דערמיט זיך אליין וועלן איבערצייגן, אז יעדער קרבן קען נישט טייער זיין, אפילו אזא טאַטע ווי ער איז באַגאַנגען, אבי אויסצומיידן אָט דאָס אַלץ... איך מוז אָבער מודה זיין, אז נאָך דעם אַלעמען וואָס איך האָב צוגעזען און צוגעהערט, האָב איך טראָץ מיין שטאַרקער מענטשן-דערקענטעניש רעזיגנירט פון דערשלאָגן זיך ביז דעם סאַמע גרונט פון דער מענטשלעכער נשמה. עס זענען אַלץ בלויז דערקלער-פּרוּוון, וואָס א צווייטער, א פרישער און נישט איבערלאַסטעטער וועט מוזן אַנאַליזירן און פאַרטיפן.

... און דאָך זענען נישט אַלע ייִנגלעך פארדאָרבן געוואָרן. געווען אזעלכע ייִנגלעך, פון 11-12 יאָר, וואָס האָבן געהאַט אין לאגער א פאָטער אָדער א ברודער. זיי האָבן ווי איבערגעעלטערטע, רייפע מענטשן אויסגעפונען אַלערליי מיטלען צו דערלאַנגען זייערע נאָנטע די מענטלעכסטע הילף. איך אליין האָב געקענט א פאָטער, וואָס האָט נאָך פיר וואַכן

זיין אין לאגער זיך דערוווּסט, אַז זיין קינד לעבט און איז א „לויפער״ אויף אַן אַנדער פעלד. געפינט שוין א פאַטער מיטלען, ווי אזוי זיך צו פאַר־שטענדיקן. געדענק איך ווי אזוי דער קליינטשיקער האָט זיך קונציק אריינבאקומען צו אונדז אין פעלד. ס'איז געווען פארנאכט. אין באראק זענען א סך מענטשן געלעגן און מיד זיך געטוליעט צום פוס־באָדן. די ארומיקע טונקלקייט האָט אוממעגלעך געמאכט אונטערצושיידן קלאָר פון איין ליגנדיקן שאָטן ביז צום צווייטן. פלוצים באווייזט זיך א לויפערל ביי דער טיר... טייל שפרינגען אויף מיט אינסטינקטיווער שרעק, אַנדערע קוקן אויף אים שטום־פרעגנדיק. דער קליינער קוקט זיך איין אין יעדן פנים באזונדער... ענדלעך פאלט ער ארויף אויף איינעם, וואָס ליגט פאַר־טראכט אין ווינקל: ט א ט ע ! ט א ט ע ! ! ! יענער ציטערט אויף... ער צעוויינט זיך ווי א קינד. אָבער דער קליינער בלייבט ערנסט. ער גלעט מיט מיטלייד דעם פאָטערס געשווירענעם קאָפּ ווי א גרויסער און בעט זיך ביי אים: וויין נישט, טאטע... וויין נישט... אזוי ווי די נאַטירלעכע געזעצן פון פאָטער און קינד וואָלטן זיך דאָ געביטן מיט די מלבושים... דער קליינער נעמט עפּעס ארויס פון אונטער דער פאָלע. עס גיט א לויכט אויף א שטיק ברויט, וורשט... ביים קינד ווערט טרויעריק־ווייך די שטים: ביסט הונגעריק, וואָס? דער פאָטער גלעט פארשעמט דאָס ברויט מיטן אויג. זיינע פינגער בלאָנקען צייטלאָז איבערן קליינעם פּנימל... דאָס קינד שיט דערווייל שנעל אויס אלע ווערטער, וואָס ער האָט די גאנצע צייט אין זיך אָנגעזאמלט:

— כ'וועל דיר ברענגען יעדן טאָג... וועסט זען ...כ'וועל רעדן מיטן אויבערשארפירער וועגן דיר... זאָג מיר: מ'שלאָגט דיך?... דערצייל מיר, ווער? . . .

ערשט אין דער לעצטער מינוט פארן צושליסן דעם באראק איז דאָס קינד אוועק. כמעט יעדן טאָג איז ער אָבער געקומען און עפּעס מיטגע־בראכט. און שטענדיק גערעדט צום פאָטער ווי מ'בארואיקט א קליין, שוואך קינד...

געווען א סך לויפער, וואָס האָבן נישט געוואָלט, אז מ'זאָל וויסן אז

זיי האָבן וועמען אין לאגער — האָבן זיי עס געמאַכט קונציק, קיינער זאָל נישט באמערקן... אָבער א טאטע פון א לויפער האָט שטענדיק געהאט לייכטער. ס'רוב האָט די לייטונג באזאָרגט פריער אָדער שפּעטער מיט לייכטערע ארבעט.

אזוי ארום איז עס מעגלעך געווען, אז א גרויסע צאָל יידן פון אונדזער פעלד (ביי א 4־5 טויזנט) זאָלן קענען איבערהאלטן אזעלכע שווערע וואָכן אין מאַידאַנעק און אנדערע זאָלן נאָך קענען לעבן ביז דער פולשטענדיקער אויסראָטונג פון די יידן אין מאַידאַנעק. אָבער וועגן דעם — זוייטער.

קאַפּיטל צוועלף

I

וואָס אין מאַידאַנעק האָט מען געטאָן מיט די מענטשן — דאָס דאַרף איך שוין היינט נישט דערציילן. דאָס וואָס איך וויל יאָ אונטערשטרייכן איז דער מאָדנער פאַל: איך בין געווען זיבן וואָכן אין מאַידאַנעק און כמעט קיינמאָל נישט געזען ברענגען קיין טראַנספּאָרטן... איך האָב געזען אַזויפיל מענטשן אויסריינען פון לאַגער, געוווּסט אַז זיי ווערן געזאַמלט אין „ניינצנטל" און אַז פון דאָרט ווערן זיי אַוועקגעשיקט אין קרעמאַטאָריום — קיינמאָל אָבער האָב איך זיי נישט געזען אַוועקפירן... אויסער געציילטע מאָל, פון ווי־ווייט און דורך אַ שמאָלן באַראַק־שפּאַלט. אויסער די וואָס האָבן געאַרבעט ביי דער גאַז־קאַמער, באָד און קרעמאַטאָריום האָט קיינער אויף קלאָר נישט געקענט פעסטשטעלן אויף זיכער, פון אייגענעם זען, וואָס מיט די מענטשן איז געשען; אויסער די וואָס ער האָט געזען פאַרפייניקן מיט אייגענע אויגן... און די האָט יעדער בלויז געקענט אָפּציילן אין טויזנטער ...מיליאָנען זענען פאַרשוווּנדן שטיל און פון קיינעם נישט באַמערקט...

בלויז איינמאָל האָב איך צוגעזען פון דער נאָענט דעם אָנקום פון אַ גרויסן טראַנספּאָרט און גראָד — נישט קיין יידישן...

ס'איז געווען די לעצטע וואָך פון מיין זיין אין מאַידאַנעק. אין דער

לופט האָט מען שוין געשפּירט דעם אָנקומענדיקן שטורעם. ס'איז געווען יוני 1943. די רוסן האָבן אָנגעהויבן א גרויסע אָפענסיווע און קליינע ידי־עות־ברעקלעך האָבן זיך אויך צו אונדז אריינגעריסן. פון דער צווייטער זייט האָבן מיר געהערט וועגן שטאַרקע מיליטערישע אָפּעראַציעס ביי די איטאַליענישע אינדזלען. קיין גענויע ידיעות האָבן מיר נישט געהאַט — האָבן מיר געפּרוּווט אָראָפּלייענען פון די דייטשע זעלנער־פּנימער אַראָפּ... עפּעס זענען זיי ארומגעגאַנגען מיט פארצויגטע פּנימער און גע־רייצט געשלאָגן. אין דעם שלאָגן האָבן מ י ר אָבער איצט געשפּירט א נקמה־געפיל... איצט האָט מען געשפּירט, אז עס לוינט זיך צו לעבן נאָך א טאָג, בכדי אויפצוכאַפּן נאָך א נייעם־ברעקל פון א דייטשער מפּלה און כאַטש אויף א פּאַסיון אופן נקמה נעמען.

גאַנץ באַזונדערס האָבן זיך פארשפּרייט קלאַנגען, אז עס וועלן גע־בראַכט ווערן פרישע טראַנספּאָרטן מענטשן, וועלכע וועלן ארבעטן אויף אונדזער אָרט ביי „פּאַלסטעפּאַן" און מיר וועלן אריבערגעטראָגן ווערן צו א לייכטערער ארבעט. אזוי ווי ס'האָבן יעדן טאָג סיי־ווי קורסירט קלאַנ־גען, וואָס האָבן איינע די צווייטע איבערגעקרייציקט — האָט דאָס קיין גרויסע האָפענונגען נישט געקענט דערוועקן... דאָך האָט מען געוואַרט דערויף.

איינמאָל אין א פארנאַכט איז געקומען א ס.ס.־מאַן און שנעלער געהייסן אוועקלייגן די ארבעט. ס'איז נאָך געווען א שעה צו „פייער־אָבנד". מיר זענען שנעל אריינגעטרעטן אין די רייען און גענומען אָפּמאַר־שירן צום לאַגער. ווען מיר זענען געקומען ביז צום וועג, וואָס פירט פון לאַגער צום לובלינער שליאַך — האָט זיך אָנגעהויבן דערזען פון ווייטנס א גרויסע, שוואַרצע מענטשנשלאַנג וואָס האָט זיך אויסגעלענגערט און געריקט זיך אַלץ נענטער צו אונדז...

די ס. ס. האָבן אונדז ווייזט אוים געוואָלט אוועקפירן פריער, מיר זאָלן נישט זען גאָרנישט. ס'איז אָבער שוין געווען צו־שפּעט. זענען מיר בלויז אָפּגעשטעלט געוואָרן, אויף דעם צווייטן, פּאַראַלעלן שטעג, ביי א 10 מעטער ווייט פון הויפּט־וועג, וואָס ציט אין לאַגער אריין. ס'איז קלאָר געווען, אז מיר וועלן דאָ דאַרפן וואַרטן שעהן, ביז דער גאַנצער עשאַלאָן

וועט פארביי מארשירן; ווען נישט, קענען די קאָלאָננעס זיך נאָך אויס־מישן...

אין צען מינוט ארום האָט דער לאַנגער מענטשנצוג אָנגעהויבן אַדורכציען אַקעגנאיבער. ווי־ווייט דאָס אויג האָט דערגרייכט, ביז צום באַרג אַרויפצוצו האָט עס געשטראָמט און געשטראָמט... באַלד אין ערשטן אויגנבליק האָט מען געזען, אַז דאָס זענען נישט קיין יידן...

ס'איז געווען אַ מאָדנער געמיש פון מענטשן: יונגע, געזונטע מענער, פויעריש אָנגעטאָן... מיט גרויסע, שווערע זעק אויף די פּלייצעס. פרויען יונג־פאַרמאַטערטע, מיט קינדער אויף די הענט אָדער פּעקלעך עסן און בעטגעוואַנט... און אין מיטן — אַלטע, געזעצטע מענער, מיט לאַנגע, גרויע בערד, וואָס האָבן מיטגעשפּרייזט אין דער ריי מיט געמאָסטענע, פאַרשטויבטע טריט... ס'איז קלאָר געווען, אַז די מענטשן האָבן נישט די מינדסטע אנונג, וווהין מ'האָט זיי געבראַכט. זיי זענען געגאַנגען שטיל און רואיק און מיט אַ מאָדנעם געדולד געלאָזט רינען די גרויסע טראָפּנס שווייס פון שטערן... ביי די, וואָס זענען נאָך געווען גאָר־ווייט, האָט זיך געלאָזט מערקן אַ מידע שלאַבריקייט אין די טריט; דערפאַר אָבער האָבן די ערשטע, וואָס האָבן שוין באַמערקט די הויכע שטיינערנע בנינים, גענומען ווערן רירעוודיקער. זייערע טריט האָבן זיך ממש געריסן פון די שטיינער צו די ווייטע, דאַכיקע סילועטן וואָס האָבן פאַרפירעריש געלאָקט מיט רו־צוזאָגן נאָך אזא לאַנגן וועג...

אין אונדזער ריי האָט יעדער באַזונדער געפּרוווט טרעפן, שטילערהייט, פונוואַנעט די מענטשן קומען. איינער, אַ רום האָט באַלד דערקענט זיין שטאַם און הויך אריבערגעשריגן:

— פון וואַנען קומט איר, ייִדעלעך!?...

אַ טיפע, מיושבדיקע שטימע פון דאַריבער האָט אָפּגעענטפערט:

— פון ו ו י ט ע ב ס ק !

אַ צווייטע שטים האָט ווידער אַריבערגעוואָרפן אַ פראַגע:

— שוין לאַנג אין וועג?

אַ צווייטער שטיק שטראָם האָט צוריקגעענטפערט:

— לאנג שוין... וואכן... און ווייטער אריינגעטיפּט זיך אין די אויגענע טריט...

די זון האָט דערוויילֿ חרטה געקריגן אויף דעם, וואָס זי באַגלייט אָט־דעם אומהיימלעכן טראַנספּאָרט און מורא געהאַט, מ'זאָל זי נישט חושד זיין, אַז זי ווייסט, וווּהין די מענטשן ווערן געפירט. האָט זי זיך זייטיק גענומען אַוועקגליטשן, ווי אַ גנב, איבער דעם אויסגעגלעטן הימל. זי האָט ענדלעך געפונען איר וועג, האָט אַ שפּריץ געטאָן מיט אַ פּאָר רויטע ווונדן און אַרונטערגעלאָזט זיך אונטער אַ קבר־באַרג פון ערד... די מחנה האָט נאָך אַלץ געשטראָמט און געשטראָמט אין די פאַרבלויטע אָרעמס אריין פון דער מאַידאַנקער אָנהויב נאַכט... די קוימענס פון ארום האָבן אויסגעזען ווי מעכטיקע ציין פון אַ גרויס־צעעפנטן חיה־פּיסק, וואָס זויגט אין זיך אריין אַ גרויסן מענטשן־שלינג...

אין יענעם אָוונט זענען מיר געקומען צוריק שפּעט. דער אַפּעל האָט זיך פאַרצויגן ביז טיף אין דער נאַכט אריין. ס'האָט שוין באַלד זיך נישט געלוינט צו גיין זיך לייגן שלאָפן. נאָך ביים אַפּעל האָבן די רוסן נישט געקענט איינשטיין פון אומגעדולד. דאָס מאָל האָבן ז י י געגלויבט אָנצוטרעפן אינעם טראַנספּאָרט ווּעמען פון דער משפּחה, היימישע, סתם־לאַנדסלייט, ביי וועמען מ'קען זיך דערוויסן עפּעס נייעס... ביי אונדז אין באַראַק האָט דער איינציקער רוס, איוואַן, אַ גאַנצע נאַכט זיך אומגעדולדיק געדרייט אויף און אָפּ איבערן באַראַק.

ערשט בייטאָג זענען מיר געוווּיר געוואָרן, אַז פון דעם טראַנספּאָרט איז קיין איינער נישט געבליבן. אפילו זייערע מלבושים האָט מען נישט גענומען צום סאָרטירן, נאָר געלאָזט זיי שימלען, אינאיינעם מיט די פּעק אויף אַ הויכן הויפן...

III

נאָר ביי די דייטשן האָט אַזעלכעס געקענט פּאַסירן:

אויפן דריטן טאָג נאָכן ברענגען דעם גרויסן טראַנספּאָרט פון וויטעבסק, זענען מיר, עטלעכע צענדליק מענטשן, גענומען געוואָרן צו אַן

ארבעט. מיר זענען צוגעפירט געוואָרן צו א שפּיטאָל, ווו מ'האָט אונדז געהייסן וואַרטן. שפּעטער זענען אַרויסגעקומען ס.ס.־לייט אין ווייסע פאַר־טוכער און אונדז אַריינגערופן אינעווייניק אַריין. ס'זענען דאָרט געווען א סך רוסישע קריגס־געפאַנגענע, ביי וועמען מ'האָט אַמפּוטירט הענט, פיס און ביי וועמען ביידע... מיר האָבן זיי געמוזט אַרויסטראָגן אויף די אַקסלען אין שנעלן גאַלאָפּ ביז צו די גרויסע וועגענער, וואָס האָבן אויף זיי געוואַרט. זיי זענען געווען אַזוי אויסגעדאַרט, אַז מ'האָט אפילו נישט געשפּירט די מאַסע וואָס מען טראָגט אויף זיך... זיי האָבן אויסגעזען ווי סקעלעטן. אויף די וועגענער האָט מען זיי אויסגעבעט מיט דעקן, זיי זאָלן האָבן ווייך צו זיצן. ווען מיר האָבן שוין געהאַט אַלע אַרויסגעטראָגן — האָט מען אונדז איינגעשפּאַנט אין די וועגענער און מיר האָבן זיי געמוזט שלעפּן פאַרזיכטיק, דורך פאַרשידענע אומוועגן — זיי זאָלן זיך חלילה נישט אָנקלאַפּן איינער אין צווייטן. צווישן איינעם און צווייטן האָט מען אַדורכגעלייגט דיקע, וואַטענע קאָלדרעס, אַז איינער זאָל מיט זיינע דאַרע ביינער נישט קוועטשן דעם צווייטן אויפן וועג. מיר האָבן זיי צוגעשלעפּט ביז צום טויער פון ערשטן פעלד.

דאָ האָט זיך פאַר אונדז אַנטפּלעקט א ריזיקע, פריש־געמאָלענע שילד; מיט א גרויסן רויטן קרייץ און אַן אויפשריפט איבער דער גאַנצער לענג פון טויער:

ל א ז א ר ע ט ־ ל א ג ע ר פ א ר ק ר י ג ס ־ ג ע פ א נ ־ ג ע נ ע !

ס'איז געווען צו דערקענען א ניי, ביטערע שפּיל. מיר האָבן זיי גע־מוזט אַריינטראָגן אויף די אַקסל. אויף דער לינקער זייט פון ערשטן פעלד זענען אַלע באַראַקן אויפגערוימט געוואָרן, די פּאָדלאָגעס אויס־געוואַשן און די בעטן באַצויגן מיט ניי, ווייס איבערצוג... עס האָבן זיך אַרומגעדרייט אין יעדן פיין־איינגעאָרדנטן צימער עטלעכע דאָקטוירים און מיט זאָרגעוודיקייט אָנגעוויזן ווי אַזוי מ'דאַרף אַמצאַרטסטן אוועק־לייגן די קראַנקע... אין עטלעכע טעג אַרום זאָל אויך די צווייטע העלפט אויסגעליידיקט ווערן פון די העפטלינגע און מ'זאָל דאָ פאַרלייגן א גרויס שפּיטאָל פאַר אַלע שווער־קראַנקע און אומהיילבאַרע רוסישע קריגס־איג־

וואלידן... מ'האט פאר זיי געקאכט ספּעציעל גוט עסן און צוגע־זען, עס זאל זיי פאַרהעלטנישמעסיק גאַרנישט פעלן... מ'האט גע־זאָגט, אז דאָס האָבן זיי זיך דערשראָקן פאר דער שטאַרקער אָפענסיווע און באשלאָסן צו ענדערן די טאַקטיק... מ'האט אין דעם געזען אויך א רמז, אז פאר יידן קען זיך אויך אמאָל פאַרבעסערן...

ווער קען אָבער דערגיין אויף קלאָר די ממזרישע כוונות פון די, וואָס האָבן מיט א טאָג פריער ערשט פאַרגאַזט א גאַנצן טראַנספּאָרט געזונטע מענטשן פון זעלבן פאָלק — וועמענס פאַרפאַלענע אינוואלידן מען נעמט זיך אזוי פלעגן... אפשר האָט מען די שנעל־אויפגעקלאַפּטע קאָמעדיע געדאַרפט צוליב עפּעס א צביעותדיקער קאָמיסיע, פון וועלכער מ'האט נאַטירלעך געוווּסט פריער... און וועלכע האָט אליין מסתמא גע־וואָלט, מ'זאל זי אָפּנאַרן... דאָס שפּיל פון פּיין אין די אנדערע לאַגער־טיילן האָט זיך אלנפאַלס אויף א האָר נישט געענדערט.

III

פון דעם פּרויען־לאַגער האָבן זיך גענומען דערטראָגן געדעמפּטע קלאַנגען, אז עפּעס קומט דאָרט פאָר: מ'האט דאָרט אָנגעהויבן אדורכ־פירן אָפּטערע סעלעקציעס. די פוילישע אויפזעערינס זענען יעדע נאַכט אריינגעפאַלן און צוזאַמען מיט דער פּרויען־ס.ס. אדורכגעפירט שטרענגע רעוויזיעס, צונעמענדיק אין געאייל וואָס זיי האָבן נאָר געפונען. גלייך זיי וואָלטן מורא געהאט, אז ס'וועט באלד זיין צו־שפּעט... באלד זענען געקו־מען ווייטערע קלאַנגען: אין פינפטן פעלד רעגיסטרירט מען די יינגערע און געזונטערע פּרויען, זיי ערגעץ־ווו אוועקצושיקן. מ'באַטראַכט יעדעס פינטעלע אויפן קערפּער און וועלכע פון זיי עס געפעלט נישט, ווערט אָפּ־געזונדערט אין צוגעשלאָסענע באַראַקן... די פּרויען האָבן גיכער באַוויזן אויסצובאַהאַלטן עפּעס געלט אָדער ווערטפולע זאַכן — זענען זיי איצט געפייניקט געוואָרן, זיי זאָלן אלץ אָפּגעבן. יעדן צווייטן טאָג האָט מען אויפסניי פאַרשריבן און קיינער האָט אויף קלאָר נישט געוווּסט צו וועלכן צוועק. נישט קענענדיק זיך אָריענטירן — האָבן זיי אין די

פאַרנאַכטן אַריבערגעוואָרפן בריוועלעך אָדער זיך איבערגעשריגן מיטן שכנותדיקן פערטן פעלד, בעטנדיק אַן עצה... אַן אָנווייזונג... אָבער ווער האָט זיי דאָס געקענט געבן? זענען בלויז די שטיקער אומרו אַריבערגע־פלויגן פון פערטן צום דריטן פעלד און אַלעמען אָנגעשטעקט מיט דער פיינלעכער דערוואַרטונג...

ווער ס'האָט געקענט, פון די פרויען, האָט באַגראָבן דאָס אויסגע־היטענע פאַרמעגן אין דער ערד ביים באַראַק אָדער אין אַ לאָך פון בעט. ביי די מענער איז עס ערגער געווען, ווייל מ'איז שטרענגער געהיט גע־וואָרן... און אַ סך, וואָס זענען אַריינגעקומען נאַקעט, האָבן שוין עפּעס פאַרמאָגט. איז זייער אומרו געווען אַ שטאַרקערער...

צום פאַרמאָגן עפּעס איז מען געקומען דורך פאַרשידענע וועגן. מיין חבר איצל, למשל, איז געווען אין באָד. דאָרט האָט מען יעדעס מאָל צוגע־נומען דאָס אָנטון און געגעבן פרישס. ווען ער האָט נאָך עטלעכע טעג גע־דאַרפט זיך צונייען דעם נומער, האָט ער צופעליק אַ טאָפּ געטאָן אויף עפּעס האַרטס ביים אַקסל־קישעלע... ס'איז דאָרט געווען אַ גאָלדן קייטל, וואָס אַ ייד האָט באַוואָרנט אמאָל פאַר אַ בייז אויג...

אַ נאָך טייערער פאַרמעגן האָבן געהאַט טייל פון די האָלענדישע יידן: קליינע ספרי־תורות... פון די צענדליקער טויזנטער זענען זיי גע־בליבן קנאַפּע הונדערט. זיי זענען געווען טראַדיציאָנעל און זיך ביי זייערס געהאַלטן עקשנותדיק, אַפילו אין מאַידאַנעק.

איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן אַ יונגן, בלאָנדן בחור פון האָ־לאַנד, וואָס האָט באין־אופן נישט געקענט שלום מאַכן מיטן געדאַנק, אַז דאָ דאַרף מען גיין מיט אַן אָפּגעדעקטן קאָפּ... ער האָט פון ערגעצוווּ באַ־קומען אַ קליין יאַרמולקעלע און עס געטראָגן אויפן קאָפּ ווי לאַנג עס האָט זיך געלאָזט. אינמיטן די אָנגעשטרענגטע שטראָף־איבונגען האָט ער זיך צושפּילעט די יאַרמולקע מיט צוויי דינע פעדים צו די אויערן. עטלעכע מאָל האָט עס אַ פאַראַרבעטער באַמערקט אין מיטן מאַרשירן און ער האָט דערפאַר געכאַפּט שטאַרקע קלעפּ. ער האָט עס נאָכדעם אַראָפּ־גענומען אויף אַ פּאָר מינוט אָבער לאַנג נישט געקענט אויסהאַלטן. איך האָב געזען, אַז עס איז ביי אים שוין פאַרלייבט געוואָרן פון אַ פּסיכישן

מאָמענט אין א פיזישער אוממעגלעכקייט... און אזוי איז געווען די גרעס־טע טייל פון דער האַלענדישער גרופע. ס'איז שווער צו באהערשן די גע־פילן און שרייבן רואיק וועגן יענע צוויי „האַלענדער" וואָס האָבן דורך אומפארשטענדלעכע וועגן באקומען א קליין תנ"כל און גייענדיק יעדן טאָג צו דער ארבעט, האָבן זיי זיך אריינגערוקט אין דער טיף פון דער ריי, האַל־טנדיק אין איין ארויספרעפלען פון ספרל ארוים... מ'האָט מיר געזאָגט, אז זיי האָבן ארויסבאקומען פון קרעמאטאָריום עטלעכע ספרים און זיי באַ־האלטן אין א געהיים אָרט, וואָס נאָר זיי ווייסן דערפון. די בלאָק־עלטסטע איז שוין נמאס געוואָרן זיי צו שלאָגן פאר דער דאָזיקער אומבאגרייפ־לעכער עקשנות און אוועקגעקוקט, ווען זיי האָבן געזען איינעם פון זיי אין די נעכט, ביים קארגן לבנה־בלייך אריינגראָבן די אויגן און אויפקלייבן יעדן פארשאָטנטן אות פון די קליינע בלעטלעך ארוים... איך האָב נישט איינ־מאָל מיט אזעלכן געפרווווט א שמועס טאָן, אויפקלערן די געפאר וואָס זיי ציען אויף זיך דערמיט... אזא איינער האָט אָבער געשוויגן די גאנצע צייט, אויסגעהערט מיט אומצוטרוי ביז צום סוף און אוועקגעגאנגען א שווייגנ־דיקער... זיי זענען געוואָרן אלץ ווייניקער — דערפאר האָבן די, וואָס זע־נען נאָך לעבן געבליבן, נאָך מער און עקשנותדיקער זיך אויסגעשטעלט אויף פיין, בכדי צו קענען איבערלייענען נאָך א קאפיטל תנ"ך... האָב איך נישט איינמאָל געפילט אין זיי די גליקלעכערע, וואָס ווייסן אז דאָ זענען זייערע לעצטע טעג און דערפאר לאָזן זיי נישט פארטרייבן די לעצט־מענטשלעכע געפילן פון יום־הדינדיקן חשבון־הנפש דורך דעם מאָגן־געיעג... און כ'האָב געטראכט, אז מיר האָבן נישט קיין רעכט צו ווילן לעבן נאָך א טאָג און דערפאר צו היטן זיך, אָפּהיטן די ריי און נישט ציען אויף זיך קיין ספע־ציעלע אויפמערקזאמקייט... זענען זיי דאָך אויסגעגאנגען מיטן גרויסן חלום־געדאנק פון די נביאים, הגם מיט א טאָג אָדער וואָך פריער......

אין די טעג פון נייעם אומרו און דערוואַרטנדיקן פיבער איז מיר אויסגעקומען צו גיין איינמאָל אין דער ריי מיט די צוויי, וואָס האָבן גע־האלטן קונציק דאָס תנ"כל אין האנט: זיי האָבן צווישן זיך שטיל זיך גע־סודעט וועגן דעם ווי אזוי צו ראטעווען די ספרים אין פאל ווען מ'וועט אלע־מען אוועקנעמען... און ס'האָט פערזענלעך ווייי געטאָן, וואָס דו האָסט שוין

גאָרנישט פאַרוואָס צו זאָרגן. נישט דו האָסט דעם גאָט אין האַרץ פאַר וועמען דיינע לעצטע שעהן אויסצוטהאַכטן; און נישט דו קענסט האָבן דעם הייליקן ציטער פאַר א ספר, ווען אַזויפיל מענטשן צאַנקען דאָ אויף יעדע מינוט ווי ברענענדיקע ליכט...

אָבער די צייט האָט זיך אירע באַפעלן. און נישט יעדער האָט זיך געקענט באַצייטנס אריבערטראָגן אין דער צווייטער וועלט. דער צווייטער פאָדים, וואָס בינדט צום דאָאיקן, האָט געהאַט זיינע תביעות און די קלענסטע פון זיי האָט פאַרכאַפּט די געדאַנקען. איז נישט מעגלעך געווען אדורכצוזעצן מיטן שכל די טעג וואָס קומען און קיינער האָט נישט געוואָלט אַרויסרופן פון באַהעלטעניש די געשעענישן, וואָס האָבן ווי ראָבן געלאָזט זיך אין דער ריכטונג פון לובלין...

IV

לויט דער „אָפיציעלער" סטאַטיסטיק זענען אין מאַידאַנעק אומגעקומען אַנדערטהאַלבן מיליאָן מענטשן. איך האָב אין מיין דאָזיקער באַשרייבונג דעם פאַרגאַזונג-מאָמענט כמעט נישט באַרירט. איך האָב בלויז אַרויסגעכאַפּט געציילטע מאָמענטן פון דאָרטיקן לעבן און ראַנגלען זיך... דאָס איז אַזוי צו זאָגן די שילדערונג פון דער רואיקער זייט אין מאַידאַנעק. די לעצטע טעג פון אומרו האָב איך אָפּגעטיילט אין דער צווייטער טייל, ווו אַלץ אָטעמט שוין מיט דעם אַרויסגיין. איצט וויל איך בלויז באַמערקן, אַז פון מאַידאַנעק זענען געציילטע גרופּן אַרויס לעבעדיק. די ערשטע גרופּע, אין וועלכער איך האָב זיך געפונען, מיט בערך 15 הונדערט מענטשן. דאַן א צווייטע גרופּע פון 500. און שפּעטער א קליינע גרופּע, וואָס איז געשיקט געוואָרן קיין אַשוויענטשים. די געבליבענע יידן זענען תיכף נאָך אונדזער אַוועקגעשיקט ווערן (אין נאָוועמבער 1943) אויסגעשאָסן געוואָרן אויף איינעם פון די מאַידאַנקער פּלעצער (בערך 22 טויזנט יידן). א סך געשעענישן ,געשטאַלטן און מאָמענטן לאָז איך, צוליב געוויסע סיבות, איבער פאַר די וויטערדיקע ליטעראַרישע אַרבעטן מיינע. דאָ איז בלויז דאָ דאָס, וואָס כ'האָב געהאַלטן פאַר נויטיק צו פאַרפיקסירן ווי

דער כאַראַקטער-שטריך פון לעבן אין מאָידאַנעק. דאָס אַנדערע, וואָס כ׳האָב אין פאַרלויף פון די זיבן וואָכן זיין אין מאָידאַנעק געזען, איז מיט גאָרנישט אַנדערש פון דעם וואָס ס׳איז געווען אין אַנדערע קאָנצענטראַציע־לאַגערן און פאַרניכטונגס־פּלעצער, וועלכע כ׳קען שילדערן פון נענטערע און גע־נויערע פּערספּעקטיוון.

צוליב דעם באַלאַסט פון געזעענעם, טרעטן מיר אַלזאָ צו צום צווייטן טייל וועגן די לעצטע טעג. איך כאַפּ אויך דאָ בלויז אויף די־יעניקע מאָ־מענטן, וואָס וועלן וואַרפן אַ פּסיכאָלאָגיש ליכט אויף דעם, וואָס וועט גע־שילדערט ווערן אין די ווייטערע ווערק. דאָס בוך זאָל דערפאַר נאָר באַ־טראַכט ווערן ווי דער ערשטער גרילץ פון דעם שליסל צו דער תקופה, וואָס וועט שטיין אונטער דעם צייכן פון מ אָ י ד אַ נ ע ק .

צווייטער טייל

אַרויס פון מאַדאַנעס

קאַפּיטל איינס

I

טויזנט פּאָר הילצערנע שיך צעזינגען זיך מיט א כריפּענדיקער שטים: כ ל אַ ד ! כ ל א ד ! כ ל אַ ד !... דער גאנצער לובלינער שליאך זעט אויס ווי איין גרויסער, שטיינערנער קלאוויר, איבער וועלכן ריזנגרויסע, לאנגע, קעפּיקע פינגער זוכן דעם וועג צו א מידער איינטאָניקער מעלאָדיע. דער גרילץ זעגט אונטער די טריט פון דער שלעפּנדיקער מחנה אזוי ווי ער וואָלט זיי געוואָלט פארשטעלן דעם וועג.

טויזנט מענער רירן ארויס פון ק. ל. אין מאידאנעק אויפן וועג צו א נייעם עטאפּ. יעדער טריט קלאפּט אָן אין הארץ מיט א נייעם ספק: וואוהין? פירט מען דען איבערהויפּט ערגעץ? קיינער ווייסט נישט. ווען אלץ איז מיד און אָנגעצויגן — איז שווער דעם חרובן מח צופיל צו מאטערן. שווייגט דער אָנגעכמורעטער געדאנק און ענטפערט נישט...

פון דערווייטנס זעט מען נאָך דעם פּלאַץ פון דער ארבעטס-קאָמאנדאָ „שטראַסנבאו", ווו טויזנטער יידן זענען יעדן טאָג צעשלאָגן און פארפּייניקט געוואָרן. נאָך ליגן פארשטעקט אין די ווינקלען די לעצטע געשרייען, וואָס האָבן זיך דאָ פון אלע זייטן געריסן און ווידער גייען אדורך פארן צעפיבערטן אויג די סילועטן פון די פארשידענע שלעגער: דער גאנצער קערפּער שוידערט נאָכאמאָל איבער ביים איבערלעבן דאָס איבערגעלעבטע מיט

דער מחשבה, צום וויפלטן מאָל; ווידער אמאָל רייסטו אויף די אויגן אין ווילדן אומגלויבן:

— איז עס טאקע אמת? גייסטו טאקע ארוים מיט ד י י נ ע פיס פון מאידאנעק?

עמעצער, וואָס ליגט אונטער דיין נשמה ווי א סופלאָר, האלט אין איין ארייןרעדן אין דיין אויסגעמאטערטן „איך" אריין:

— אָט זעסטו... האָסט זיך אליין אָפגעמשפּט... האָסט רעזיגנירטער־הייט געוואַרט יעדן טאָג אויפן שייטערהויפן... איצט האָט דיין גורל זיך פארגלוסט א קאפריז... נאָר ווער קען דאָס אויסהערן אָט דעם גאנצן גע־פליסטער־קנויל פון האָפענונגען, וואָס ווילן זיך נאָך אלץ נישט לעשן!?

לאָז איך זיי בלויז ארומרעדן אין מיין געמיט און אויסשפּילן זייער חוזק איבערן גרויעם סקעפּטיקער אין מיר...

פון די אומדערגרונטעוועטע טיפענישן ארוים טויכט אין דיר אויף א וואָרעם אזא, וואָס וויל דיך אויפטרייסלען מיט די ספיקות זיינע; ער וויל דיר אויפקלערן, אז דו ביסט נאָך ווייטער אונטער דער נאַצי-ביקס; אז ווידער שפּרייזסטו אונטער באוואכונג, אין ריי און אין גליד און אז ס'דראָט נאָך אלץ די קויל פאר דער מינדסטער באוועגונג אויסער דער ריי... „ווייסטו דען" — צישעט ער — וואָס עס קען דיך טרעפן אין א שעה ארום... מאָרגן? אָבער ווער האָט איצט צייט און מוח צו דערהערן א ביטערן וואָרעם, וואָס ליגט פארשטעקט ערגעץ אין דער טיף פון דיינע בלוטן?

די חושים באגרייפן איצט גאָרנישט, נאָר דאָס וואָס די אויגן זעען און די אברים דערשפּירן. און קלאָר איז דערווייל בלויז איינס: דו גייסט אוועק פון מאידאנעק! ווייטער לויינט זיך נישט און ס'לאָזט זיך נישט קלערן.

איין טויער־ווינקל ווינקט זיך איבער פונדערווייטנס מיטן צווייטן פון אקעגן מיט ווילדן חידוש: וווהין פירט מען זיי דאָס, די יידנמחנה? גע־הערן זיי דען נישט מער צו אונדזער פארפאלענער וועלט?...

פונדערווייטנס דראָט די גאַז-קאמער מיט א גרויסן פאררויכערטן פינ־

גער איבער אונדז ווי א בייזער מלמד, ביי וועלכן א יינגל איז אנטלאָפן פון חדר...

און יעדער דערשפירט ביי זיך, אז ס'ווערט אים פרעמד די דאָזיקע וועלט.

II

ריי נאָך ריי. פינף ביי פינף, מארשירן אזוי טויזנט מענטשן פון איין טויער צום צווייטן. — וועט גאָרנישט נעמען קיין ענדע צו דער וועלט מיט שטעכיקע דראָטן און גיפטיקע בליקן? די הילצערנע שיך־קייטן, וואָס יעדער איינער האָט אָנגעהאנגען אויף די נאקעטע פיס, פרווון דערוויל אויף זייער שטומלשונדיקן שטייגער אויסזינגען דאָס ליד פון פטרן לובלין. מיר זענען די ערשטע יידן, וואָס ווערן ארויסגעשיקט פון מאַידאַנעק אויף ארבעט. אלנפאלס האָבן עס אזוי פאַרזיכערט די אָנפירער פון לאַגער. פירן טאָקע אלע חשבונות אין קאָפּ צו די זעלבע אָפּטימיסטישע אויספירן: דאָ, אין לובלין, זוכט מען נישט, דאַרף מען נישט דיין ארבעט — דערפאר דאַרף מען אויך דיך נישט; העכסטנס קענסטו דינען אלס אָביעקט פאר די סאדיסטישע נייגונגען פון א וועלכן ס'איז ס.ס.-מאַן אדער הענגענערירטן קאפּאָ און פאַרארבעטער. אין א פאבריק אָבער זוכט מען דיינע הענט, קוקט מען, וואָס דיינע פינגער קענען שאפן! דאָרט וועט דיין גוף זיין א מאשין, א מאַטאָר וואָס שאפט און בויט, דערפאר וועט ער אויך ווי א מאַשין אָפּגעהיטן ווערן.

גייט איין ריי נאָך דער צווייטער און מען שעפּטשעט זיך אין אויער: פאר קיין ארבעט שרעקט מען זיך נישט... אבי נאָר — ארבעט...

יונגען — געקליבענע גבורים בלויז, וועמענס איינציקער געשעפענסט ס'איז געווען די גרויסע לעדערנע בייטש מיטן בלייערנעם קיילכל ביים עק — וועמען זשע פון זיי קען אָפּשרעקן דאָס נייע אומבאקאַנטע אָרט, ווו מ'וועט דארפן ארבעטן?

דער געדאנק לאָזט נישט צוגלייבן:

— מאכט נישט אמאָל די ס. ס. איינעם פון אירע בייזסטע שפּאסן?

האָבן זיי נישט געלאָזט אין גאנג איינעם פון זייערע ראפינירטסטע מיט־לען? ס׳קען זיין, אז דאָס האָבן זיי אונדז ספּעציעל איבערגעטאָן אזוי, פאַר־שריבן, באטראַכט, און פירן אונדז צום הויפּט־אריינגאנג, ווו דער לאגער גרענעצט זיך מיטן פרייעם וועג אין שטאָט אריין. זאָל זיך, הייסט עס, ביי די נארישע העפטלינגען איינקריצן דער געדאנק, אז זיי גייען, זיי פארלאָזן דעם לאגער... שפּעטער וועט זיין דערפאר די געלעגנהייט הנאה צו האָבן פון א גרויסער טייוולשער פרייד, ווען זיי וועלן אונדז הארט פארן טויער ביטער אנטוישן. מיר, אלטע לאגער־פוקסן, האָבן עס שוין נישט איינמאָל איבערגעלעבט. הארט פארן ארויסגאנג קען זיך באווייזן אזא איינער פון דער ס.ס.-אָנפירערשאפט און אויסשיסן מיט אן איראָניש־דונערנדיק גע־לעכטער:

— כאַ־כאַ־כאַ... די פרייהייט האָט זיך אייך פארבענקט, וואָס? מאַי־דאנעק שמעקט אייך נישט? און שפּעטער וועט ער צוגעבן מיטן ספּעצי־פיש־עס־עסישן, מכלומרשט־פריינטלעכן טאָן פון א באַלערער:

... און איר, דערוואקסענע, רייפע מענטשן, פונעם אזוי בארימט־קלוגן פאָלק האָט טאַקע געגלויבט!? האָט איר געמיינט, אז מ י ר, די ס. ס. וועלן א יי ך, אייך יידן, אזוי שנעל ארויסלאָזן פון אונדזערע הענט? ווייסט איר דען נישט, אז די פרייהייט, דאָס ל ע ב ן אונטער אונדז קען אייך בלויז פארשאַטן? — — —

ווידער קען געגעבן ווערן די קאָמאנדע זיך אומצוקערן אָדער בכלל זיך נישט אומצוקערן אויבעט...

און ווי בייזע וועלף באפאלן נאָכקלערענישן איינע גרויליקער פאר דער צווייטער, וואָס שטעכן דעם מארך מיט שפּיציקע ציין. ניין! קיינער קען זיך נישט פארשטעלן די ווירקונג פון אזא קאלטן טוש אויף די פריי־הייטס־בענקענדיקע נערוון — ווי ס׳האָט עס אמאָל דער לאגער־קאָמאנ־דאנט פון ביאַלאָבזשעגי באצייכנט...

מיר שפּרייזן דערווייל אַלץ נענטער און נענטער צום ארויסגאנג. דאָס הארץ קלאפּט ווי מיט מיליאָנען האמערס. אַלץ איז געשפּאנט ביז צום קראַכן, ביז צום פּלאצן: גייען מיר ווירקלעך ארויס אָדער נישט?

... מיר זענען נאָכן טויער. די ק. ל. באוואכונג טרעט אָפּ. אָנשטאָט

די ס. ס. קומען אנדערע באוואפנטע, אין אלערליי מונדירן. מ׳לערנט זיך שטילערהייט טרעפן, ווער זיי זענען:

— ס׳איז איבערגרופירטע ס. א.־לייט!

— ס׳זענען וועכטער פון דער ארגאניזאציע „טאדט״!

— ס׳איז מיליץ פון א דייטשער ציוויל־פאבריק!

קיין עכטע מיליטערישע פארמאציע איז עס נישט אלנפאלס, אלץ אין אונדז צאפלט פון אומגלויבלעכן טריאומף:

— מיר ווערן איבערגעגעבן אין ציווילע הענט!

ווידער און ווידער קוקט מען זיך אום, אויב די ס.ס. שפרייזן נישט נאך פון הינטן... פארשנדיק קוקט מען אויף די פנימער פון די נייע באוואפנטע באגלייטער אונדזערע; מיט געוואלד וויל מען ארויסלייענען פון יעדן שאקל מיטן ברעם זייערן: וואס טראכטן זיי? וואס ווייסן זיי וועגן אונדז? אבער זיי שפרייזן שטום און רואיק ביי אונדזער זייט ווי איינגעשוויגענע, באוועגלעכע מומיעס. שוין איז דער לעצטער מאן פון אונדזער עשאלאן אויסערן טויער. עמעץ קריכט ארויס נישט פארזיכטי־קערהייט פון דער ריי ארויס... איינער פון דער באוואכונג ווארפט אוועק דאס לעצטע נישט דערוויכערטע שטיקל פון א ציגארעטל. צוויי הונגע־ריקע אויגן באמערקן עס און שוין ציט זיך אויס א דארע האנט אויסער דער ריי און גרייפט דאס פיצל פאר זיך. און — גארנישט... ס׳גייען ווייטער די שומרים אונדזערע... רואיק, ווי זיי וואלטן גארנישט געזען. נישט עס פאלט א שאס, נישט מ׳הערט א ברום. דאס הארץ הייבט אזש אן צו קלאפן פון אזא אומנארמאלן סדר... בלויז אין געדאנק הייבט מען אן צו דערשפירן בחוש, אז מען איז שוין אין אנדערע הענט. פרייכלעכער נעמען די „האלענדערקעס״ (האלץ־שיך) קלאפן צום מארש־ריטם און אינסטינקטיוו רייסט זיך ארויס פון טויזנט בריסטן א גרויסער, צוזאמענ־געגאסענער זיפץ פון דערלייכטערונג. עמעץ פארציט שטיל אונטער דער נאז, אן אפגעריבענעם מאטיוו; צוויי רייען ווייטער כאפט מען אים אונ־טער און ס׳ווערט פריילעכער אויפן הארץ — ווי מ׳וואלט אריינגע־שפרייזט אין א צווייטער וועלט אריין...

קאַפּיטל צוויי

I

נאָך מיט אַ צוויי וואָכן פריער האָט זיך גענומען טראָגן אַ קלאַנג — ווי אַ טויב אָן אַ נעסט — פון מויל צו מויל: דער ק. ל. ווערט אויפגע־ לייזט! ס'זאָל הייסן: דער „אַרישער" טייל ווערט איבערגעשיקט קיין אָשוויענטשים (אוישוויץ) אָדער אַנדערע דייטשישע לאַגערן און די ייִדן... און די ייִדן — — —

קיינער האָט נישט געוווּסט, ווער ס'האָט דער ערשטער אַרויסגע־ בראַכט די נייעס; נישט די שטובנדינסט און נישט די בלאָק־שרייבער און אַפילו נישט אַזאַ מעכטיקע פיגור ווי דער בלאָק־עלטסטער... די טריבע שושקעריי האָט זיך אַריינגעגנבעט פון אויער צו אויער און ס'איז אַ וווּנדער, ווו ס'האָט זיך נאָך גענומען אָרט אין האַרץ פאַר דעם פרישן פּחד... ס'האָט ווער אָנגעפרעגט ערגעצוו; פון דאָרט איז עס אַוועק ווײַ־ טער, ביז ס'איז דערגאַנגען צו דער לייטונג פון דער ס. ס., פון דאָרט איז געקומען די וואָרנונג: זיי ווילן בלויז זען דעם יעניקן, וואָס חזרט איבער אַזעלכע אומזיניקע קלאַנגען... פאַר אַזעלכע זענען פאַראַן ספּעציעלע קור־ ערטער צו באַרואיקן די נערוון... דער הויכער לאַגער־שעף האָט זיך אַפילו צעלאַכט פאַרן סלאָוואַקיש־ייִדישן לאַגער־שרייבער:

— אַזאַ אידיאָטיזם איבערצוחזרן!... ווייסט ער דען נישט, אַז וויפל קאַצעטן עס זאָלן נישט זיין אין אַזאַ פינצטערן „אָסטען" — איז אַלץ צו ווייניק?

און ווידער שיט ער זיך פון אויפגעקאָכטן געלעכטער:

— אַזאַ אַבסורד! אַזאַ אַבסורד! אָט ווייסט ער, למשל, וועגן פּלענער פון עפּענען נייע לאַגערן אויף די פּוילישע געביטן... קאַנדידאַטן פאַר איינוווינער פעלן נישט... אויך מאַידאַנעק וועט פאַרגרעסערט ווערן און קענען אויפנעמען טאָפּלט מענטשן; מ'וועט אַרומבויען פאַבריקן און אַלץ וועט זיין באַשעפטיקט ביי דער אַרבעט...

און אויפן אַפּעל־פּלאַץ האָט מען פאַרגעלייענט פאַר יעדן בלאָק דעם „טאָגעס־באַפעל": אין קורצן וועט דער רעזשים אין לאַגער פאַרלייכטערט ווערן. אַנשטאָט די שטראָף־איבונגען, וועט יעדער איינער מוזן אַרויסגיין אויף אַ גאַנצן טאָג צו פאַבריקס־אַרבעט. עס וו ע ט וו ע ר ן פאַר־ווערט צו שלאָגן אָן אַ סיבה. פאַר דער אַרבעט וו ע ט געצאָלט ווערן אַן אַקאָרד־לוין צוווישן... צוויי און דריי זלאָטעס וועכנטלעך. דער פאַסונג פון לעבנסמיטל וועט פאַרגרעסערט ווערן. אין לאַגער וועט זיין אַ קאַנטין, וווּ מ'וועט קענען פאַרן פאַרדינטן געלט (עס זאָל זיין ספּעציעל געלט, וואָס וועט אומגיין בלויז אין לאַגער) קויפן וואָס מ'וועט נאָר ווילן...

מענטשן, וואָס כאַפּן זיך אָן אין יעדער שטרוי און זעען אַלץ מיט ראָזע ברילן, האָבן באַלד געהאַט זייערע קאָמענטאַרן דערצו: מאַידאַנעק ווערט אויס קאַצעט! עס ווילן דאָ איינגעפירט ווערן די זעלבע געזעצן וואָס אין אַרבעטס־לאַגערן... שוין האָבן אַנדערע „געוווּסט אויף קלאָר", אַז מ'וועט בקרוב מעגן רויכערן אין לאַגער; אַז מ'וועט יעדן טאָג באַ־קומען ציגאַרעטן און — אַפילו — אַז „ס'איז געקומען אַ ספּעציעלער באַפעל (פון וועמען?...) די יידן בעסער צו באַהאַנדלען"... נאָר גאָר־נישט! קלאַנגען אין אַ לאַגער קענען שטענדיק סותר זיין איינער דעם אַנדערן און קיין איינער זאָל אויף זיין זייט נישט אַריבערציען... אַ ייד אין לאַגער האָט זיך אויסגעלערנט אויף אַלע זאַכן איין תשובה צו געבן, וואָס זאָגט גאָרנישט און גיט דאָך אַלעמען גערעכט:

— ביי „זיי" קען אַלצדינג מעגלעך זיין... און ס'איז אויך מעגלעך צו צאָלן געלט, געבן מער ברויט, אָנטאָן בעסערע בגדים, אויפהערן צו שלאָגן און — שיקן אין טויט אַריין... וואָס זשע קען מען דאָ אויסרעדן און אויספּלפּולן?...

דערבײַ איז אַ וואָרט, אַ קלאַנג נישט קײן „מוזולמענער", וואָס מ׳קען זיך עס דערשטיקן אַזוי זיך אין אַ גאַז־קאַמער און — אױס! העלפן נישט אַלע וואָרנונגען און די שווידער־ידיעות — פּאַראַלעל מיט די „פּאַר־בעסערטע" קלאַנגען — שפּרייזן זיך אַרום פראַנק און פרײַ, שלענגלען זיך אַדורך צווישן רעדלעך פאַרמאַטערטע און צעשלאָגענע, צווישן חושך פון די בעטן־ווינקלען און שוין רעדן דערפון די פונקציאָנאַרן... און שוין לײגן צו אַ גלויבנדיק אויער די נידעריקערע ס. ס.־לײַט... מ׳הערט שוין אויף אפילו צו דראָען פאַר פאַרשפּרייטן אַזעלכע קלאַנגען, זײ צו לייקע־נען... בפרט אַז פון אַלע אַזוי אָפיציעל פּראָקלאַמירטע אויסבעסערונגען האָט זיך אויסגעלאָזט אַ בוידעם. די געשלעגן און פּייניקונגען זענען גע־וואָרן נאָך שאַרפער... האָט מען אין די נעכט נאָך מער געזיפצט פון גע־בראָכענעם, צעהאַקטן רוקן און דערבײַ באַשטעטיקט:

— מאַידאַנעק בלײַבט מאַידאַנעק!

און די גאָר מיושבדיקע האָבן איבערגעחזרט זייער פזמון צום וויפלטן מאָל:

— אַז זאָ־ווי־זאָ וועלן זײ אונדז קײן לעבעדיקע נישט אַרויסלאָזן פון דאַנען. איז — אַ סוף דערצו! זאָלן זײ עס מאַכן וואָס שנעלער — — —

אָבער אויך דערצו האָט מען דאַרטן צײַט. די אַרבעט גייט ווייטער ווי יעדן טאָג. ווער עס איז שוואַך, איז אַוועק אין „גײַנצנטל" און ווער ס׳האָט כוח געהאַט, איז פאַרטאָג אויפגעשטאַנען צום אַפּעל מיט אַ טיפן קרעכץ.

II

ד"ר יצחק שיפער איז נישט אַרויסגעגאַנגען צו דער אַרבעט. עפּעס האָט אַ ס. ס.־מאַן אים צעשלאָגן אַ פּנים און ס׳איז פאַר אים נישט מעגלעך געווען צו אַרבעטן. דער בלאָק־עלטסטער פון זײַן בלאָק האָט אים נישט געוואָלט שיקן אין „גײַנצנטל" און דערפאַר אים „געדעקט" מיט אַלע מיטלען. מ׳האָט אים געזאָגט, אַז דאָס איז אַ גרויסער געלערנטער... אַ סך ביכער אַמאָל אָנגעשריבן... האָט עס יענעם אַ פּיק געטאָן אין האַרץ און

ער האָט אין אים געדענקט ביי א „נאכשלאג" זופּ און ביים שיצן פון דער אַרבעט. עס איז אַפילו געלונגען אים אריינצופּאקן צו די קאַרטאָפל־שיי־לער, ער זאָל נישט באמערקט ווערן. בלויז צום אַפּעל איז אים שווער געווען ארויסצוגיין, פון דעם באקומענעם קלאַפּ — האָט דער בלאָק־עלטסטער באשטימט דעם הויכן גוטן שלמהלע, א בעל־עגלה פון קאָמאראָוו, און יענער האָט אים אַלע טאָג ארויסגעטראָגן צום אפּעל אויף זיינע מעכ־טיקע הענט — ווי א קינד... און ביים אַפּעל, ווען אַלץ מוז שטיין שטראָם, אויסגעצויגן ווי א ליניע מיט אַנטבלויזטע קעפּ — האָט שלמה נישט פאַרגעסן זיין שכן אריינצושושקען שטיל און שנעל:

— פּאַניע דאָקטאָזשע, האלט אייך אָן אין מיר, איר זאָלט נישט אומפאַלן, חלילה...

אָן אומגעוועגלעכע פּאַרערונג האָט דער יונג ארויסגעוויזן צו אָט דעם מאָדנעם דאָקטאָר, וואָס קען נישט היילן קיין קראַנקע, קען זיך אַליין נישט היילן און איז דאָך — א דאָקטאָר... עס איז ביי אים אויסגעקומען ווי עפּעס א גאָט אזא, וואָס קען נישט אליין גיין, נאָר מ'מוז אים טראָגן... אָט ווי א „רייניקייט", למשל...

געוועגלעך ביי דער אַרבעט האָט מען זיך אַפילו נישט געקענט אָנ־קוקן אין געאייל, צווישן אַזויפיל פּאַראַרבעטער און ס. ס.־מענער. דאָך פלעגט אַמאָל טרעפן, אַז זיי זענען אוועק צום בערגל־ארויף, זיך דאָרט אויסזוכן קרבנות פאַר זייערע בייטשן און דרענגער. דאַן פלעגן מיר, פּאַכ־מענער און ברוקירער, צייט האָבן זיך אַדורכצוואַרפן מיט א וואָרט. שלמהלע, וואָס איז נאָך אין 1940 געווען מיט מיר צוזאַמען אין א קאָנ־צענטראַציע־לאַגער, פלעגט דאַן נעמען זיין העמערל און זיך איבערטראָגן נעבן מיר. האָב איך געלייגט איין שטיינער־ריי און ער — די צווייטע און צווישן איין האַק מיטן העמערל און צווייטן האָט ער געזוכט א באשייד ביי מיר אויף זיינע אַלע ספיקות און קלערענישן. טוט ער מיך איינמאָל א פרעג:

— וואָס זאָגסטו נישט מאָטל, אויף אָט־דעם דאָקטאָר? דו ווייסט

— איך בין נישט קיין לערנער, נישט קיין קענער... כ'קען זיך אַפילו נישט אונטערשרייבן, נאָר אים האָב איך א ז ו י ליב!

איך האָב געשוויגן און דער יונג האָט ווייטער גערעדט:

— ער מוז אוודאי זיין אַ גרויסער לערנער, וואָס? כ'האָב געזען ווי ער צייכנט עפּעס מיטן בליי, ווען ער ליגט אויפן בעטל. נאָר ווייסטו, וואָס כ'וועל דיר זאָגן: ער איז קאַפּוט...

די ביינער האָבן געבראָכן פון זיצן אַזוי־פיל שעהן מיט די קניען אין זאַמד, מיט אַ געבויגענעם רוקן. דער ווייטיק פון אַלע אברים איז אַרויף ביז צום מוח און אים נישט געלאָזט אויפכאַפּן דאָס, וואָס עס דערשלאָגט זיך שוין ביז צו די אויערן. יעדער ברעקל פון מענטש איז געווען אַטראָפּירט און אַזוי געלעכצט נאָך רו... בין איך ממש נישט געווען פעאיק צו טראַכטן וועגן נאָך עמעצן, אַפילו אויף אַ רגע. שפּעטער צו האָבן די אברים זיך צוגעוווינט די ווייטיקן אין זיך אריין צו פאַרשלינגען און לאָזן דעם געדאַנק טראַכטן זיינע טראַכטענישן. האָב איך איינמאָל אַזוי ווי פּלוצלינג דערהערט, אַז שלמהלע רעדט. מינוטן האָבן געדויערט, ביז איך האָב דערכאַפּט, אַז ער רעדט וועגן עפּעס אַ דאָקטאָר. אַ פונק פון נייגער, וואָס האָט זיך נאָך אין מיר באַהאַלטן פון די אַמאָליקע צייטן, האָט זיך אַדורכגעריסן דורך אַלע צוימען און איבער מיר אַ פרעג געטאָן:

— וועלכער דאָקטאָר?

ווייזט זיך אַרויס, אַז כ'האָב לגמרי פאַרגעסן וועגן דעם, אַז שלמהלע וווינט אין אַכטן באַראַק מיט שיפערן בעטל צו בעטל...

„ער איז קאַפּוט!" האָט מיר נאָכאַמאָל אַ צי געטאָן אין אויער אַ פריער געהערטער זאַץ און הגם דער גאַנצער „פריער" איז שוין ביי מיר פאַרגעסן געוואָרן, האָט עפּעס דאָך אַ קלאַפּ געטאָן אין האַרץ מיט אַזאַ ווייטיקלעך־פאַרבענקטן טרויער... האָבנדיק שיפערן בשכנות, האָט זיך אויסגעוויזן אַזוי ווי מ'וואָלט נאָך געהאַלטן אין דער האַנט אַ פאָדעם, וואָס פאַרבינדט מיט דער אַמאָל־אַמאָליקער קולטור פון אַ יידיש לעבן מיט אַזויפיל, אַזויפיל יאָרן צוריק — — — —

כ'האָב זיך נאָכאַמאָל אָנגעכמורעט אויף שלמהלען:

— דו זאָגסט קאַפּוט — מיינסטו עס אויף אַן אמת? אָבער יענער האָט זיך נאָך פריער דערשראָקן פאַר זיינע אייגענע ווערטער. אין פאַר־

לויף פון די געציילטע וואכן זיין אין מאידאנעק האט ער אין זיך דער־שפירט א חשיבות אזא, פאר וועלכן ער האט נישט געהאט קיין נאמען. עפעס האט ער זיך שטענדיק ווי געשעמט מיט זיינע גרויסע בעל־עגלהשע הענט און מיט דעם פערדס־כוח. ערשט דא האט ער דערשפירט דעם גרויסן תיקון פון זיינע הענט. און מיט פרייד האט ער אויף זיי געטראגן דעם הינקעדיקן געלערנטן. ער האט ווי געשפירט בחוש, אז א טייל פון יענעם געלערנטנס וויכטיקייט גיסט זיך אריין אין זיינע אדערן, אין זיינע אברים, ווען ער טראגט אים ארויס צום אפעל... קען מען דען וויסן, פארוואס אזא בחור ווי שלמהלע האט שיפערן ליב געקריגן? ס'איז אבער לייכט געווען ארויסצוהערן פון יעדן ווארט זיינעם די גרויסע שרע־קעוודיקייט, ער זאל אים נישט פארלירן פון נעבן זיך...

ער האט זיך דערפאר צוריקגעצויגן און גענומען ממש ארייננפלים־טערן מיר אין אויער אריין א ים מיט ווערטער, וואס זענען אריבערגע־לאפן איינס איבערן צווייטן אריבער:

— דו ווייסט, ער דערציילט מיר נייעס ביינאכט, דער דאקטאר... ער ווייסט אלצדינג, וואס עס טוט זיך אויף דער וועלט... דו הערסט?

דאס מאל האב איך שוין געהערט מיט אלע אברים מיינע:

— נייעס? פונוואנעט ווייסט ער נייעס?

אבער שלמהלע לאזט נישט פרעגן קיין סך. א גליקלעכער דערפון, וואס עס איז אים געלונגען ענדלעך צו דערוועקן מיין אינטערעס, באשיט ער מיך ממש מיט ווערטער, קריכט מיר אריין מיט די ליפן טיף אין אויער אריין:

— ער האט א צייטונג... יעדן טאג באקומט ער פון ערגעץ א בלאט...

פון בערגל אראפ האבן זיך גענומען שיטן א מחנה מלאכי־חבלה מיט צעקנאלטע בייטשן און מיר האבן געמוזט איבעררייסן דאס גע־שפרעך... און יעדער איינער פון אונדז איז ווי ארייננגעזונקען אין בערגל זאמד מיט שטיינער.

III

איך האב געוווסט וועגן פארשידענע פערזענלעכקייטן, וואס זענען

דאָ אין לאַגער. איך האָב אָבער פאַרלוירן יעדע אָנרעגונג צו גיין זיי אויפ־זוכן און מיט זיי זיך אדורכשמועסן. די קליינע מינוטן פון פרייער באַוועגונג האָט מען נישט געהאַט אויף וואָס פריער אויסצונוצן. בלויז אין יענעם טאָג, שפּעט פאַרנאַכט, האָב איך זיך קוים אריינגעשאַרט מיט מיין גאַנצער מידקייט צו שלמהלען אין באַראַק.

אין אַ טיפן ווינקל, פאַררוקט אין בעטלעך־לאַבירינט זענען שוין גע־זעסן אויף דער ערד עטלעכע איינגעקורטשעטע געשטאַלטן און עמעצן דאָרט אויסגעהערט. איך האָב זיך צוגעשאַרט שטילערהייט אויף אַלע פיר. אין דער צופאַלנדיקער טונקלקייט האָט מען קוים אָנגעזען שיפערס טונקל געשטאַלט, וואָס איז געזעסן האַלב־אָנגעלענגט אינעם אונטערשטן „שטאָק" פון אַ בעטל. ער האָט דערציילט מיט אַ שעפּטש:

— די אַליאירטע האָבן פאַרנומען לאַמפּידוסאַ...

וויפל ער האָט זיך נישט באַמיט צו דעמפן זיין שטים, האָט די התלהבות זיינע אדורכגעריסן יעדעס וואָרט:

— כ'זאָג אייך, חברים, נאָך — טעג! געציילטע טעג סך־הכל און מיר וועלן זיין אויסגעלייזטע... נאָך לאַמפּידוסאַ וועט גיין סיציליע. פון סיציליע ביז רוים איז מיט דער לופט אַ קאַצן־שפּרונג. איטאַליע וועט זיכער באַלד קאַפּיטולירן און דער וועג איבערן ברענער וועט זיין אָפן...

...היינט די רוסן... זיי טרייבן דאָך מיטן גאַנצן אימפּעט אויף ווי־טעבסק . . .

ס'האָט זיך ארויסגעוויזן, אַז שוין איבער אַ וואָך צייט געלינגט אים פון ערגעצווו צו באַקומען טעגלעך אַ פאַרעלטערטן „גלאָס לובעלסקי" (לובלינער שטימע — אַ נאַצי־פאַרקויפט בלעטל פאַר לובלינער אומ־געגנט) פונוואַנעט ער שעפּט ידיעות און טיילט זיך מיט זיינע אָפּטי־מיסטישע פּירושים פאַר עטלעכע פאַרטרויעלעכע צוהערער.

אין אַלע ווינקלען זענען געלעגן אויף דער ערד קליינע צוזאַמענגע־פּרעסטע קופּקעלעך און זיך איבערגעגעבן קלאַנגען, איינער שוידערלעכער פאַר דעם צווייטן. שיפערן האָט דאָס אָבער נישט אינטערעסירט. מיט אַ זיכערן טאָן האָט ער באַוויזן שוואַרץ אויף ווייס, אַז ווען אפילו „זיי" קלערן עפּעס אויפצוטאָן — וועלן זיי עס שוין נישט באַוויזן... די צייט

וועט זיי אריבערלויפן. ווייס איך נישט, אפשר האט ער געוואלט כאטש אביסל טרייסט אריינברענגען אין דער אויסזיכטלאזער סיטואציע? און אפשר איז ער אליין געווען איבערצייגט אין דעם, וואס זיין אפטימיזם האט אים צוגעטראגן?

איך בין געווען דאס ערשטע מאל ביים אויסהערן נייעם און — אומגעבעטנערהייט... כ'וואלט זיך דערפאר געדארפט פארהאלטן רואיק און נישט אנרופן זיך מיט קיין ווארט. בין איך אבער שטענדיק געווען ניכטער און שווארץ־זעעריש, האט עס פון מיר ארויסגעשפארט זיך ארייננצומישן. בפרט ווען די געבראכענע אברים האבן זיך מיט די לעצטע כוחות אקעגנגעשטעלט קעגן אזא מין וועלן פארשלעפערן די סכנות, וואס פארקריכן שוין ביזן מארך... כ'האב דערפאר מיט א געצווימטן ירגזון זיך אריינגעווארפן אין מיטן געפליסטער:

— איר ווייסט, דאקטאר, איר טוט א גרויסע עוולה דערמיט, וואס איר ווילט טרייסטן מיט פאלשער טרייסט. אזוי לייכט ווערט דער דייטש נאך נישט באזיגט. דערווייל ווערן אונדז נאך געבראכן די ביינער, גרייטן זיי פאר אונדז א טייוולשן פלאן, וועלכן זיי קענען נאך פון היינט אויף מארגן אויספירן... איך האלט, אז מיר מוזן זיך בעסער מאכן קלארע חשבונות, בכדי צו קענען צוגעגרייטערהייט קוקן דעם טויט אין די אויגן אריין. אפשר קען איינעם מיט ניכטערער איבערגערעכנטקייט געלינגען צו באקלערן א פלאן, ווי אזוי אין דער לעצטער מינוט זיך צו ראטעווען... בכלל איז בעסער, אז מ'ווייסט קלאר וואס עס דערוואַרט...

ס'איז געווארן שטיל. שטיל און טרויעריק. קיינער האט אפילו רעכט נישט א בליק געטאן אין דער זייט, פון וואנעט די ווערטער זענען געקומען. אלע האבן אראפגעלאזט די קעפ מיט א פארצווייפלונג, ווי אזעלכע, ביי וועמען מ'האט די באפרייאונג אוועקגענומען פון אונטער די הענט...

כ'האב זיך דערפילט שולדיק אין א פארברעכן, וועלכן כ'בין נישט באגאנגען און דאך זיך פארשולדיקט. כ'האב זיך פארשעמט פאר זיך אליין און ס'האט מיר באנג געטאן... פארוואס האב איך עס געזאגט? ס'איז אבער שוין נישט געווען מער צוריקצוכאפן. די האפענונג, וואס

האָט אַזוי וואָרעם געגלעט אַלעמענס קעפּ מיט מינוטן פריער, איז צע־שוווּמען געוואָרן. אויף איר אָרט איז געבליבן א פּוסטע און טרויעריקע שרעק, וואָס האָט געשטייפט די האָר אויף די קעפּ... כ׳האָב דערשפּירט זיך ווי א רויבער, וואָס האָט צוגערויבט ביי וועמען דאָס טייערסטע און דערביי אַליין געבליבן מיט ליידיקע הענט... כ׳האָב דערפאַר נישט גע־וואָלט מער א בליק טאָן אויף די קעפּ, איבער וועלכע דער נאַכט־אָנהויב האָט אַרויפגעשיט אַ טונקל־אַשיקע אבלות — נאָר כ׳האָב זיך זיצנדי־קערהייט גענומען אַוועקשאַרן פון צווישן די בעטן, מ׳זאָל נישט הערן פון מיר דעם מינדסטן גערויש... ס׳האָט זיך מיר אַרויסגעוויזן, אַז מיט יעדן שאָרך מיינעם וועל איך אָט די מענטשן נאָך מער צער פאַרשאַפן. ווען כ׳האָב זיך געשלייכט אין דער פאַרנאַכטיקער שפּעט־בלאַסקייט צו מיין באַראַק — וואָס איז געלעגן בשכנות — האָב איך זיך שיעור צעוויינט פון אויפרעגונג אויף זיך אַליין...

בלויז אויפן בעטל, ליגנדיק אָן א ברעקל שלאָף אויפן אויג, האָב איך פּלוצים דערשפּירט אין זיך א מאָדנע גערעכטיקייט. אָן שום לאָגיק און פאַרטראַכטונג האָב איך פאַרשטאַנען מיט אַזאַ קלאָרקייט, מיט א פאַרשטאַנד, וואָס לאָזט זיך גאָרנישט אַריינפּרעסן אין קיין ווערטער, אין קיין מחשבות, אַז דאָס, וואָס כ׳האָב געזאָגט, האָב איך געמוזט זאָגן, איז נויטיק געווען, ס׳זאָל געזאָגט ווערן... די לאַנגע יאָרן פון לאַגער־סכנות האָבן געלערנט, אַז דאָס קול פון די בלוטן איז שטענדיק דאָס ריכטיקסטע. גראָד די שטים וואָס קומט פון נאָך א טיפערן שורש ווי דער אינסטינקט און צו וועלכן דער שכל דערגרייכט גאָרנישט און קען נישט מסכים זיין מיט איר — גראָד זי האָט מערסטנטייל נישט אָפּגענאַרט... און יענע שטים האָב איך דאָן געהערט.

פונעם גאַנצן, איינשטיקדיקן חושך האָבן זיך גענומען קנוידערן פאַר די אויגן אַזעלכע קיילעכדיקע, געקנאָטענע פינצטער־שאָטנס, וואָס האָבן זיך צו מיר אומשולדיק צעשריגן און אָנגעזאָגט א גרויסע מסוכנע געפאַר וואָס קומט אָן... כ׳האָב פיזיש דערשפּירט ווי זי רירט אָן מיין הויט.

ווי אין יענער נאַכט פאַרן אוועקנעמען קיין מאַידאַנעק האָט זיך גע־

וואָלט אויסשרייען צו אַלע, האָט באַנג געטאָן, פאַרוואָס כ׳האָב אַזוי שטיל זיך צוריקגעצויגן ביי מיין אָנהייב... קיינער איז אָבער דאָ נישט אַריינגעקומען אויפטרייסלען און זאָגן, אַז עס איז צו שפּעט. דאָ זענען אויך די מעגלעכקייטן נישט געווען...

פאַרטאָג האָט די תליה זיך צעקלונגען ווי יעדן טאָג. דער קלינג האָט ווי יעדעס מאָל אָנגעהויבן מיט אַ יאָמער־טאָן און שפּעטער זיך פאַרגאַנגען אין אַ געלעכטערדיקן גריל...

קאפיטל דריי

I

דער טאג האט זיך געשטעלט א קאלטער און גרויער. ווי יעדעס מאל איז יעדער אויפגעשפרונגען און מיט פארשלאפענע פינגער גענומען אין דער פינצטער אויסגלייכן דאס געלעגער. דאס בעטל האט געצויגן צו זיך די דרעמלענדיקע אברים און ווען די דינסטע פינגער־שפיצן האבן פיבערדיק נאכגעזוכט דעם מינדסטן ריץ אויפן בעטל—האט דער קלענסטער באריר אין געלעגער צוריקגעצויגן און אנגעגאסן די גלידער מיט א שלעפעריקייט... די מורא אבער נישט צו פארשפעטיקן דאס פארטאגיקע ביסל קאווע האט שנעל פארטריבן די לעצטע ברעקלעך שלאף, וואס האבן זיך פויל נאכגעהאנגען אין די ברעמען־שפיצן.

די לאנגע ריי האט זיך שנעל אויספארמירט און ביים שיין פון דער לבנה — וואס האט א דערשראקענע אריינגעווארפן איר לעצטן בליק, מיט איין אויג, דורך דער צעעפנטער טיר — האט יעדער באקומען אריינגעגאסן א לעפל קאווע אין דער בלעכענער שיסל, זי אויסגעזופט שטייענדיקערהייט און די שיסל איבערגעגעבן א צווייטן פון דער ריי. ס'איז היינט נישט באזונדערס אויפגעלייגט אויפן הארץ. פון צייט צו צייט מוזן מיר איבערלאזן די רעקלעך אין באראק און גיין צו דער ארבעט אין די בלויזע העמדער. היינט האט די שטובנדינסט געמאלדן, אז די רעקלעך מוזן בלייבן אויף קאנטראל. גראד שטעלט זיך א קאלטער טאג. קען זיין, אז ס'וועט

רעגנען... אַלץ ווערט געמאַכט בליץ־שנעל. שוין שטייט יעדער בלאָק באַזונדער אין ריי און אין גליד. מ'ציטערט פאַר קעלט. די אברים בעטן זיך, אַפּילו אין הייסע טעג: מ ע ר ז ו ן! דער הונגער וויל באַטש געגלעט ווערן, געמילדערט ווערן פון אַביסל זוניקע צערטלעכקייט. בפרט היינט, ווען ס'איז אַזאַ קאַלטער פאַרטאָג, גאָרנישט ווי אין יולי. אָט גיסט זיך שוין צונויף איין בלאָק מיטן צווייטן און ס'פאָרמירן זיך די „אַרבעטס־שטעלן", אָט רוקט אַרויס דורכן טויער די „קאָמענדאַנטור"־אָפּ־טיילונג. אין יעדן טריט זייערן דערקענט מען די שרעק. קיינער ווייסט נישט, אויב מ'וועט אים שוין נישט ברענגען צוטראָגן אַ טויטן מיטאָג־צייט... ווייטער רוקן אַרויס פון אַקעגנאַיבערדיקן פעלד די פאַבליִיט. פון אונדזער פעלד גייט אַ קליינע גרופּע זיך צונויפשליסן מיט זיי. די בלוי־ווייס געשטרייפטע בגדים זייערע שימערן אַביסל זיכערער אין זיך. זיי פּייניקט מען נישט אַזוי... די סלאָוואַקישע יידן לויפן אַרום איבערן הויף מיט זייערע „פונקציאָנס־בענדער" אויפן אָרעם און העלפן־צו מיט אי־בערגעטריבענער הכנעה אויסצוציילן די רייען, וואָס מאַרשירן פאַרביי דעם טויער. זייערע פּנימער בייטן זיך פון רגע צו רגע. אָט איז דאָס אָדער יענץ אויסגעדרייט צום דייטשישן וואַכפּאָסטן און ווערט אינגאַנצן צע־שוומען פון הינטישער הכנעה און איבערגעהאָרכזאַמקייט. באַלד דרייט זיך דאָס זעלבע פּנים אויס צו די געציילטע אין דער ריי און אין אַ האַל־בער סעקונדע באַקומט עס שוין דעם קעניגלעכן אויסדרוק פון אַ שטאָלצן באַפעלער...

יעדעס מאָל, ווען איך „רוק אַרויס" פון טויער, קען איך זיך נישט אָפּוווּנדערן פון אָט דער וווּנדערבאַרער מוסקול־אַקראָבאַטיק, וואָס פּשוטע מענטשלעכע פּנימער קענען באַווייזן... מיר זענען פון די לעצטע. יעדע מינוט איז פאַר אונדז אַ דימענט. מיט טרויער זעען מיר ווי פון דעם צווייטן פעלד גייען שוין די גריכישע יידן צו זייער אַרבעט אין קרעמאַ־טאָריום און מיר ווייסן, אַז דאָס וועט אונדז נישט מיידן. מיר גייען דאָך צו דער שטראַסנבאַאו... דער בליק דרייט זיך נאָכאַמאָל אויס צום באַראַק: ווער ווייסט? אפשר זעט מען אים שוין צום לעצטן מאָל?

דער אַרבעטס־טאָג שטעלט זיך נאָרמאַל. אָט לויפט דער קליינער

קרומפיסיקער בלאָק־פירער אַרום די גרופּן, זוכנדיק זיין טעגלעכע „פּרנסה”. דאָס זוכט ער קרבנות צו פאַרשמייסן מיט 25 שמיץ, ביי וועלכע ער האָט אַ טבע יעדעס מאָל זיך טועה צו זיין... אָט ווערט די לופט צעלעכערט פון די רויע געשרייען פון פאַראַרבעטער מכל המינים. דער דיקער ווילי שטייט ווי יעדן טאָג אַלעמאָל איבער אַן אַנדערן מיט אַ דיקן שטעקן און באַפעלט קאַלט און אויסגערעכנט: ב ו ק   ז י ך ! . . .   פאַרצווייפלט בעט זיך דער קרבן, מיט יעדן וואָרט וואָס אַ מענטשלעכע שפּראַך קען פאַרמאָגן, בכדי אויסצודריקן אונטערטעניקייט און געבעט; ער זאָגט אים צו די היינטיקע פאַרציע ברויט, די זופּ... דעם וווּרשט וואָס ער וועט זונטיק באַקומען... ווייסט ער דאָך, אַז בוקן זיך ביי ווילין הייסט אַן איבערגעבראָכענע חוש־השדרה, אַ געשפּאַלטענער הינטן און דערפאַר אויך — אַ זיכערער וועג אין גאַז־קאַמער אַריין. אָבער ווילי האָט שוין היינט „פאַרדינט” עטלעכע פאַרציעס ברויט, אַ צענדליק זופּן און פון אַ האַלבער שטעלע דעם זונטיקדיקן וווּרשט. איצט זוכט ער נישט קיין ברויט, נאָר פאַרגעניגן, דאָס גאָר דערהויבענע גליק פון שפּאַלטן דאָס ווייכע פלייש פון אַ מענטשלעכן געזעס, פון פאַרמעסטן זיך מיט אַ קלאָץ אויף אַ דאַרן, אויסגעהאַרעוועטן רוקן...

אָט שפּאַצירט אַרום יאַנוש און נעמט אויף מיט יובל יעדן געשריי פון אַן איבעררײַשטן, וואָס פאַלט אַוועק אַן עלעקטריזירטער פון זיינס אַ שלאָס אומגעריכטערהייט...

פלוצלינג נעמט פון הימל אַראָפּוויינען מיט דיקע וואַרעמע טראָפּנס. אין געציילטע מינוטן נעמט זיך אַראָפּלאָזן אַ הוראַגאַן, וואָס פאַרגיסט די אויגן, דעם האַלדז, צעווייקט דאָס העמד... צוערשט כאַפּן מיר אויף די טראָפּנס מיטן מויל מיט גיריקייט. אין לאַגער איז געגנצלעך נישטאָ קיין וואַסער און בלויז ווען עס רעגנט, האָבן מיר די געלעגנהייט צו פאַרנעצן דעם טרוקענעם האַלדז... באַלד אָבער נעמט עס גיסן פון קאָפּ, די דינע הויזן און דאָס העמד קלעפּן זיך צו צום לייב און יאָגן אַריין אַ נאַסע קעלט אין די ביינער אַריין. די פאַראַרבעטער מיט די ס. ס. זענען זיך צעלאָפן אין די שכנותדיקע באַראַקן אַריין, וואָס מ'האָט אָנגעהויבן צו שטעלן. פון דאָרטן שרייען זיי צו אונדז אַרויס:

— ווייטער אַרבעטן!... ווער עס וועט שטעלן דעם ערשטן טריט פון זיין אָרט, ווערט תיכּף דערשאָסן! אָבער ווי אַזוי אַרבעטן, אַז דער וואַסער־פּלייץ פאַרגיסט די אויגן און אַז אויף יעדן קאָפּ טאַנצט אַראָפּ אַ כוואַליעדיקע קאַלוזשע?! שטעלט יעדער אַרויס מיט רעזיגנאַציע דעם קערפּער פאַרן וואַסער־כּליאָפּ און זאָל ער טאָן וואָס אים ווילגעפעלט... מ'בויגט בלויז טיפער אַראָפּ דעם קאָפּ, די וואַסערדיקע שפּילקעס זאָלן נישט אַזוי שטעכן די אויגן... דעם רעגן גלוסט זיך אָבער נישט אַזוי שנעל אונדז אָפּצולאָזן. ס'איז אים ווייזט אויס געפעלן דער שפּיל מיט אונדז. וואָרט מען: אפשר וועלן זיי אונדז דאָך נעמען אין אַכט און אַריינלאָזן ערגעץ־ווו... די זון איז אָבער רחמנותדיקער ווי אַ מענטש. פון אַ ווינקל אַרויס איז זי אָנגעקומען און מיט אַ שמייכל גוטמוטיק גענומען אויסזידלען דעם צעשטיפּטן רעגן. דער הוראַגאַן האָט זיך פאַרשעמט, געגנרמען צוריקציען אַלץ ווייטער און ווייטער און מיט שווינדל־טריט זיך גענומען אָפּטראָגן איבער דער ווייטקייט פון פעלדער... דער טאָג האָט זיך צו אונדז צוריק צעשמייכלט ווי אַ קינד וואָס האָט נאָר וואָס אָפּגעטאָן אַ שקאָצעריי און איצט לאַכט עס אויס דעם טאַטנס פאַרדרוס...

אָט גייט ווידער די אַרבעט. נאָרמאַל פליסט זיך ווייטער דער טאָג אין דעם פאַרגאַנגענעם אַריין, ווי דער נעכטיקער קאַ־על־טאָג, ווי פאַראַכטאָגן, ווי מיט חדשים צוריק... מיט אַ גיריקן וואָרטן ציילט מען שטיל אין זיך אַריין יעדע מינוט וואָס גייט אַוועק און שלעפּט צו זיך מיט פוילע טריט די מיטאָג־פּויזע. מ'האָט מורא אויפצוהייבן די אויגן און זען ווי הויך די זון שטייט שוין. בלויז דורך אירע וואַרימע ליפּן, וואָס זויגן דעם פייכט פון אונדזערע בגדים, דערשפּירט מען אַז די אויסגעבענקטע שעה קומט אָן. און יעדער גרייט זיך מיט אַ פאַרשטיקטער פרייד אַ לאַנגן אָטעם צו טאָן און מיט אַן אויסגעגלייכטן רוקן אַ זופּ צו טאָן אַ כוואַליע פרישע לופט.

II

פלוצים הייבט אָן עפּעס אַן אומרואיקייט זיך צו צעווויגן דאָרט אויבן, אין שפּיץ פּלאַץ, ביי דעם בערגל. שוין איז דאָרט אַלץ אין באַוועגונג. אַ

הויכער ס.ס.־מאַן שטעלט זיך אויף פון זיין אָרט און לאָזט זיך לויפן מיט א געשריי, וואָס מוז אפילו פאַר אים קלינגען נישט-נאַטירלעך:

ש ל ו ם ! ! ! ש מ י י ס ן ד י א ר ב ע ט ! ! ! אלץ מאַרשירט זאָפאָרט צוריק אין לאַגער!...

איבערן מח טוט עס א האַרטן זעץ ווי א דונער: א ה א, ס׳הייבט זיך שוין אָן! אינסטינקטיוו זוכן די אויגן א שטיקל אָרט: אפשר זיך אויפרוימען? פאַרשטעקן זיך אפשר אין דאַנעבנדיקן בעטאָן־פּאַס? פאַר־צווייפלט בעט זיך דער לעבנסווילן ביים געדאַנק: געוואַלט, וואָס טוט מען!? גיב אַן עצה!!! מעכטיקע קלעפּ לאָזן נישט דערפירן די מחשבה ביזן סוף. אלע ווערן שנעל צוזאַמענגעטריבן אין די רייען און מיט א טייוולאַניש געיעג ווערט אלץ געשטויסן פאַראויס צום לאַגער... ביים טויער פאַרגעסן די ס.ס. פון גרויס געאייל מכבד צו זיין יעדן איינעם מיט די געוועגלעכע אריינגאַנגס־קלעפּ. — וואָס קומט דאָ פאָר? מיט פחד אין בליק זוכט יעדער דעם באַשייד אויפן צווייטנס פּנים. ס׳ווייסט אָבער קיינער גאָרנישט. די בלאָק־עלטסטע האָבן בלויז געהערט, אז היינט וועט מען מער נישט ארבעטן... מ׳זאָל עפּעס קלייבן מענטשן...

...ק ל י י ב ן מ ע נ ט ש ן ! . . . ניין, איר וואָס זענט נישט געוועזן אין קיין געטאָס און קאָנצענטראַציע-לאַגערן — אייך וועט קיין שפּראַך אין דער וועלט נישט בכוח זיין צו דערקלערן, צו פאַר־טייטשן וואָס דאָס באַדייט אַזוינס... א פעלשער אָדער ליגנער וועט זיין יענע שרייבער, וואָס וועט זיך אונטערנעמען אייך עס א י נ ג א נ צ ן אָפּצוטייטשן... גאָרנישט: קלייבן מענטשן! און א לאַגער־מענטש ווייסט שוין מיט וואָס דאָס שמעקט, וואָס מען דערשפּירט ביים דערהערן אַזאַ קורצן אָנזאָג... טויט? ווער האָט דען אויף אים נישט געוואַרט? וועמען איז עס אויסגעקומען צו באַגעגענען אים און ער זאָל אים נישט אויפ־נעמען מיט א רואיקן שווייגן, ווען ער האָט אים דערקענט אויף קלאָר!?... דער עיקר איז דאָך די אומבאַקלערטע אימה אַרום דעם נישט־דערזאָגטן אָנזאָג — — —

דאָס מיטאָג ווערט אַרויסגעגעבן אין געאייל. באַלד וועט פאָרקומען

אין אויסערגעוועגלעכע ציילונג, בלאָקנווייז. ווײנטרעטער, דער בלאָק-שרייבער, וואָרנט, מ'זאָל זען, אויב די פּיס זענען ריין. אין לאַגער איז גישטאָ קיין וואַסער און דאָך מוז מען אויסהאַלטן די קאָנטראָלן, ווען מען זוכט א ברעקל שמוץ אויפן קערפּער, אויף די נעגל פון די פוס-פינגער... היינט זאָל מען, הייסט עס, קאָנטראָלירן... יעדער ווייסט אָבער, אז נישט דאָס איז עס היינטיקער אלארם...

הע, אויף וויפל וואַרט עס שוין דער טויט מיט אַן אָפן, נייגעריק מויל? נאָר ביים מיטאָג אין דער ריי שטויסט מען זיך און קיינער וויל נישט אריינקוקן דער שפּעטערדיקער שעה דרייסט אין די אויגן אריין...

— א נ ט ר ע ט ן ! ! ! נאָך איידער דאָס וואָרט דערלאַנגט זיך צו דיין פאַרשטאַנד, ווערט ארום דיין בלאָק א קייט פון בלאָק-שרייבער, שטובנדינסטן, מיטהעלפּער און ס. ס. מ'נעמט די מענטשן שלעפּן פון איין עק פּלאַץ צום צווייטן אָן א ציל אָדער מיטן איינציקן ציל — ציילאָז צו מאַכן...

— וואָס זאָל דאָ געשען? יעדער באַזונדער אנט עפּעס ארויס פון דער טונקעלער באַוווסטזיין-קעשענע אויף זיין שטייגער. מ'זעט זיך אויף דער שוועל פון אן איבערברוך. וואָס-וואָס, נאָר ווייטער וועט אַזוי נישט זיין.

אומנוויטיק האָגלען די שטעקנס איבער די קעפּ. אלע באַפעלן ווערן סיי-ווי פּינקטלעך אויסגעפירט.

— א ו י ס ט א ָ ן ז י ך !

און שוין איז יעדער א נאַקעטער. ניין, ס'איז נישט בלויז די גע-האַרכזאַמע, ווילנלאָזע אטראָפּירטקייט פון דער מאַסע; גיכער איז עס דער אָדער-שלאַג פון א געהיימען פולסירנדיקן לעבן, וואָס ריזלט דאָרט ערגעץ אונטער די אָפּגעשטעלטע, דערשראָקענע בלוטן. ס'איז דער נייגער פון מענטשן, וואָס ווילן שוין וואָס שנעלער אַרויסטערבליקן הינטער די קוליסן פון אייגענעם גורל... טרייבן זיי אונטער וואָס שנעלער די געשע-ענישן מיט די אייגענע הענט: פיבערדיק ווערט פון זיך אראָפּגעריסן דער הויז... די שיך... שנעלער! שנעלער!!! לאָמיר זען, וואָס ווייטער וועט זיין — — — — — — — — — — — — — — — —

„— אויף דער צווייטער זייט אריבער!” און שוין פּאַקט זיך אַלץ, דרענגט אריבער מיט שטורעם.

„אָנטאָן זיך!” און מיטן אויגנבליק איז אַלצדינג אין באַוועג... גייט דאָ בלויז א נערוונשפּיל? ס'איז גאַרנישט מיט גאַרנישט! פּרוווט עמעץ פון עולם אויפן קול טרייסטן זיך אליין. באַלד אָבער ווערן די געדאַנקען ווידער געטריבן אין ווילדן, שנעלן גאַלאָפּ. באַוואָפנטע ס.ס.-לייט הייסן אָפּזונדערן א גרעסערע גרופּע פון פּלאַץ. ס'געדויערט עטלעכע סעקונדן, ביז כ'ווייס, אַז כ'בין אין מיטן. ביסלעכווייז ווערן מיר געטריבן ביז צום נ יי נ צ נ ט ן באַראַק צו... אהאַ! א ק אָ נ ט י נ ג ע נ ט! נעכטן ערשט האָט מען פון נײַנצנטל אַרויסגענומען די לעצטע רעזערוון פאַר דער גאַז-קאַמער — גייט מען איצט באַזאָרגן דאָס 19טל מיט פרײַשע קרבנות... יעדער באַזונדער פּרוווט זיך מיטן קליינעם ביסל וואַכן לעבנסווילן צוריקציען, ווערט אָבער צוריק אַרײַנגעדרענגט און צוריקגעשטויסן — פון די אָנקומענדיקע — אינעם גרויסן, מיט דראָטן-אַרומגעצוימטן הויף...

ווידער א באַפעל פון אויסטאָן זיך. נאַקעט שטייט יעדער און וואַרט, ביז מען וועט אים אַרויסלייענען פון דער ליסטע אַרויס. א קאָמיסיע פון ס.ס.-אָפיצירן און ס. א.-מענער שטייען אין צוויי אַקעגנאַיבערדיקע רייען; יעדער אויסגעלייענטער פון דער נאַקעטער ריי טרעט אַרײַן אין דער מיט. א מינוט שטייט ער מיטן פּנים צו זיי. צוויי צענדליק שטעכיקע אויגן זויגן זיך איין אין זײַן פּנים, אין די הענט, פיס און אין יעדער אבר זײַנעם...

א צייכן מיט א פינגער — און דער נאַקעטער דרייט זיך אום ווי אַן אויטאָמאַט מיטן רוקן צו דער קאָמיסיע. ווידער א קורץ באַטראַכטן און ווידער אַן אָנווייזן מיטן שפּיץ פון א בלייפעדער:

— ר ע כ ט ס... ל י נ ק ס... רעכטס, לינקס...

איז דער קערפּער גאָר דאַר, דער געזעם — שוואַרץ פון באַקומענע קלעפּ אָדער ער איז גלאַט הויטיק-אײַנגעפאַלן — איז דער צייכן אויף רעכטס, ווו די טונקעלע עפענונג פון נײַנצענער באַראַק ג אַ פּ ט מיט

א גרויס, אָנצייניק און צעחושט מויל... פאַרלוירן פאַרשווינדט דאָרט איין געשטאַלט נאָכן צווייטן:

צ ו ־ א ל ט ! צ ו ־ י ו נ ג ! צ ו ־ ד אַ ר ! צ ו פ ע ט
(א פלאַ: געוועזן אויך אַזעלכע נאָך...).

בלויז א קורצער איבעררייס, און ענדערונג מיטן בלייפעדער-שפּיץ: ל י נ ק ס ! און שוין וויגט זיך א יונגער, קאָקעטיש-טענצלדיקער קערפּער ארויס דורכן טויער אויפן פלאַץ ארויס... נישט איינער אָריענטירט זיך אין וואָס עס האנדלט זיך און ער וויל פאַרבייטן די יוצרות. אָבער שוין־בלויז דאָס פאַרנעפּלטע אויג פונעם „הויפּט־ארצט" איז געוווינט, עס זאָל גרימאַסיק א הויב טאָן מיט א ברעם, א מאַך טאָן א האַלב־ירגזונדיקע תנועה — און שוין כאַפּן צענדליקער הענט דעם שווינדלער און „קאָמבינאַטאָר" און שמייסן אים צוריק אין דער דאָ-וועלטיקער כף־הקלע אריין... ווי יענע לעגענדאַרע שדים אין די בייזע מוסר־ספרים דאָרט...

איך ווער ארויסגעשטויסן פון די לעצטע דורכן טויער. אין דרויסן טוען די מענטשן זיך אָן מיט בהלהדיקער שנעלקייט. זענען מיר שוין די „גליקלעכע", די אויסגעקליבענע? די אויגן קוקן זיך זוכנדיק ארום: קען מען שוין פריי צוריקגיין אין די באַראַקן אריין? א שפּאַליער פון פונקציאָנאַרן צוימט אונדז ארום. ביי יעדן ווערט קלאָר, אז דאָס איז ערשט דער אָנהייב פון א לאַנגער קייט. עס דוכט זיך, אזוי ווי דו וואָלסט אריבער א גרויסן באַרג און ערשט איצט דערזען, אז דו ביסט מיט בערג ארומגערינגלט... ווידער ווערט פון אונדז פאָרמירט א ריי און מיר ווערן געפירט אין קאַנצעלאַריע. דאָרט ווערן מיר אריינגעשטויסן אין דעם גרויסן אויסגעליידיקטן באַראַק נומער 13. הינטער אונדז ווערט צוגעמאַכט א גרויסע, שווערע טיר. יעדעס האַרץ גרילצט־מיט מיטן זשאַווער גרילץ פון א צוגעהעמערטן שלאָס אויף יענער זייט פון דער טיר.

III

מיר זענען צוגעשלאָסן. נישטאָ מער וואָס צו רעדן און וואָס צו

טראכטן. ס'בלייבט בלויז איין זאך: צו ווארטן! די נערוון לאָזן אָבער נישט איינזיצן רואיק אויף דער פּאָדלאָגע. ס'האָט עמיץ דערשמעקט, אַז ס'איז דאָ אויך פאראן א הינטערטיר, וועלכע ווערט געהיט פון לאגער־שרייבער — שטויסט מען זיך צו איר, ווייל מען הערן עפּעס פון אים דורכן קליינעם שליסל־לאָך: טאָמער ווייסט ער... טאָמער קען ער... טאָמער וועט ער...

אין א שעה ארום הייבן ווידער אָן די הערצער צו קלאפּן. א גרילץ זעגט איין די געשפּאנטקייט. די טיר עפנט זיך מיט א ווינט:

— אלע מוזן ארויסגיין! מ'גייט אין באָד אריין!

מיר שטעלן זיך אוים אויפן אפּעל־פּלאַץ און מ'ווערט געפירט פּאר־טיעסווייז צום אויסבאָדן און איבערטאָן זיך. דאָס וואשן און אָפּשערן גייט צו שנעל. מ'ווערט אריינגעפירט אין מאגאזין. יעדער איינער באקומט אנ־דער אָנטועכץ. ציוויל־אנצוגן מיט א רויטן פארב־שטריך אויף די הויזן און ראָק. אַנדערע באקומען נאָך גאָר־גוטע אנצוגן. ווען נישט די ארויפ־געשמירטע פארב, וואָלטן זיי נאָך געוועזן גאנץ לייטיש. דערפאר אָבער נעמט מען אונדז צו די האָלצשיך, וואָס האָבן נאָך איבער זיך א לעדערן זיימל און מ'גיט אונדז האָלענדישע טרעפּעס אין דער פאָרם פון שיפּ־לעך... וואָס פאלן אראָפּ ביי יעדן טריט פון די נאקעטע פיס... דאָס זאָל זיין א „סגולה", מען זאָל נישט אנטלויפן אויפן וועג... מיר ווערן צוריק־געפירט אין לאגער און ווערן צוריק אריינגעשטויסן און צוגעשלאָסן. ווען מיר באוויזן זיך בלויז אנידערצולייגן אויף דער פּאָדלאָגע, קלאפּט מען אין די טירן. א באפעל:

— אלץ זאָל זיך אינעווייניק אויסשטעלן אין דער ריי... מ'גייט אי־בערציילן... ציילט מען און מ'ציילט און מ'קען צו קיין טאָלק זיך נישט דערציילן. אָט זענען צוויי מאן איבעריק — לויט דער אויסגעשריבענער ליסטע. און אז מען ציילט נאָכאמאָל איבער, צוליב פעסטשטעלונג — פעלט גאָר איינער צו דער באשטימטער צאָל... די נערוון האָבן נישט אויסגעהאלטן. קיינער וויל נישט גיין מיטן צופעליקן גורל. מ'טאפּט אין דער פינצטער און דאָך וויל מען זיך מיט עפּעס ענדערן די באשטימט־קייט — הנם, מ'ווייסט אליין נישט, אויב דאָס איז צום גוטן אָדער צום

שלעכטן. דאָ אין באראק האָבן א סך מורא, אז פון דאנעט פירט מען אוועק צום טויט אָדער ווייסט זיי דער טייוול וווהין. באמת מען זיך ארויסצר־באקומען דורך א הינטערטיר. וואָס איינער האָט באוויזן אריינצושמוג־לען מיט זיין נאקעטן לייב — גיט ער דערפאר אוועק דעם לאגער־שריי־בער... — ווייסט ער שוין, וואָס עס וועט אים טרעפן אינדרויסן, ווען ער וועט קומען צו זיך אין באראק? קיינער וויל דערפון נישט קלערן. אלץ אין אים רייסט זיך: אבי זיך ארויסצובאקומען פון דאנעט... זאָל אלצ־דינג מיט אים געשען, אבי נישט אָט־דאָ... אזוי ווי דאָ וואָלט דערוואַרט שרעקלעכערס ווי ד אָ ר ט.

דערפאר זענען די מענטשן פון די נאָך־נישט איבערגעקליבענע באַ־ראקן אויפסניי צערודערט. דאָרט גייען ארום קלאנגען, אז מיר ווערן אוועקגעשיקט אין א פאבריק פון האָניק און מילך; עסן באקומט מען דאָרט איבערן קאָפּ אריבער... פרייע באוועגונג... אָן ס.ס. אזא מין געטאָ... מענער מיט פרויען צוזאמען... איז מען אונדז מקנא, באדויערט מען, פאר־וואָס מ'האָט זיך נישט אריינגעכאפּט אין דער ריי, וואָס מ'האָט געפירט צום אָפּקלייב.

פון אינעווייניק שטעקט מען אָפּ פארשידענע מתנות דעם סעקרע־טאר פון דער שרייבשטובע, ער זאָל שטרייכן פון דער ליסטע און ארויס־לאָזן אין דרויסן, אין די אָפּגעשלאָסענע באראקן שענקען מענטשן פון זיך אוועק דאָס לעצטע דער שטובנדינסט, מען זאָל זיי ארויסלאָזן פון באראק. ז י י וועלן זיך שוין צובאקומען און אריינשמוגלען צווישן די אויסגעקליבענע!

דער בלאָק־שרייבער האלט אפילו קאָפּ, וויפל ער לאָזט אריין און וויפל עס גייען ארויס. איז אָבער מעגלעך, ער זאָל אלץ דערהיטן? די מענטשן דאָ שפּילן מיט זייער לעבן א פארקאָכטן בלינד־שפּיל. גורל ווערט געטוישט אויף גורל דורך דעם קליינעם טיר־שפּעלטל... עפּנט מען איינעם — רייסן זיך צוויי ארויס; דארפן אריינגיין צוויי — שפּארן זיך אריין פיר... — איז דען א וווּנדער, פארוואָס ביי יעדן מאָל ווען מ'ציילט, שטימט נישט די צאָל?

די ס. ס. קומען און פארלאנגען די גענויע ליסטע, די צאָל מיט די

גענויע נעמען... די שרייבער קענען עס נישט באווייזן. די ס. ס. נעמען שלאָגן מיט גרויסע, לעדערנע לולבים אין דער מאסע אריין. עס ווערן אויך נישט געשוינט די מיוחסים — די סלאָוואקיש־יידישע לאגער־שרייבער, גראָד האָט זיך עמעץ צו־שפּעט מיישב געווען און פּרוווט זיך פּונקט־איצט דאָ אריינשמוגלען. די טיר ווערט שוין איצט שטרענג גע־היט פון א פארשטעקטן ס.ס.־מאן — און מ׳דערווישט אים. די שרייבער זוכן א קרבן, אויף וועמענס פּלייצעס ארויפצוואַרפן די גאנצע שולד פאר דער אומאָרדענונג און דאָ איז דער קרבן ווי פון זיך אליין אין דער האנט אריינגעקומען... מיטן טריאומף ווערט ער צוגעפירט צו דער ס.ס.־פארוואלטונג: אָט דער איז איצט געקומען!...

א קורצער קרייץ־פאַרהער: איז ער דאָ געווען פריער, נאָר ער האָט זיך פארשטעקט אָדער וויל ער זיך ערשט איצט אריינבאקומען? דאָס איידעלע פּנים ביים געכאפּטן איז צעבלוטיקט פון קלעפּ און טויט־דער־שראָקן. עס ווייזט זיך ארויס, אז דאָס איז עפּעס א רב אָדער א רבי פון ערגעצוווּ... כ׳קען אין טומל נישט דערגיין ווער און וואָס... די ס.ס. פארלירן די בייזע שטימונג. א גליקלעך שמייכעלע צעלייגט זיך אויף זייערע גרויסע, וורשטיקע ליפּן: אָהאָ, א ראבינער! דער קרבן ווערט ארויסגעפירט און דאָס כאאָטישע ציילן הייבט זיך אָן אויפסניי... אין א האלבע שעה ארום שרייט עמעץ אריין דורך דער טיר, אז דער ראבינער איז געהאנגען געוואָרן! ווער ס׳איז דאָ נישט פארשריבן און קאָמבינירט ביז דער לעצטער מינוט, אָדער די וואָס האָבן זיך שפּעקולירנדיק פארשריבן אויף דער צווייטער ליסטע און אויף דער ערשטער — נישט, זאָלן זיי וויסן אויף קלאָר, וואָס זיי קען אראָפּפאַלן איבער די קעפּ און פארוויקלט א שאָטן ארום יעדן נאָמען די שרייבער ווערן טרוקן פון שרייען. די נאכט האָט דערווייל גענומען אראָפּפאַלן איבער די קעפּ און פאַרוויקלט אַ שאָטן אַרום יעדן נאָמען פון די פארשריבענע ליסטעס. ס׳איז דערפאר געקומען צו אן איבעררייס. די ס. ס. זענען אוועק אויף נאכט־עסן.

קאפיטל פיר

I

ביינאכט האָבן אַלע אויסגעקליבענע געמוזט זיך אויסשטעלן אויפן פּלאַץ. אינדרויסן ביים שיין פון עלעקטריש ליכט, האָרט פאַרן טויער האָבן שוין געוואַרט א ריי אָפיצירן און ס.ס.־מאַנשאַפט, צוזאַמען מיטן לאַגער־עלטסטן און קאַפּאָס, וועלכע האָבן געמיינזאַם באַדאַרפט אדורכ־פירן די לעצטע קאָנטראָל און דערביי אויך באַשטראָפן פאַרן ביז־איצ־טיקן כאַאָס. מען האָט יעדן איינעם באַזונדער אויסגעלייענט. צוויי קאַ־פּאָס האָבן קאָנטראָלירט, אויב די ליסטע שטימט מיט די אָנגענייטע נו־מערן אויפן ברוסט. ווען די ערשטע 50 זענען פאַרטיק געוואָרן, האָט מען זיי צוגעפירט צו דער טיר פון באַראַק און זיי געהייסן אַריינגיין איינציק־ווייז. ביי דער טיר זענען געשטאַנען דער הויכער ווינער קאַפּאָ און נאָך איינער. זיי האָבן געהאַלטן גראָבע שטעקנס אין די הענט. יעדער האָט געמוזט אַריינלויפן און איבערשפרינגען די פינצטערע שוועל. די צוויי קאַפּאָס האָבן דערווייל געהאָגלט מיט קלעפּ, וויפל ס'האָט זיך נאָר גע־לאָזט. אין באַראַק האָט זיך יעדער געזעצט א דערשלאָגענער אויף דער ערד, אין א ווינקל און געשוויגן.

מ'האָט געקענט הערן ווי דער הויכער קאַפּאָ „פאַרענטפערט" זיך פון צייט־צו־צייט איראָניש פאַר א קרבן:

— איר ווערט פון דאַנעט אוועקגעשיקט — און איך וועל שוין נישט

האָבן די געלעגנהייט אייך צו שלאָגן... אלזאָ, דאָ האָט איר פון מיר לעצט־געלט — צום עווינגען אנדענק...

ד אָ ס ציילן זאָל שוין זיין דאָס אנטגילטיקע.

די ס.ס. האָבן ספּעציעל געהייסן לייענען די ליסטעס אויף צוריק, בכדי די מענטשן זאָלן זיך נישט אָריענטירן. אזוי ווי איך בין בייטאָג געווען פון די לעצטע — איז מיין נומער אויסגעפאלן פון די צווייטע 50. מיין קערפּער איז שוין געווען אזוי צוגעוווינט צו קלעפּ, אז איינציקע קלעפּ האָב איך שוין כמעט נישט געשפּירט. דאָס מאָל אָבער, ווען כ'האָב ביים בלאָסן שיין פון טויער־לאָמפּ געזען שטיין דעם הויכן — איז מיר אדורך א שוין־לאַנג פארגעסענער טעם פון שוידער דורך די גלידער. ס'איז אפשר נישט געווען די שרעק פאר די פּאָר שטארקע קלעפּ, וואָס כ'דארף באקומען — ווי די אימה צו געפינען זיך עטלעכע סעקונדן אין דער נאָענט פון ווינער קאפּאָ... איך האָב זיך דעריבער צוגעגרייט צו מאכן באצייטנס אזא פלינקן שפּרונג, אז עס זאָל מיר געלינגען אויסצומיידן וועלכן ס'איז קלאַפּ פון זיין האנט...

ענדלעך הער איך אויסרופן מיין נאָמען. איך שריי אוים: י א ! און שוין שטיי איך, מיט נאָך איינעם, פאר דער טיר. אויף א סעקונדע באמערק איך, אז דעם הויכנס האנט איז אראָפּגעלאָזט... בליצשנעל שפּרינג איך אריין ווי א ווינט אין באראק. האָב איך נישט געשפּירט? אָדער אפשר האָב איך טאקע אין מיין בליציקן שפּרונג דעם קלאַפּ אויסגעמיטן — פּונקט ווי איך האָב א סך זאכן אויסגעמיטן אין פארלויף פון די גיהנום־יאָרן א דאנק א געלונגענעם שפּרונג? נאָך היינט ווייס איך עס נישט אויף קלאָר. איך האָב בלויז דערשפּירט א שטארקן קלאַפּ פון הויכנס זייט, וואָס האָט זיך אָנגעשלאָגן אין מיין הילצערנעם שוך. עפּעס־וואָס האָט מיט א הילך זיך אָנגעשלאָגן אויף די שטיינער ביי דער טיר. איך האָב עפּעס ווי יאָ־געשפּירט און נישט-געשפּירט, אז אויף איין פוס איז מיר לייכטער געוואָרן... אויפן מיטן וועג פון צושארן זיך צו א ווינקל האָב איך דערפילט, אז כ'בין מיט איין באָרוויסן פוס... וואָס טאָן? א פאר־צווייפלונג האָט מיך ארומגעכאפּט: זאָל איך נאָכאמאָל ארויסגיין זוכן דעם שוך? דער אינסטינקטיווער געפיל פון שוידער פאר די היינטיקע

קלעפּ האָט מיך מיט מאַגנעטישער קראַפט געצויגן צו דער ערד. מיט א האַלב־קלאָרן געדאנק האָב איך זיך געמאַכט א חשבון, אז ארויסגיין נאָך אַמאָל נעמען דעם שוך — באַדייט צו ווערן ממש פאַרפייניקט פון די צוויי מלאכי־חבלה ביי דער טיר. איך האָב שוין געהאַט דעם פעסטן באַשלוס איבערצולאָזן דאָ דעם צווייטן שוך און — טאָמער וועט מען אונדז ערגעץ שיקן, וועל איך פאָרן באָרוויס...

נאָר פּלוצים איז עפּעס שטיל געוואָרן מיטן אויסלייענען די נעמען אין דרויסן. עפּעס א דיקע, הייזעריקע שטימע האָט געפרעגט מיט קענטיקן צאָרן:

— ווער האָט דאָ פאַרלוירן א שוך?... א קאַלטער, פּורכטיקער שוויים האָט מיך באַגאָסן... וואָס וועט איצט זיין מיט מיר? אינדרויסן האָט די גאַנצע עדה געשוויגן. די פראַגע איז נאָכאַמאָל פון וועמען איבערגעזעצט געוואָרן אויף פּויליש. דאַסמאָל האָט שוין עמעצער געענטפערט, נאָר מיין געהער האָט נישט געקענט אויפכאַפּן וואָס אזעלכעס... שפּעטער האָט ווידער די כראַפּעדיקע שטים ביי דער טיר ארויסגעגרילצט צום לאַגער־שרייבער, וואָס האָט ארויסגעלייענט די נעמען פון דער ליסטע:

— שרייבער. ווי הייסט מיטן נאָמען דער לעצטער, וואָס איז אריין מיט די צווייטע 50 העפטלינגען?

דער גאַנצער גוף מיינער איז געוואָרן איין שטיק געשפּאַנטער געהער. אפילו דאָס האַרץ האָט אויפגעהערט צו קלאַפּן, בכדי נישט צו שטערן מיטן מינדסטן גערויש. עס האָט זיך מיר געדוכט, אז איך הער אפילו דאָס שאָרכן פון פּאַפּיר ביים מישן די ליסטע... א דין געשפּאָלטן שטימעלע האָט לאַנג נישט געלאָזט טראַכטן:

— ש ט ר י ג ל ע ר! הער לאַגער-עלטסטער...

דאַסמאָל דערשפּיר איך שוין דעם טעם פון טויט קלאָר און דייטלעך. ווי יעדעס מאָל אין אזעלכע מאָמענטן ווער איך צוריק ניכטער און רואיק, גרייט אלצדינג אויפצונעמען.

„— זיי וועלן מיך איצט אויפהענגען!״ גיט א מחשבה מיט א גלייכגילטיקן טרויער א פּיק אין קאָפּ. ס׳איז אָבער קיין שרעק נישטאָ אין אָטדעם מח־בליץ. ס׳טראַכט זיך אזוי ווייט וועגן דעם:

„— אויפהענגען... אויפהענגען...” ווי יעדע רגע צווישן לעבן און טויט, דויערט אויך דאָ די שטילע פּויזע לאַנג, שוין צו־לאַנג... אַלץ אין מיר איז אָנגעשטרענגט פון גלייכגילטיקן נייגער פאר דעם וואָס עס קומט ווייטער. א הויכער סילועט לאָזט אַפּהילכן עטלעכע טריט אויף דער היל־צערנער פּאָדלאָגע, נאָך דער שוועל. ער שטייט א מינוט און דאָן ברילט ער ארויס:

— שטריגלללער!!!

איך דערקען אים שוין איצט אויף קלאָר. איצט ווייס איך, אז אַלץ איז פארלוירן. ליג איך בלויז אין מיין ווינקל, אָבסערוויר אים און — שווייג... זע איך ווי ער צינדט אָן זיין לעמפּל און גייט פון מענטש צו מענטש... דער באראק איז נאָך דין באשיט מיט מענטשן, וואָס ציען זיך אויס אויף א מינוט אָפּצורוען. זיי נוצן אויס די געלעגנהייט, וואָס אזוי ווייניק זענען דאָ פאראן און ס'איז רואיק. טו איך אויך אזוי. באלד הייסט מיך א מעכטיקע האנט:

— דיין נאָמען?

מיין שטים איז שוין פארגליווערט געוואָרן אין קעל און אויסגע־וועפּט געוואָרן פון לעצטן ברעקל ציטער. ענטפער איך מאָדנע רואיק, ווי נאטירלעך: שטריגלער! א ווײַלע ווערט ער עטוואָס צעטומלט פון זיין געפינען מיך און נאָכמער אפשר פון מיין גאָרנישט־איבערגעשראָקענעם ענטפערן. אין זיין האנט טרייסלט זיך א שוך... מיין „פארלוירענער” שוך... ער בויגט זיך צו מיר אראָפּ... איך ליג ווייטער אומבאוועגלעך. א פּאָר פּארגאָסענע אויגן נעמען מיך אדורך:

— איז דאָס דיין שוך?

— יאָ!

— פארוואָס ביסטו אים נישט געקומען אויסזוכן צוריק?

— כ'האָב אייך נישט געוואָלט שטערן אינעם אָרדענען די ליסטע...

— האָסטו נישט געהערט, ווי כ'האָב אויסגערופן דיין נאָמען?

— כ'האָב געהערט. נאָר כ'האָב נאָך געוואָלט געווינען א פּאָר מי־נוט צייט ביז צום באקומען געשלאָגן...

— וואָס האָסטו געקלערט צו מאכן אָן איין שוך?

— כ'האָב באשלאָסן אוועקצופאָרן אָן ש י ד . . .

ער האָט זיך אראָפּגעלאָזט נאָך נידעריקער צו מיר. פון זיין מויל האָט זיך געשפּירט דער ריח פון געזויפטן בראָנפן. זיינע אויגן האָבן טיף אריינגעקוקט אין מיינע. ווידער האָט דער שווידער אויפגעוואכט אין מיר, צוזאמען מיטן באוווסטזיין, אז אָט-אָט שטייט פאר מיר דער וואמפּיר פון דער קאָמענדאנטור־שטעלע... ווי אין גייסטיקער פארנעפּלטקייט האָב איך געהערט זיין שטילן שעפּטש:

— וואָס ווילן זיי פון אייך, די נאצי־באנדע!? זאָגט!

דאָס מאָל האָב איך שוין געשוויגן א פארזונקענער, נישט קענענדיק פון זיך ארויסברענגען אן איינציק וואָרט. ער האָט נאָך געוואַרט א מינוט, זיך אויפגעהויבן און אוועק מיט וואקלדיקע טריט. דורך דער טיר זענען אריינגעקומען פרישע מענטשן. ווידער האָט זיך געהערט דער אָפּהילך פון קלעפּ איבער קעפּ און רוקנס און די שטים פון הויכן ווינער קאפּאָ...

א מאָדנע נישט־דאאיקע שרעק האָט מיך ארומגענומען: ע ר איז אָט־דאָ־געשטאַנען!... האָט ער מיך נישט אמאָל דערשטיקט? אָבער — ניין! ער האָט מיך ממש נישט אָנגערירט. און וואָס האָט ער געזאָגט? האָט ער מיך געוואָלט פּראָוואָצירן? צוליב וואָס? קען ער מיך דען נישט אזוי דערשטיקן און פייניקן? כ'האָב געהערט אונטער זיינע רייד ארויסקרעכצן א באגראָבענעם ניצוץ ערנסטקייט... היינט טראכט איך: ווער ווייסט, וואָס עס איז געלעגן אויף דעם דנאָ פון אזא פארברעכער־פּסיכיק!? דאן אָבער האָב איך וועגן גאָרנישט נישט געקלערט. כ'האָב בלויז אויסגעשטרעקט די האנט און אָנגעטאפּט מיין שוך. כ'האָב אים שטילערהייט אָנגעטאָן אויפן פוס און נישט געשפּירט קיין האַר וווּנדער אין דעם, וואָס ס'איז נאָר־וואָס געשען. ס'איז דאָך אזוי־פּשוט, אז ס'איז א שאָד א טראכט צו טאָן א מינוט דערפון:

א מענטש האָט מיר צוריקגעבראכט מיין פארלוירענעם שוך, וואָס ער האָט געפונען...

II

ביינאַכט... ווייניק נעכט אַזעלכע קען אַ מענטש איבערלעבן! שוין איז דער באַראַק געפּראָפּט פון מענטשן. אַ גאַנצן טאָג האָט מען גאָרנישט געגעסן און דאָ שטייען אַלע שלעגער ביי דער טיר. פון דער קיך האָט מען צוגעבראַכט, מיט אַ וואָגן, פעסער מיט זופּ. עטלעכע נאַפט־לעמפּלעך באַלויכטן דעם באַראַק. אייגנטלעך איז דאָ איצט נישט ליכטיק און נישט פינצטער. פריער האָבן אַלע מענטשן דאָ געהאַט אַ בולט־שאַטנדיק גע־שטאַלט און איצט האָבן אַלע אויסגעזען ווי צערונענע וואַקס־פיגורן, וואָס שפּרינגען שוואַרץ אונטער ביי יעדן בויג פון אַן אויפגעהאַנגענעם לאָמפּ... די גרויסע שאָטנס אַרום די קליינע גופים האָבן אויסגעזען ווי אַ שמוציק־שוואַרצע טריפידיקייט פון צעשמאָלצענע ליכט. מ׳האָט אָנגעהויבן אויס־טיילן דאָס עסן אין דער גרייצטער טונקלקייט. די מאַסע, וועלכע האָט ביי זיך אויפגעבראָכן אַלע שרעק־און געוויסנקראַטן — האָט זיך געוואָרפן אויף די פעסער און זופּ־עמערס... די באַזויפענע קאַפּאָס און עלטסטע האָבן בלויז געוואַרט דערויף. מ׳האָט גענומען טרעטן מענטשן מיט די פיס; שטיוול האָבן געדריקט אויף כאַרכלענדיקע העלדזער... פּייפערייען, גע־שרייען, שאַרפע דרעשערייען פון גומי־שטעקנס אין דער מאַסע...

— אַ נ אַ כ ט ? אויב ס׳האָט נאָך עמעץ י ע נ ע נאַכט מיטגעמאַכט און איבערגעלעבט — זאָל ער קומען און עדות זאָגן, אויב ס׳איז נאָר אַ י י ן נאַכט געווען...

אין דער פרי האָט מען אונדז געפירט אין דער ריכטונג פון באָד. מיר ווערן אַריינגעפירט אין אַ פעלד פון דער צווייטער זייט, וואָס איז אַרומגעצוימט מיט דראָטן. דאָרט טרעפן מיר שוין עטלעכע הונדערט יונגע פרויען פונעם פינפטן פרויען־פעלד. זיי זאָלן מיט אונדז מיטפאָרן אין דער זעלבער פאַבריק. אויפן האַרץ ווערט אביסל לייכטער: אפשר ווערן מיר דאָך אַוועקגעפירט אויף אַן אַרבעטס־פּלאַץ מיט בעסערע באַ־דינגונגען? ביי יעדן איינעם ווערט דער געדאַנק לעבעדיקער: סוף־כל־סוף ווייסן זיי דאָך די דייטשן, אַז מיר זענען אומשולדיקע מענטשן... איז, אפשר האָבן זיי זיך איבערגערעכנט און האָבן חרטה פאַר דעם, וואָס

זיי האָבן אַזויפיל פון אונדז אויסגעראָטן? יאָ, זיי האָבן פאַר אונדז מורא, זיי ווילן אונדז אָבער געבן בעסערע באַדינגונגען, בכדי מיר זאָלן נישט אומקומען... בכדי מיר זאָלן קענען פאַר זיי אַרבעטן...

אָט זענען מיר צוזאַמען מיט די פרויען. אַנדערע דערקענען שוועסטערן, זייערע פרויען, מ׳שמועסט פריי צווישן זיך, קיינער זאָגט נישט קיין וואָרט. מ׳קושט זיך און מען הייבט אָן צוריק צו וועבן געמיינזאַמע פּלענער ווי אַזוי זיך איינצואָרדענען, ווען מ׳וועט פאָרן צוזאַמען. מ׳טרייסט זיך, אַז די נאַכט איז געווען די לעצטע פון דעם מאַידאַנעקער קאָשמאַר... נאָר — אָט, אויך דאָס איז מען איבערגעקומען... די פרויען שרייען זיך איבער איינע די צווייטע ביים וועלן אויפמאַמאָל דערציילן דאָס וואָס ס׳איז פאָרגעקומען ביי זיי אין פאַרלויף פון דער אָפּוואַרטנדיקער, געשפּאַנטער נאַכט... פּנימער הייבן אָן צו שיינען מיט אַ בלייערנעם, קרומען שמייכל פון אַ פאַרגאַנגענעם, וואָס מ׳האָט שוין הינטער זיך...

פּלוצים — ווידער אַ באַפעל: ווידער אָן אויסשטעלן אין אַ שלאַנגען־ריי. דאָס פאַרשרייבן הייבט זיך אָן פונדאָסניי... מ׳פרעגט יעדן אויס פּינקטלעך, וואָס פאַר אַ פאַכמאַן ער איז און צי ער האָט נאָך ערגעצווו קרובים... אַלץ ווערט פאַרשריבן פּינקטלעך אויף לאַנגע בויגנס, ביי וועלכע די קעפּלעך זענען פאַרשטעלט — מ׳זאָל נישט זען, צוליב וואָס מען פאַרשרייבט און וווהין דער טראַנספּאָרט גייט... דאָס געדויערט לאַנגע שעהן.

ווען כ׳גיב אָן מיין באַרוף: מ א ל ע ר. וואַרפן זיי זיך איבער מיט די בויגנס. איין שרייבער הייסט מאַכן אַ באַזונדער צייכן ביים נאָמען. איך הער בלויז ווי ער זאָגט:

— מעגלעך, אַז מאַלער דאַרפן זיי יאָ צו האָבן...

איך פאַרשטיי דערפון, אַז דאָ וועלן נאָך די גורלות פון דער גרופּע זיך צעגיין אויף פאַרשידענע וועגן. עס וועט נאָך גיין אַ ווייטערדיקער איבערקלויב פון נויטיקע און נישט־נויטיקע. און דו ווייסט נישט צו וואָס...

אַ ווינט האָט זיך דערוויל אַריינבאַקומען דורך די דראָטן־קעסטעלעך צווישן אונדז. ער איז נישט געקומען מילד גלעטן די מידע קעפּ נאָר זיך צעפייפט ירגזונדיק אַזוי ווי מיר וואָלטן אים דאָ געשטערט אין זיין

שפּאציר־גאנג. אים צוהילף קומט אַ שלאָקס־רעגן. עס נעמט גיסן עמער־ווייז. די שלאַנגען־ריי נעמט זיך קורטשען, טוליעט זיך איין מיט איין גליד צום צווייטן. יעדער וויל, אַז דער צווייטער זאָל אים פאַרשטעלן כאָטש פון איין זייט פאַר דער פלייצנדיקער שטעכעדיקייט. עמעץ וויל אין צעטומלטקייט עפענען די טיר פון פּלאַץ. אַ ס. ס. פּאָסטן פון אקעגנאיבערדיקן ביידל ארויס נעמט מאַניפּולירן מיט דער ביקס... שטייט מען! דעם רעגן, זעט אויס, געפעלט דער שפּיל מיט אונדזערע ביינער. מ'טראָגט בלויז אַ דין רעקל און אַ העמדל. אויפן צעגריבערטן פּלאַץ שאַפט זיך איין קאַלוזשע נאָך דער צווייטער און מיר שטייען אינדערמיט. די נאַקעטע פיס שטעקן אין די ווייסע, הילצערנע האָלענדערקעס. אין מיטן דער וואַסערדיקער צעגאָסנקייט זעט עס אויס ווי מכשפים וואָס מאַכן אַן אויספלוג מיט קליינע כשוף־שיפלעך איבערן ים... דאָס אָנטועכץ איז שוין צוגעוואַקסן צום קערפּער. אפילו די דיקערע רעקלעך נעמען זיך איינסור־טשען פון צעווייקטקייט. אַלע זעען אויס ווי אָנגעטרינקענע גומי־שוואָמען.

און פון דער העלער הויט כאַפּט אָן דעם פּלאַץ אַ ווייסט געיעג. צום ערשט זעסטו נישט ווער ס'יאָגט — דו שפּירסט בלויז ווי די ריי לייזט זיך אויף, צעגיסט זיך ווי די קאַלוזשע אונטער דיינע פיס און דו מוזט מיטגעשלעפּט ווערן... באַלד זעסטו ווי אַ גרופּע שטורעם־מענער רייסן זיך אריין ווי אַ וויכער מיט גומענע פּעלערינעס אויף די קעפּ אריבערגעוואָרפן און נעמען טרייבן דעם עולם. וווהין? קיינער ווייסט נישט. דער רעגן פאַרגיסט די אויגן און באַרויבט דעם ווילן זיך צו אָריענטירן. אַלץ ווערט אריינגעטריבן אין פּאָדערהויז פון אַ געביידע: מענער באַזונדער און פרויען באַזונדער; פון פּאָדערהויז ווערט מען ווייטער געטריבן אין די פאַרשידענע פאַרהרעכטיקע צימערן אריין, וואָס פירן אַלץ טיפער און טיפער אין אַלע זייטן אריין...

מענטשן, ביי וועמען דער זעלבסט־דערהאַלטונג־טריב וואַרפט זיך נאָך ערגעץ אינעווייניק, באַמיען זיך אָפּצוהאַלטן. אין יעדער ווינקל פאַר־שטופּט זיך איינער, צוויי, וואָס ווילן זיך מיט געוואַלט אריינשטופּן, אריינדריקן אין דער וואַנט אריין ...אפשר וועט געשען אַ נס און ער וועט

דאָרט איינגעשלונגען ווערן... איבער אים וואקסן אָבער אַרויס צען, הונדערט... יעדער איינער מיטן זעלבן געפיל, אז אָט־דאָס ווינקל וועט ראטעווען... אָבער קיין נסים ווילן נאָך אַלץ נישט געשען — הענט פארקריכן, אָן צו וויסן אַליין דערפון, אין העלדזער אריין; פינגער־נעגל גראבלען אי־בער נעז, איבער אויגן... מענטשן קעמפן צווישן זיך, נישט וויסנדיק אַליין צוליב וואָס. איבער א זווינקל און אן אָרט איז מען גרייט לעבנס אויסצו־לעשן, גאָרגלען איינצובייסן, אַלץ חרוב צו מאכן און אומצוברענגען... פסיכאָז? משוגעת? מ׳ווייסט שוין אַליין נישט וואָס. ווי שעפסן דרענגט מען צו די ליידיקע קליידער־שרענק, צו די גרויסע, שווארצע סודות אין דער פאָרם פון קעסלען...

ווידער וואקסן ארויס מונדירטע לייט מיט זייערע גרויסע גומי־שטעקנס. זיי שלאָגן מיט די לעצטע כוחות, טרעטן פאַלנדיקע מיט די פיס און טרייבן ארויס פון צווישן די קעסלען, פון די ווינקלען און די שרענק. אַלע ווערן אריינגעטריבן טיפער, טיפער אין די משונהדיקע צימערן אריין, וווּ אויף די ווענט ציען זיך שמוציקע אייזערנע רערן ווי אויפגעלאָפענע אָדערן. רעזיגנירט דרענגט די מאסע ווייטער — אויסמיידנדיק אינסטינקטיוו די שטאַרקע, טרייבנדיקע קלעפּ. בלויז איינציקע און געציילטע זענען שוין ארויסגעשליידערט געוואָרן פון זייערע אייגענע אינסטינקטיוו־פּילבארע גרענעצן; נישט עס אַרט זיי מער דאָס צעטרעטן זיי מיט די פיס און נישט זיי שפּירן שוין מער דעם קלעפּ־האָגל איבער זייער קאָפּ און לייב... מיט די לעצטע כוחות קלאמערן זיי זיך האלב־אָנגעבויגן מיט די הענט ביי א שטיקל רער אָדער זיי דריקן צו דעם שוין קאָנוולסירנדיקן קערפּער צו דער וואנט פון ווינקל... בלויז די ווילד־ארויסגעקראָכענע אויגן שטעלן נאָך דעם לעצטן ווידערשטאַנד — — — —

פון א ווייטן ווינקל ארויס קומט די ערשטע שטים:

— ג ע וו אַ ל ד, י י ד ן !!! מיר זענען דאָך אין גאַז־קאַמער!!!...

און דאָס איז גענוג, אז עס זאָל אדורכלויפן אן איומדיק גערעוועריי דורך דער גאנצער מאסע אדורך... דארע, אָדערדיקע הענט שלאָגן זיך הילכיק אין דער ברוסט אריין מיט דעם לעצטן יאוש. טייל לענען זיך אָן

אין דער וואַנט מיט רעזיגנירטער אָנמעכטיקייט. די אויגן בלויז זאָגן אָפּ זייער אייגנאַרטיקע, וואָרטלאָזע ווידוי. ביי אַ סך האָט די שרעק נאָכגישט אַלץ אָפּגעטויט, וואַרפּט זיך נאָך אין זיי דאָ און דאָרט אַ לעבעדיקער אָדער — ז י י ש ר יי ע ן... ווילן זיי אַרויסשרייען פון זיך דאָס איבערגעבליבענע געשריי פונעם נישט צודערלעבטן לעבן?

אַזעלכע אין וועלכע עס לעבט נאָך עפּעס — איז אַ ש אָ ד צו שטאַרבן! זיי שרייען, רייסן זיך די האָר פון קאָפּ, קלאַפּן קאָפּ אין דער וואַנט און פּרוּוון מיט אומרו אינעם שרעקלעכן געדראַנג זיך אַדורכשטויסן אַהין און אַהער... ס'איז דער לעצטער אויסגוס פון דער לעבעדיקער ענערגיע אין אָנבליק פון טויט. אין אַ זייט זאָגט עמעצער תהילים מיט אַ הויך געוויין. אַרום אים שפּאַרן זיך אַ טייל, וואָס האָבן שוין דעם כוח פאַרלוירן אַ וואָרט פון זיך אַרויסצוברענגען... זיי טוליען זיך מיט אַן אומפאַרשטענדלעך־עקשנותדיקן שפּאַר אַרום אַ־ים, אַזוי ווי זיי וואָלטן זיכער געוווּסט, אַז דאָ ביי דער זייט פון הויך־זאָגנדיקן תהלים־ייד וועט זיין לייכטער, בעסער — — — אַזויפיל ליפּן פּרעפּלען אים שטיל נאָך... וואָרט אין וואָרט — — — — — — —

אַ יונג דין שטימעלע דערציילט מיט אַ רואיקער דייטלעכקייט, ווי אַזוי זיין זיידע האָט זיך אָט־אָ־דאָ־אָ דאָס לעצטע מאָל אויסגעטאָן... אויך ער איז אָט־דאָ געשטאַנען און אין דער לעצטער מינוט זיך אָט דורך יענער זייט אַרויסגעכאַפּט — — —

אין לעצטן פּאָדערהויז שטייען מיר איינגעקלעמט אין אַ גרופּע. איך בין פון די וואָס האָבן זיך אַדורכגעשלאָגן און אַדורכגעשלעפּט ביז צו דער לעצטער טיר. קודם, האָב איך געטראַכט, דאַרף מען זען, וואָס דאָ טוט זיך אַלץ, אפשר וועט זיך לאָזן עפּעס אויפצוטאָן. אין ווינקל שטייט אַ שראַנק, אויף וועלכער עס וואַלגערן זיך פאַרשידענע חפצים, וואָס פריערע מענטשן האָבן דאָ איבערגעלאָזט: לעפל, טאַשנמעסערלעך און נאָדלען... „בריוולעך" נאָדלען צום נייען... פאַרגעסן אַנדערע, אויף וועלכן אָרט זיי זענען. שוין כאַפּן גיריקע הענט — אין משוגענער, איינגעזונקענער געדאַנקענלאָזיקייט — די נאָדלען, וואָס זענען נאָך נעכטן אפשר געווען איינגעפּאַקט אין אַ רענצל פון אַ לעבעדיקן מענטש, וואָס האָט זיי

געלאָזט פארן ארייננגיין זיך „אָ פּ וו א ש ן”... אָט טויכט דאָרט אויף מאַניעק אין דערמיט... ס'ברעכט אוים א געשלעג איבער די לעצטע נאָד־לען.... דאָס איז שוין נישט דער חשק צו די נאָדלען, נאָר דער לעצטער אויפפלאם פון אויסרוישן זיך דורך משוגענער גאַרנישט-וויסנדיקייט, דורך טעמפּן כאפּן אלץ וואָס ליגט אונטער דער האנט...

אנדערע, איבערגערעכנטערע פּרווון אפּעלירן צו די זיך־ארומרייסנ־דיקע:

— מענטשן! אויף וואָס דארפט איר די אלע נארישקייטן? די, וואָס האָבן זיי געבראַכט, האָבן עס אויך נ ע כ ט ן באדארפט... ווער ווייסט פון וויי־ווייט זיי האָבן עס געבראכט צו שלעפּן... און היינט?... אָט זעט איר דאָך......

— ווער האָט אָבער געהאט אויערן צו הערן דעם צוויטן! אז יעדער איינער האָט סיי־ווי אלץ געטאָן נישט זעענדיק גאָרנישט און נישט הע־רנדיק די אייגענע שרעק וואָס האָט צעלייגט דאָס הארץ... און ווי אזוי קען מ אַ נ י ע ק הערן, ווען ביי אים איז שוין פארבלויט מיט ביילן דער שטערן?...

— — — אומזיסט איז אָבער געווען די שרעק. געערכט זענען גע־זוען די יינגלעך, וואָס האָבן געארבעט ביי דער גאז־קאמער, וועלכע האָבן דורך די מיר־שפּאלטן אונדז געזוכט צו טרייסטן: ניין, מען וועט אייך נישט פארגאזן! איר וועט אלע אויף זיכער אוועקגעשיקט...

דאָס האָבן זיי אליין געבעטן דעם קאָמענדאנט, מ'זאָל אונדז נישט האלטן אויפן רעגן-גאַס, נאָר אָנשטאָט ארייינצונעמען ערגעץ־אנדערש, האָט די ס. ס. אונדז ארייינגענומען א ה ע ר, בכדי זיך א שפּיל צו טאָן מיט אונדזערע נערוון... עס איז אָבער דערין געווען נאָך עפּעס:

מיר זענען „באשטעלט” געוואָרן פון א פאבריק. זייערע פאָרשטייער האָבן געזאָלט קומען און אונדז איבערנעמען. מיר זענען שוין ארויס פון דעם לאגערס רשות. האָבן יענע פאַרשפּעטיקט. די ס.ס. האָבן אונדז דערהאר ארייינגענומען אָפּצוואַרטן. אויב זיי וועלן נישט קומען — זאָל מען אונדז נישט דארפן צוריק פירן אין לאגער אריין...

אָט אזוי האָט זיך געוויגט דער גורל...

אין א שעה ארום האָט די זון גענומען שיינען און די ס. ס. זענען אריינגעפאלן מיט א ווילדן געלעכטער — פון דער געלונגענער „חכמה" — אונדז צוריק ארויסטרייבן, מיטן זעלבן סיסטעם...

איינער א הויכער האָט מיט א שמייכעלע א פרעג געטאָן ווי אזוי ס'האָט זיך דאָ פארבראכט די שעה צייט, אויב די צייט איז אנגענעם אדורכגעלאָפן...

די שפעטע שעה האָט צוגעהאָלפן, מ'זאָל אונדז ווייטער טרייבן מיט שמעקנס; ס'איז געקומען א מעלדונג, אז עס שטייט פאר אונדז גרייט א צוג נאָר צום איינוואַגאָנירן. מ'דאַרף אונדז דערפאר שנעל אויסליפערן דער וואכמאנשאפט, וואָס איז נאָך אונדז געקומען. מיט א באַפרייטן אָטעם האָט יעדער פון אונדז איינגעשלונגען א פרישע פאָרציע לופט, דערשפירט אין זיך די האָפענונג אויפסניי צו לעבן. דאָס אומגלויבלעכסטע, אז מ'קען איבערהאלטן א ז א מעת־לעת, האָט באוויזן ווי שטאַרק א מענטש קען זיין און ווי נישט אויסגעפאָרשט עס זענען נאָך די כוחות פון מענטשלעכן פיזישן און גייסטיקן אָרגאַניזם... וויפל זענען אָבער צעשרויפט געוואָרן אין יענע איינציקע 24 שעה? ביי וויפל האָט דאָס הארץ זיך אוועקגערוקט פון אָרט אויף שטענדיק? קיינער האָט דאָס נישט געזוכט פעסטצושטעלן אין יענעם גרויסן געיעג — — —

III

אינדרויסן מארשירן צום ערשט די מענער. אויפן וועג שטייען שטורבנדינסט מיט גרויסע קויבערס ברויט און טיילן אויס 40 דעקא ברויט פאר א קאָפּ, א שטיק מארגארין און א שטיק קעז. דאָס איז די פאָרציע אויף ד ר יי טעג פאָראויס. דער ס.ס.־מאן, וואָס פירט אָן מיטן טראנספאָרט, הייסט מעלדן דעם לאגער־קאָמענדאנט, אז קיינער זאָל נישט אויפעסן דאָס ברויט — ווייל דאָס מוז קלעקן אויף א דריי־טעגיקער רייזע. די וואַגאָנעס וועלן צוגעמאכט ווערן אויפן וועג און מען וועט מער גאָרנישט נישט ארײַנדערלאנגען...

ווי נאָר אָבער מען רוקט זיך ארויס פון ערשטן טויער, הייבט יעדער

אָן צו קנייפּן, בגנבה, שטיקלעך פון זיין פּאַרציע, קייענדיק עם מאַרשי־רנדיק אין דער ריי... צו ערשט מאַכט עס איינער, אין דער שפּיץ. אָבער דאָס שטעקט אָן איין ריי נאָך דער צווייטער.

די פרישע באַגלייטונג באַמערקט עס. זיי היטן יעדע באַוועגונג אונדזערע. וואָרענען זיי:

— געדענקט, איר וועט שפּעטער מוזן הונגערן!

— עמעץ א דרייסטער פון דער ריי אַרויס ענטפערט אָפּ:

— ס'איז אוממעגלעך ווייטער, הער וואַכמאַן! מיר זענען אַזוי הונ־געריק און דערשעפּט, אַז מען קען קיין ווייטערדיקן טריט נישט שטעלן... איז ליבערשט איצט זיך זאַט אָנצועסן און שפּעטער ווייטער צו קענען הונ־גערן. צו הונגער איז מען שוין געוווינט און זאַט זיין קען מען איצט דאָס איינציקע מאָל...

דער וואַכמאַן איז אַנטשוויגן געוואָרן, ווי אַלס צייכן פון הסכמה. דאָך האָבן א סך זיך באַהערשט נאָך די ערשטע ביסנס און א טייל פון ברויט באַהאַלטן אויף שפּעטער.

עטלעכע צענדליק טריט פון אונדז האָבן מאַרשירט די פרויען. זיי האָט מען בעסער באַהאַנדלט. זיי האָבן באַקומען לעדערנע שיך (די האָלץ־שיך זענען מייסטנס געווען גרויסע און נישט געפּאַסט צו די קליינע פרויען־פיסלעך) און געבלימלטע, דינע קליידלעך. מ'האָט זיי אויך נישט אָפּגעשוירן די האָר פון קאָפּ ביזן שיידל. גייען זיי דאָרט און זינגען... א בעם קאַכט אויף אין דער מיט פון אונדזערע רייען: וואָס איז דאָס זינגע־ניש אויף זייער קאָפּ דאָרט? איין וואָרט פון דער ריי אַרויס קומט, וואָס פאַרענטפערט אַלץ מיט ביטול און לעשט דעם צאָרן: — וו יי ב ע ר... ס'זאָל הייסן: וואָס קען מען דען פון אַזעלכע באַשעפענישן ווי ווייבער פאַרלאַנגען? וועלכע ס'האָט באַקומען א שענער קליידל פאַר דער צווייטער — זינגט... דאָס איז פאַר איר דאָס גליק וואָס ליגט ווי א שאַרבן אויפן אויג און פאַרשטעלט איר דעם גאַנצן אַרום...

א צווייטער אין דער ריי פאַרטיידיקט זיי שטיל:

— וואָס ווילט עטץ האָבן? יונגע קינדער, וואָס האָבן נאָר וואָס דער־שפּירט א האַרעלע פרייע לופט... פאַרוואָס זאָלן זיי נישט זינגען? זאָלן

זיי אויך א מינוט פאַרגעסן, ווער זיי זענען. אַזויפיל מאָל ווי זיי האָבן גע־זען ווי אנדערע זינגען און אליין געוועזן דערשלאָגן — טאָ זאָלן זיי אַמאָל נאָכמאכן די אנדערעס גליק... ווער ווייסט, אויב מאָרגן וועלן זיי עס קענען טאָן. איך אליין בין שוין פול מיט טרויער אויף אייביק און דאָך וואָלט איך איצט געזונגען... עס גייט נישט אין דעם לעבן־בלייבן... דאָס וועלן מיר סיי־ווי נישט... ס'איז אָבער א גליק נישט צו דאַרפן מער אָנקוקן ווילים אָדער יאַנושעס פּנים...

מען פירט אונדז אויפן וועג אין שטאָט אריין. מיר באַגעגענען זיך שוין מיט די ערשטע הייזער. באַלד אָבער קומט עפּעס א דרינגענדער באַ־פעל פון ערגעץ איינצוהאַלטן דעם טראַנספּאָרט. שטייען מיר ווידער און וואַרפן זיך איבער מיט אַלערליי מחשבות... דער גאַנצער טראַנספּאָרט דרייט אוים צוריק... א פאַרצווייפלונג כאַפּט ארום די מאַסע; פּרוּוון נע־מען ספּאַזמירן:

— מען פירט אונדז צוריק! צוריק! מ'וועט אונדז אפילו אין לאַגער אריין נישט דערפירן...

מיר גייען מיט פאַרחלשט־מידע טריט אויפן וועג צוריק. עס וויל שוין מער נישט אינטערעסירן, וואָס זיי ווילן מיט אונדז מאַכן... ווייל וויפל מאָל איז דען מעגלעך מיטצומאַכן אָט־דאָס משונהדיק־ווילדע און אויפרייצנדיקע שפּיל?

אָט מאַרשירן מיר שוין עטלעכע קילאָמעטער אויף צוריק. עס באַ־ווייזן זיך שוין פון דערווייטנס די ערשטע בלאַסע אָפּשיינען פון דעם לאַגער. מ'איז שוין כמעט ווי זיכער, אַז עס וועט זיך דאָ באַלד אָנהויבן א גרויליק שפּיל. אָבער דאָ ציט אראָפּ א זייטיק וועגל צום דאָרף און מיר ווערן אהינצו אוועקגעלענקט...

קען קיינער נישט וויסן, וואָס דאָ קומט פאָר. איינער, א לובלינער איינוווינער, האָט א השערה, וואָס לייגט זיך אויפן שכל:

— זיי האָבן אונדז געוואָלט פירן צו דער באַן־סטאַציע דורך דער שטאָט... אין דער לעצטער מינוט האָבן זיי זיך איבערגערעכנט, אַז עס לוינט נישט דאָס פאַרבייפירן אַזאַ מחנה דורך א טומלדיקער שטאָט. נישט איינער קען זיך אוועקרייסן און אַנטלויפן. עס קען אויסקומען וועמען צו

דערשיסן — צו וואָס־זשע טויג פאר אַלעמען אין די אויגן עס צו טאָן?

איצט פירט מען אונדז דורך דעם דערפל מאַידאַנעק. דאָ איז געווען די געטאָ פאר די לובלינער יידן, וואָס מ׳האָט פארטריבן פון שטאָט. איצט שטייען דאָ די קליינע, פארשעמטע פויערים־הייזקעס, וועלכע די ארייננעטריבענע יידן האָבן נישט באוויזן אויסצוווארימען מיט אביסל נישט־דער־ברענטן פאמיליען־אָטעם — — —

פונדערווייטנס זעען זיך די דראָטן פון דעם צווייטן לאגער: פּלאַגאַ־גאַלעשקעוויטש. דער ווינט ברענגט פון דאָרט צוטראָגן קליינע, פאר־שטויבטע ברעקלעך געשריי: קומט דאָרט אויך עפּעס פאָר? קיינער ווייסט נישט וואָס עס וועט פאַרקומען מיט די געבליבענע יידן אין מאַידאַנעק גופא און מיט די לאגערן פון לובלין. יעדן דוכט זיך, אז ער האָט נאָך ווען אין איינעם פון די לאגערן און עס באאומרואיקט דער געדאנק נאָכן געהערטן קלאנג, אז אַלץ ווערט ליקווידירט אין דער גאנצער אומ־געגנט.

דורך פארשידענע געדרייטע לאַנקע־שטעגלעך, ווען פון ביידע זייטן באגריסן אונדז א פּאָר ווערבע־צווייגלעך פון א טרויעריק־איינגעוויגטן בוים, טרעפן מיר ווידער זיך אָן מיט א ברעקל פרישע נאטור... אָט זעט מען שוין פונדערווייטנס די באַן־ליניע. צווישן צוויי שורות ארומגעבוי־מערטע הייזער שטייט א לאנגער און לײדיקער צוג און אָטעמט אָפּ שווער, ווי אן אסטמע־קראנקער, וואָס האָט ארויפגעקלעטערט אויף א הויכן שטאָק.

דער ס.ס.־אָפיציר, וואָס ווארט אונדז אָפּ, איז רואיק און העפלעך. ער דערקלערט, אז דער צוג איז נאָך נישט גרייט. מיר קענען זיך דערווייל רואיק אוועקזעצן אויפן גראָז ביים ראנד און צוּוואַרטן. ווער עס וויל קען עסן, אָבער מיר האָבן נאָך א לאנגן וועג — איז גלייכער עס צו באהאל־טן אויף שפּעטער. ער זאָגט אָפּ זיינס און לאָזט זיך ערגעץ אוועק איילנ־דיק. זיצן מיר און גלייכן אויס די רוקנס, ווישן זיך דעם פארמאטערטן שווייס און כאפּן אריין וואָס מער אָטעם כל־זמן מען קען עס אזוי בשפע...

באלד אָבער דערזעט ווער, אז די פרויען ביי די ווייטערדיקע וואגאָ־נען זיצן אויך אזוי און די וואכליים שטייען און פלאפּלען מיט זיי איז א

שמייכל־טאָן — קען זיך אזא איינער נישט באהערשן און שיבט זיך נעי־לאָסן אהינצו... באלד איז עס א צווייטער, א צענטער...

ארום און ארום לאכט דאָס גראָז... און די ביימער פון די ארומיקע סעדער איןביידע זייטן ליניע שטייען און רופן אזוי... זיי דערציילן, אז די וועלט בליט ווייטער און אז עס שמעקן נאָך ווייטער די בעז-בלימע־לעך... כאָטש — אָן אונדז... אָן אונדז... ווערט יונגווארג אויפגעוועקט. א טענצל צעלויפט זיך אין די בלוטן. די מיידלעך שארן זיך צום מענער־קרייז און די מענער פארקריכן צווישן די גרופּקעס מיידלעך. די וואכמע־נער קוקן זיך צו און זאָגן גאָרנישט. ווערט באלד א געשפּאצירערייי אי־בער די פּאָר צענדליק באוואכטע מעטער פון באַן־פּלאַנט. יונגווארג נעמט רעדן הויך, ווי זיי וואָלטן געוואָלט זיך אויסרעדן פאר דער גאנצער צייט, וואָס זיי זענען געווען אָפּגעצוימט איינס פון צווייטן. מען פלירטעוועט... פון איין זייט הערט מען אויך א היכן לאַך... זענען דאָס די זעלבע מענטשן, מיט דער פריערדיקער אויסגעלאָשענער פארצווייפלונג, ד אָ ר־ט ן ? . . . ווי שנעל די חברה איז אריבער אין זייערע יאָרן אריין!

עפּעס א מיידל האָט הויך א זאָג געטאָן: אך, ווען איך האָב ביי זיך איצט אָט אזא קליין שטיקל בעז, ווי עס וואקסט אויף אָט־אָ־די ביימער אָקעגנאיבער! ווען איך האלט עס אין דער האנט, וואָלט זיך מיר געדאכט, אז כ'האלט א שטיק פון מיין יוגנט, א טייל פון מיין חרובער היים אין מיין האנט — — —

אין א יונג ייִנגל האָט דערוואכט דער ריטער. ווי א וועוורִיק האָט ער זיך בליץ־שנעל צונעכאַפּט צו א בוים אין דער זייט. אָט איז ער שוין אויבן און אָט גרייפן שוין זיינע הענט א צווייג פון בעז... פּופצנהונדערט פּאָר אויגן קוקן אין פארחלשטן נייגער צו אָט דעם מאָדנעם, שוין־לאַנג פארגעסענעם בילד פון א פריי לעבן: א ייִנגל אויף א בוים... רייסט בעז!... די וואכמענער זענען אריין אין א ווילדער רציחה: אָט אזוי זעט אויס, ווען מ'לאָזט די יידן אביסעלע פרייער!.. זיי האָבן גענומען טרייבן דעם עולם נענטער צו די וואַגאָנעס. איינער פון זיי האָט אָנגעלאָדן די ביקס... א שאָס האָט א הילך געטאָן... א קליין, ווייס רויבל האָט געבלאָנקעט פארלוירן ביים בוים פון בעז.

דאָס ייִנגל איז אַראָפּגעפאַלן פון בוים. ס'איז אָבער געווען פון בלוי־זער שרעק. די קויל איז אַדורך אַ י ב ע ר אים, אָבער דער פּ ח ד פון איר האָט אים געטראָפן און אַרונטערגעוואָרפן. ער איז געבליבן אַ ווײַלע אַ צעקלאַפּטער מיט אַ צעבראָכן בעז־צווייגל אין דער האַנט. באַלד אָבער האָט ער זיך איבערצייגט, אַז ער איז נישט דערשאָסן. ער איז שנעל אויפגעשטאַנען און אַרײַנגעלאָפן אין דער מחנה אַרײַן... זײַנע אויגן האָבן דאָרט עמעצן געזוכט... און ווען ער האָט זי דערקענט, האָט ער זיך גליק־לעך צעשמייכלט. ער האָט איר מיט אַ חשיבותדיקער האַנט־באַוועגונג דערלאַנגט דאָס איבערגעבראָכענע צווייגל און בלויז אַ פאַרשעמטן ברום געטאָן צו איר: דו האָסט געוואָלט בעז......

אַלעמענס אויגן האָבן שטומערהייט אים אַפּלאָדירט מיט שטילן יובל — — —

אפילו אויף די פּנימער פון די וואַכלייט האָט זיך דערקענט אַ שמייכל, וואָס זיי האָבן צעקוועטשט אויף די ליפּן, אין מיטן אויפקום...

אַ פייף האָט אָנגעזאָגט, אַז די וואַגאָנעס זענען שוין דאָ, גרייט צום אָפּפאָר. פון אַ זײַט איז צוריקגעקומען דער איינציקער ס.־ס.־אָפיציר און די וואַכלייט האָבן זיך שטייף צעשטעלט אין אַלע זײַטן ווי בייז־בליקנדיקע סטאַטועס.

ס'האָט זיך אָנגעהויבן דאָס אַרײַנלאָדענען.

קאפיטל פינף

I

עמעץ האָט אויפגעכאפּט א וואָרט: נ א ך ר א ד אָ ם! אזוי האָט געזאָגט דער דייטשער טראנספּאָרט-באגלייטער און אזוי איז אויך באמערקט געוואָרן אויף איינעם פון די וואגאָנעס. ברעכט מען זיך די קעפּ: וואָס איז דאָרט אין דעם דאָזיקן ראדאָם? פאבריקן? א געטאָ? — אלנ־פאלס איז דאָס בלויזע ארויסגיין פון מאידאנעק א גרויסע זאך. די באציאונג מצד דער וואכמאנשאפט ביים איינוואגאָנירן האָט אויך געווירקט מיט בארואיקונג. זיי האָבן געשטויסן — אָבער מיט קענטיקער פאָרזיכ־טיקייט. אין די בהמות-וואגאָנעז האָט מען ארייַנגעזעצט צו 60 מאן אין א וואגאָן. נישט איינער פון אונדז האָט שוין אדורכגעמאכט עטלעכע-טעגי־קע רייזעס אין די זעלבע וואגאָנעס, מיט א טאָפּלטער צאָל מענטשן... זעט מען אין דעם אלעם גוטע סימנים פאר דער צוקונפט: ווער ווייסט? אפשר האָבן זיי טאקע געביטן זייער באציאונג צו יידן? האָט מען דאָך אזויפיל געשמועסט דערפון!...

דער צוג האָט צייט און שלעפּט זיך לאנגזאם, ווי א מידער זקן, צווישן די אויפגעגרינטע פעלדער און לאנדשאפטן. א ייִנגל האָט באַ־וויזן אויסצובאהאלטן א קליין טאשן-מעסערל, האָט ער זיך איצט אויס־געפונען אן ארבעט. ער האָט אָנגעהויבן איינצושניצן א קליינעם ריץ אין דער קויטיקער וואגאָן-וואנט און ער האָט אים מיט עקשנות אלץ מער גע־

נומען פארטיפן. אין פארלויף פון א שעה האָט זיך אריינגעריסן אין וואַגאָן א שיסנדיק־קוילעכיקער שטראָם ליכט, וואָס האָט זיך געצויגן פון א קליין לעכל אין דער וואנט. ס'האָט אויסגעזען, ווי די גאנצע וועלט וואָלט דאָ אהער אריינגעקוקט מיט איין אויג...

זעכציק פּאָר נייגעריקע אויגן האָבן זיך דערצו א וואָרף געטאָן, וועלנדיק דורך דעם קליינעם לעכל שטילן די בענקשאפט צו דער ברייטער פריי פון לאנד און וואלד. אָט לויפט פארביי א באַן־סטאַציע ביי א דערפל ערגעץ. ס'פארוואָרפט ווער א וואָרט, אז ער האָט דערזען דערנעבן א גרופּע מענטשן מיט ייִדנשטערן אויפן אָרעם. יעדער באזונדער בעט זיך ביי דעם וואָס האָט זיך צוגעריסן צום לעכל און דאָרט ממש צוגעקלעפּט געוואָרן מיטן אויג:

— דו לאָז נאָך עמעצן א בליק טאָן! דו האָסט דאָך שוין עפּעס געזען...

ביי א סך צאָרנט אויף דער כעס:

— לאָזט צו נאָך עמעצן, ווייל ווען נישט... ווען נישט...

יעדער באזונדער וואַרפט זיך צו די ווענט פון וואַגאָן. מ'וויל עפּעס דערזען דורך די גאָר־שמאָלסטע שפּאַלטן. מ'דריקט צו דעם קאָפּ צו די קליינע האָר־דינע שפּעלטעלעך: אָ, ווען מ'קען כאָטש די אויגן, די בלויזע אויגן ארויסשיקן אויף דער פריי און זען, איינמאָל זיך אָנזען און פארבליִען מיט דער אוועקגערויבטער נישט־ארומגעצוימטער וועלט!...

יעדער איינער קומט זיך פּאָר ווי לוטס טעכטער:

זייענדיק אין לאגער, האָט מען זיך נישט געקאָנט פאָרשטעלן מער, אז עס עקזיסטירט נאָך א צווייטע וועלט, אויסער א ס ד ו ם, געהילט אינעם פלאם פון שוועבל און רויך... און דאָ חנדלען זיך ברייטע ידיעות פון בלויע, אומגעצוימטע הימלען און מענטשן שפּאַצירן אונטער זיי, ווי קיינמאָל גאָרנישט... מאָדנע מענטשן אזעלכע, וואָס ווייסן נישט פון קיין גאז־קאמער און פון הויכע קאפּאָס... אָ, זיי לוינט זיך שוין איינמאָל אָנצוקוקן! זאָל זיין דורך דער מינדסטער שפּאַרע... ס'ווילט זיך שוין פּשוט נישט גלויבן, אז יענע גייען אויף צוויי פיס און זענען די זעלבע באשעפענישן, וואָס דו און איך און מיר אלע... יעדער נאָרמאלער און

פשוט־מענטש — דוכט זיך דיר מיט דער שאבלאָניקער לאַנגער־פּסיביק — מוז זיין פאַרשפּאַרט, קריגן געשלאָגן, סעלעקציאָנירט ווערן אָדער גע־פּירט כסדר אין פאַרהאַקט־דושנע וואַגאָנעס אויף אומבאַקאַנטע וועגן...

נאָר אויך דאָרט, אינדרויסן, לעבט מען מיט אַנדערע באַגריפן. אָט זעסטו ווי א פויערל אויפן פעלד שטעלט אָפּ די ארבעט; פאַרלייגט א שווארצע האַנט צום ברעמען־דאַשעק זיינעם — פאַרשטעלנדיק די זון — און מיט פאַרזשמורעטע אויגן קוקט ער נאָך, ווי א בייזן ווונדער, אונדזער צוג, ביז ער פאַרשווינדט אין דער ווייטקייט אריין. גאַנצע דערפער מיט איינגעדרימלטע איינוווינער גאַפן ארויס מיט אימה דורך די באַגראָבענע פענצטערלעך פון זייערע כאַטעס אויף דעם לאַנגן אומענד־לעכן צוג, דורך וועמענס שפּאַלטן עס גלאַנצן ארויס אזויפיל שמאַלע אויגן־פּאַסעקלעך...

— וואָס פאַרא טייוולס־קינדער זענען מיר עס איינגנטלעך?! שטעט... דערפער... לאַנדשאַפטן... אַלץ רוקט זיך הינטערווייַלעכץ צוריק און אַנט־לויפט פאַר אונדז אין וויסטער בהלה — נאָך איידער מ'כאַפּט זיי אריין אין אויג אריין... פאַר וועמען? פאַר אונדז אָדער פאַר דעם ווילדן פייף פון אונדזער שווער־קרעכצנדיקן צוג?

משמעות, אַז מיר פירן מיט זיך מיט אונדזער אומגליקלעכן גורל, וואָס האָט איבער דער לאַנגער שלאַנג מיט וואַגאָנען אויפגעצויגן זיין שרעקלעכע פאָן און דערמיט געזייט שרעק איבער אַלע וועגן און שטעגן, דורך וועלכע מיר זענען פאַרביי־געפאָרן...

— ר א ד א ם ! א שטאָט אין וועמענס אָדערן ס'האָט אמאָל גע־טריבן קאָכעדיק יידיש בלוט... לעבט נאָך די שטאָט? טרייבט זי נאָך די אַלטע פאַבריקאַציע און האַנדל, אָן דעם מינדסטן צוריר פון א יידישן פינגער? מיט נייגער קוקן מיר ארויס אויף דער גרויסער שטאָט: העי, ווי אזוי זעט עס היינט אויס די וועלט אָן א ייד, אָן יידן!? אָבער אַלצדינג שטייט דאָ אויפן זעלבן אָרט. דער זעלבער באַנהויף און די זעלבע אויפ־שריפטן אויף די זעלבע פאַבריקן. גאָרנישט האָט זיך נישט געאַנדערשט, פונקט ווי ס'האָט זיך נישט געענדערט דער פּוילישער וועג און דער פּויל־שער וואַלד ביי די שליאַכן... אַלץ האָט, משמעות, אין אונדז פאַרגעסן,

פונקט ווי מיר וואָלטן דאָ קיינמאָל נישט געלעבט און עקזיסטירט...

אַלעמען, ווייזט אויס, פאַרכאַפּן די זעלבע טריבע געדאַנקען: מ'דאַרף אוגדז נישט!!! מ'האָט גענומען עטלעכע מיליאָן רירעוודיקע, באַוועגלעכע און טעטיקע מענטשן, זיי אַרויסגעריסן פון די שטעט, פונעם באָדן, וואָס האָט זיך ווי אַריינגעוואָרצלט אין זיי אַריין און — גאָרנישט... נישט מען דערקענט ערגעץ־ווו, זיי זאָלן פעלן און נישט עס ליגט איבער דער שטאָט און לאַנד דער טרויער נאָך זיי...

פון אַ ווינקל פאַרציט ווער אַ טרויעריקן מאָטיוו:

...ג ו ט ע ה י ים, ל י ב ע ה יים — ד ו ה אָ ס ט מ י ך פ אַ ר ר א ט ן . . .

אַלע אין וואַגאָן דערפילן דעם אייגענעם, נישט־דערטראַכטן ווײ אין די ווערטער און דער גאַנצער וואַגאָן כאַפּט אונטער אין כאָר דעם פּאָפּולערן מאָטיוו. אפילו די רעדער פון צוג קלאַפּן מיט צום טאַקט: פ א ר־ ר א ט ן . . . פ אַ ר ר אָ ט ן . . .

און יעדן איינעם האָט די היים פאַררואַטן אויף אַן אַנדער אופן. פוּיזנער, למשל, וועלכער ליגט אין סאַמע ווינקל אויפן רוקן, וויל יענע פאַרראַטענע צייטן צוריקשלעפּן מיט געוואַלט, דורך דער בלויזער פאַנטאַזיע זײַנער... אפשר קומט אים אויפן זין יענע צייטן פון זײַן פאָטערס הויז מיט דער גאַנצער רבנישער אויסשטאַטונג? ווייל אָט רייסט ער איבער זײַן שטילן פּליסטערדיקן פּוילישן, וואָס ער האַלט אונטער מיט זײַן זון, און גייט איבער אויף אַ פרומען תפלה־מאָטיוו... דער ענגער דושנער וואַגאָן ווערט נאָך ענגער און שטיקנדיקער, גלייך ווי אַזוינע געהיימע, אומגעזעענע געשטאַלטן וואָלטן זיך דאָ אַריינגעדריקט אינמיטן. פּנימער פאַרגרשומטע פון לאַגער־זונען און פון אייביקער הונגער־גרימאַסע פאַרלירן אויפאַמאָל זייער גאַנצע האַרבקייט פון יאָרן. און זענעדיקע שטימען קרייצן זיך איינע דורך דער אַנדערער:

— אוי, אוי, אוי, ב א ֿי ן מ ל י ץ י ו ש ר . . .

ס'איז אָבער געגנוג, אַז אין אַן אַנדער ווינקל זאָל אַ צווייטער זיך דערמאָנען אין עפּעס אַנדערש און שוין רייסט זיך אַ צווייטער מאָטיוו אין די הייכעניש. אָט ליגט זיך צעלייגט ביי דער טיר מ אָ נ י ע ק.

ער דערמאָנט זיך עפּעס מיט בענקשאַפט און באַמיט זיך אַלעמען דאָ אײַ־בערצושרײַען. א שלענער און מעסער־העלד פון דער פריי — איז ער גע־ווינט אַלץ צו נעמען מיט געוואַלד, אפילו דעם דושנעם עטער פאַר זײַן זינגענדיקער שטים... ער האָט זיך אַפּנים דערמאָנט אין יענע טעג, ווען ער איז געווען פארקאַכט אין עסקים מיט מיידן, וועגן וועלכע ער האָט אַזוי ליב געהאַט אין לאַנגער צו דערציילן און עפּעס א מין רויע בענקשאַפט האָט אים פאַרקלעמט ביים האַרץ. מיט זײַן בערנהאַנט אויף די קעפּ פון די זינגענדיקע האָט ער אײַנגעשטילט אײַנעם נאָכן אַנדערן. אַלץ דער־שפּירט די הערשאַפט פון כוח און עס ווערט שטיל. בלויז מאַניעק צעלאָזט זיך מיט עפּעס א פּוילישן מעלאַנכאָלישן מאָטיוו:

...אין די אויגן פון מײַן זאָשע
איז וווּנדערבאַר דער גלאַנץ...

אין די ווינקלען רודערט זיך עפּעס אויף. בטבע־אונטערטעניקע פאַר יעדער פּויסט ווילן אַרויסווייזן דעם מעכטיקן שלעגער און געוועזענעם „פּאַראַרבעטער" מאַניעק, אַז זיי זענען אים גרייט מיטצוהעלפן מיט אַלץ, אפילו מיט זינגען. הויבן זיך אָן עטלעכע נישט־דרייסטע שטימען מיטצו־כאַפּן:

ווען זי בעט זיך שטיל אַזוי
קוש מיך נאָך איין מאָל...

און ווידער גיסן זיך צוזאַמען אַלערליי שטימען, האַלב־קרעכצנדיק און האַלב־בענקענדיק צעווינען זיך ביי א דרייסיק שטימען מיט מאַניעקן אין כאָר:

איך דאַרף נישט מער היינט —
אויסער דיך אין שווערע טעג
און ביינאַכט — ווען כ'פאַרשפּאַר די טיר
זאָלסטו זאָשע זײַן ביי מיר —

א באַגלייטער פון דער וואַכמאַנשאַפט געפעלט עס אָבער נישט, וואָס אין וואַגאָן זינגט מען:

— וואָס איז די שמחה דאָרט אויף די יידליקעס!?

דורך דעם לעכל פון וואַגאָן קריכט אַריין דאָס קײַלעכדיקע רערל

פון דער שפּיץ ביקס, ווי אַ טשעקאַווע קינדיש נעזל... מאָמענטאַל ווערט די שטים אין אַלע העלדזער איבערגעריסן אין דער מיטן. ס'ווערט שטיל ווי אויף אַ בית־עולם. דאָס מאָל מאַכט די ביקס נישט קיין גרויסע גע־שעפּטן, נאָר ציט זיך אַרויס ריין ווי זי איז געקומען. זי האָט אָבער אױ־בערגעלאָזט די אימה אין אַלעמענס אויגן. אַ פאַרגליווערטע שטילקייט האָט געהאַלטן וואַך אויף איר אָרט ביי יעדן אין די מיילער.

II

נאָר מיילער ביי אויפגעצוווּנגענער שטילקייט קענען עס לאַנג נישט איבערטראָגן. עס דוכט זיך, אַז דערמיט ווערט מען איינגעשטומט אויף אייביק. בפרט אַז מען האָט דאָ די ערשטע געלעגנהייט נאָך לאַנגע צייטן צו קענען רעדן צווישן זיך, אַז קיינער זאָל נישט אונטערהערן; ווען די זכרונות און מחשבות קענען זיך אומגעשטערט צעשפּילן, אַז קיינער זאָל זיי נישט איבעררייסן אינדערמיטן. ווילט זיך רעדן, אַרויסרעדן פון זיך דאָס, וואָס פּייניקט שוין אַזוי לאַנג און האָט נישט געקענט זיך אָנטאָן אין ווערטער. דערציילט מען זיך זכרונות, שטילערהייט אין אויער אַריין, וואָס יעדער איינער האָט דאָ נישט לאַנג צוריק איבערגעלעבט.

איינגנטלעך, וואָס קען דאָ איינער דעם צווייטן דערציילן פאַר אַ נייעס? האָט דאָך יעדער פון אונדז אַזוי פיל מיטגעמאַכט... אָט האָב איך אַליין שוין אַזוי פיל מאָל געשפּירט דעם טויטס־פליגלען איבער זיך — וואָס־זשע פאַר אַן אינטערעס קען איך האָבן פאַר דער דערציילונג פון מיין זייטן־שכן? און דאָך הער איך אים וואָס אַ סעקונדע אַלץ מיט אַ גרע־סערער געשפּאַנטקייט. איך פיל ווי אַ גרויסע טיפע בושה באַפאַלט מיך; ווי איך וויל מיט די אָפּגעשוואַכטע פויסטן מיינע זיך וואַרפן אויף די ווענט, זיי אויפברעכן... און אַרויספאַלן אויף דעם ערשטן־בעסטן דייטש און אַריינבייסן זיך אין זיין גאָרגל מיט די ציין...

ווי פּשוט ער דערציילט עס:

ער איז געווען אין לעמבערג. ביי די ערשטע „אַקציעס", וואָס די דיי־

טשן האָבן אָנגעהויבן, איז אים געלונגען זיך אויסצובאהאלטן. מ׳האָט דאָן שוין געשמועסט, אז דאָס פירט מען אויפן טויט. נישט יעדער האָט אָבער געוואָלט דאָס גלויבן. ער האָט עס אָבער געגלויבט, דערפאַר איז ער געווען געוואלטיק פאַרזיכטיק. אריינגעפאלן איז ער ערשט ביי די סאמע לעצטע אקציעס. מ׳האָט צוזאמענגעכאפּט א פּאָר טויזנט יידן, מענער און פרויען, יונגע און אלטע און זיי אָפּגעפירט צו די וואגאָנען. מ׳האָט שוין געוווּסט, אז מען פאָרט צום טויט. די ס. ס. אליין האָבן עס נישט געלייקנט. נאָר דאָס מאָל איז דער אָרטיקער געשטאַפּאָ א שאָד געווען זיי ארויסצושיקן אָנגעטאָענערהייט, מיט די פּעקלעך. סיי ווי ווערן די מענטשן געשיקט צום טויט — טאָ פארוואָס זאָלן די קליידער פון „זייערע" יידן אריינפאלן צו פרעמדע? ס׳איז דעריבער געקומען א באפעל זיך אויסצוטאָן נאקעט נעבן די וואגאָנען. די קליידער זענען שנעל אוועקגעפירט געוואָרן און די מענטשן זענען נאָך שנעלער אריינגעטריבן געוואָרן אינעווייניק, אז א זייטיק אויג זאָל נישט אמאָל פון א ווייטן ווינקל אויפכאפּן, וואָס דאָ קומט פאָר. אין געאייל האָט מען אריינגעטריבן נאקעטע מענער מיט פרויען צוזאמען. הונדערט און צוואנציק מאָן צוזאמענגעפרעסט... דריי טעג און דריי נעכט זענען זיי אזוי געפאָרן צוזאמענגעדריקט איינס צום צווייטן. נישט געווען מעגלעך זיך אויסצודרייען. א ריר צו טאָן. מענטשן זענען אזוי דערשטיקט געוואָרן אין וואגאָן און אזוי פויטערהייט שטיין געבליבן פארשטייפט, זויגנדיק ווארעמקייט פון א צוגעקלעפּטן, שבנותדיקן קערפּער... נישט מעגלעך געווען צו לאָזן אורין אָדער שטולגאנג, ווייל איין קערפּער איז געווען אריינגעדריקט אין צווייטן אריין; האָט זיך גוף אויסגעשמירט אין גוף...

אלץ איז געווען צוזאמענגעדריקט און צוזאמענגעפלאָכטן. נישט מעגלעך געווען צו רירן מיט קיין האנט, קיין אבר. מאן, פרוי און קינד — אלץ איז ווי רוי טייג אריינגעקנעטן געוואָרן איינס אינעם צווייטן אריין... דאָס לעצטע ביסל בלוט אינעם נאָכנישט איינגאנצן פארשטייפטן קערפּער האָט זיך נישט ביי איינעם אויפגעוועקט מיט משוגע-ווילדן סעקסועלן אויפרייץ, וואָס איז פארצווייפלט-שאַרף געוואָרן גראד ביים פארטונקלטן באוווסטזיין, אז אָט באלד וועט זיין דער טויט, וועט זיין

שוין נאָך אַלעמען... ס'זענען געקומען עראָטישע שוידערן, וועלכע זענען בלויז אדורכגעלאָפן די בלוטן, ביי געבונדענע הענט, ווען דער קערפּער ווערט גערייצט ווי א ווילדער הונט און איז דערביי איינגעקלאַמערט — —

די גדיכטע לופט האָט אפילו דערשטיקט דעם פארפייניקטן אויסגעשריי, וואָס האָט זיך געריסן דורך דעם האלדז פון מטורף־כאָרכלענדיקע אברים, אין וועלכע אַלץ האָט זיך געקאָכט און געלאָשן מיט תאוה־רייץ און פון־זיך־דערשטיק — — — — — — — — — — — —

...ג ע נ ו ג ! האָב איך זיך געבעטן ביי מיין שכן... כ'האָב נישט געקענט מער הערן וועגן דער שוידערלעכסטער שענדונג פון מענטש... איך אליין האָב אַמאָל געזען פארבייפאָרן אזא צוג. דאָ אָבער האָב איך עס געהערט פון א מענטש, וואָס האָט עס אליין מיטגעמאכט און פאר מיר זיך אויסגעטאָן ווי דעמאָלט נשמה־נאַקעט, פאר מיר אויפגעדעקט דעם גאנצן קאָמפּלעקס מ ע נ ט ש אין אזעלכע מאָמענטן...

ער אליין האָט זיך געראטעוועט. א נאקעטער איז ער געליקלעך געשפרונגען דורך אן אויפגעבראָכן ברעט פון וואגאָן, טיף אין א וואלד. דער איינציקער וואָס האָט עס געוואגט. איצט פרעגט ער זיך, פרעגט ער מיך: האָט עס זיך געלוינט? אז איך בין געשפרונגען א נאקעטער און דאָך עפּעס מיטגענומען מיט זיך... א שאָטן פון יענעם שוידערלעכן, ערגערן זיך פארן טויט איז דאָך ביי מיר געבליבן דרימלען אין בלוט. בין איך דאָך אויך פלייש־און נשמה געשענדעט געוואָרן און קעגן מיין פאקטישן ווילן אויפגעצוווּנגען געוואָרן דורכן געשריי פון מיין לייב אנדערע צו שענדן — — —

וואָס האָב איך דען געקענט צוגעבן ביי אזא ווידוי? ווי אזוי האָב איך אים דאן געקענט טרייסטן אין זיין נשמה־וויי, ווען די גאנצע וועלט קען שוין מער אזא טרייסט נישט אויסטראָגן?! כ'האָב אים דאָך געפּרוווט באַרואיקן, אויפווייזן, אז מיט זיין ראטעווען זיך האָט ער אויפגעהיט אן עדות־זאָגן, א באפעל פון דער געשענדעטער מענטשהייט נקמה צו נעמען... ער האָט זיך צעלאכט, ממש צעלאכט: דו רעדסט קינדיש! ווער וועט גלייבן? מ י ר וועלן נישט לעבן — וועלן מיר עס אפילו פארשרייבן און דורך נסים וועט אונדזער שריפט שפּעטער געפונען ווערן — וועלן די געפינער אונדז באַטראַכטן פאר משוגעים, וואָס האָבן אין דער

אויסגעפייניקטער וויזיע געזען פארשידענע קראנקע דמיונות... ס׳וועט קומען א „צניעותדיקע" מאראל און וועט איבער אזעלכע דאקומענטן ארויפלייגן א פייגנבלאט צו פארדעקן די נאקעטע שאנד...

...זע, זאגט ער, דו ביסט א שרייבער... ווען דו אפילו בלייבסט לעבן — וועסטו זיך שעמען וועגן אזעלכע זאכן צו שרייבן... דו וועסט זוכן בלויז שיינע רייד און נסים. דעם גרויען אמת וועסטו אבער שטענדיק דערשטיקן, אדער בלויז האלב דערזאגן...

...איז זיין גוף שוין לאנג צעפוילט אין דער ליימיקער ערד פון דעם סקארזשיסקער שיס-שטאנד. אבער ווי עס לעבט נאך דער אמת פון זיינע ווערטער! אט שעמט זיך מיין פעדער צו פארצייכענען יענע מעשים, וואס זענען מיט אונדז אפגעטאן געווארן. און ווו נעמט מען כח, בכדי דאס אלץ צו דערציילן אן בושה, אן בושה?...

III

דער עולם איז מיד געווארן און דאס לעכל אין דער וואנט האט גע־שראקן. בלויז מאניעק איז דערפון נישט אפגעטרעטן. עפעס האט ער זיך אפגעסודעט מיטן הויכן בחור, ביי וועמען איין אויער איז געווען איינגע־קנייטשט אין דער קינבאק אריין, שפעטער האבן זיך ביי ביידע צעגלאנצט די אויגן. זיי האבן געהאלטן אין איין טאפן די אויבערשטע, אייזערנע שטאנגלעך פון העכסטן פענצטערל אין וואגאן. עטלעכע מאל אזוי איז מאניעק אוועק פון דעם פענצטערל א רעזיגנירטער און זיך ארייגנגערוקט אין זיין עקיק ווינקל. ער איז אבער ווידער אויפגעשטאנען, צוגערוקט זיך צום אפענעם לעכל, ווי ער וואלט פון דארט ארויס געשעפט פרישן מוט צו עפעס א דרייסטער אונטערנעמונג. מיטן אויג זיינעם האט ער אין זיך אריינגעזויגן וואס מער רייץ פון דער פרייער וועלט. דאס האט אים ווידער אנגעצונדן און ער האט מיט א פוס-באריר א שטורך געטאן דעם האלב־שלאפנדיקן חבר זיינעם. זיינע אויגן האבן געפלאמט מיטן גלאנץ פון א געבונדענעם שפארבער, ווען ער זעט פאר זיך א מאכטלאזן עוף... יענער האט זיך פויל אויפגעשטעלט פון געדרענגטן פלאץ זיינעם און מיטן קאפ

אריינגעטראָפן אין דעם מבול פון מאַניעקס ציטערדיק־שטילע אָבער אָנ־געגליטע רייד:

— סעוועק! מיר זענען נישט ווייט פון ראַדאָם. איך קען גוט די געגנט. בין באַקאַנט מיט אַלע פּויערים און שיקסעס פון אַרום. זיי זענען אַלע פאַר מיר די כּפּרה געוואָרן... ווו מיר וועלן אַריינקומען, וועט מען אונדז דאָ אויסבאַהאַלטן... דו וועסט זען... דער טייוול זאָל עס נעמען! מיר מוזן עס מאַכן שנעל און באַלד... ווייל — דער צוג פליט...

זיי האָבן באַטראַכט דעם איינגעדרימלטן עולם און שטיל זיך צוגע־שאַרט צום פענצטערדיקן ווינקל. דאָס קראַטענע פענצטערל איז געווען צו הויך. האָט זיך דערפאַר מאַניעק איינגעבויגן און סעוועק האָט זיך אַרויפגעשטעלט אויף זיין רוקן און עפּעס גענומען שנעל מאַניפּולירן ביי די שטאַכעטלעך. אַ גרילץ האָט אַ וועק געטאָן אַ שלאָפנדיקן דערנעבן. ער האָט אויפגעריסן איין אויג און געזען דעם איין־אויערדיקן, ווי ער מיים־טערט אום עפּעס... אַ דערשראָקענער האָט ער אַ ברום געטאָן: העי, דו! וואָס מאַכסטו דאָרט?... אָבער מאַניעק האָט אים אַ בריק געטאָן מיט אַ פוס: דו, ליג איינגעלייגט, אויב דיין פינסטער לעבן איז דיר טייער... באַלד אָבער האָט זיך אויפגעכאַפּט אַ צווייטער, אַ דריטער און אַלע האָבן זיך גענומען אויפזעצן מיט ברייט־אויפגעריסענע אויגן פאַר שרעק. נאָך מיט צוויי טעג צוריק איז מאַניעק געווען דער, וואָס האָט פאַרפייניקט און געשלאָגן און יעדער האָט פאַר אים געציטערט. איז נאָך מיט אים מיט־געגאַנגען דער שאָטן פון דער נעכטיקער מאַכט אין וועג. האָט יעדער באַ־זונדער געזען און צוגעמאַכט אַן אויג, בכדי נישט צו דאַרפן דער ערשטער צו אַלאַרמירן... ווייל מ׳האָט געוווסט, וואָס עס הייסט צו זיין אויסגע־שטעלט אויף מאַניעקס מעכטיקע פויסטן.

ווען אָבער מ׳האָט געזען, אַז דאָ ווערט צוגעגרייט אַזעלכעס, וואָס קען ווערן אַ געפאַר פאַרן גאַנצן וואַגאָן — האָבן אַלע גענומען שרייען אויפאַמאָל: הערט אויף! איר מאַכט אונדז דאָ אַלע אומגליקלעך!... אָבער מאַניעק האָט זיך אויסגעגלייכט, אַרומגענומען דעם גאַנצן וואַגאָן מיט זיינע שטאָלערנע אויגן און געדעמפּט אַרויסגעברילט:

— איר! וואָס ווילט איר? איך זאָל פּגרן גלייך מיט אייך? איך האָב

נאָך צו וואָס צו לעבן! ווער עס וויל — קען באַלד שפּרינגען מיט מיר און זיך ראַטעווען, אויב ער וועט עס קענען. ווער עס וויל נישט — קען דאָ בלייבן... איר מיינט, אַז מען פירט אייך אין אַ פּענסיאָנאַט אוודאי... איך אָבער קען שוין דעם דייטשס גליקן. טאָ האַלט זשע דעם פּרעסער און קוקט צו דאָס גרייטע — ווייל ווער ס׳וועט אַ פּיפּס טאָן — דעם דערשטיק איך אויפן אָרט... אַ מינוט איז שטיל געוואָרן. בלויז אַ מיטל־יאָריקער מענטש פון ווינקל האָט זיך צעקאָכט:

— דו, וואָס מיינסטו? ביסט נאָך אין מאַידאַנעק? דו ווילסט אונדז דאָ אומגליקלעך מאַכן? דער מינסטער גערויש וועט אויפוועקן די וואַכלייט און מ׳וועט אונדז אַלע דערשיסן, נאָך איידער דער ערשטער וועט מאַכן דעם ערשטן שפּרונג...

אַ קרעפּטיקע פּויסט האָט אים איבערגעהאַקט דאָס לשון אינדערמיטן. אַ שטראָם בלוט האָט גענומען וואַקלדיק לויפן פון דער נאָז. שוין האָט זיך מאַניעקס האַנט ווידער געהויבן אים ווייטער צו דערלאַנגען, אָבער דאָ האָט אים שוין ווער אָנגעכאַפּט פון הינטן. באַלד האָבן זיך גענומען רייסן צו אים הענט פון אַלע זייטן. אַ שטיל צישעריי האָט אויפגעקריצט די ציין פון אַלע ווינקלען: מערדער! וועסט איצט באַצאָלן פאַר אַלע צייטן... ווי דורך אַ ווונדער האָט איצט אויפגעוואַכט יעדער אבר אין אָט די גלייכגילטיק־ליגנדיקע. אַלע האָבן זיך געריסן אַ קלאַפּ צו טאָן, אַ ריס... אַ שטילע פרייד האָט געגלעט דאָס האַרץ: זע נאָר זע, ס׳איז נאָך דאָ דער גלוסט צו נקמה!...

אין עטלעכע מינוט אַרום איז מאַניעק געלעגן אַ צעקיילטער און פאַרבלוטיקטער. ער האָט בלויז דורך די ציין אַרויסגעשפּיגן יעדע פאַר מינוט אַ פול מויל מיט רויטן שפּייעכץ, גלייך אויף די וואַנט אַרויף; נישט קענענדיק זיך שענקען, וואָס מ׳האָט אים, דעם גבור און שלעגער, אַזוי גלייכגעלייגט. ער האָט געשפּירט, אַז דערמיט איז די מורא פאַר אים אויף שטענדיק געבראָכן. אַן אומעט האָט אים אַרומגענומען: וואָס האָט ער שוין דען איצט צו דערוואַרטן? וווהין ער זאָל נישט קומען, וועט ער זיך שוין איצט נישט אַרויסרוקן — פון אַנטלויפן איז שוין אָבער נישטאָ קיין רייד. ווייל ער דערפאַר ראַטעווען זיין לעצט ביסל פּרעסטיזש מיט

דראָאונגען: וואָרט־וואָרט, מיינט נישט, אַז ס׳האָט זיך שוין אַלץ געענ־דיקט. ווען מיר וועלן זיין אויפן אָרט, וועל איך אייך שוין באַווייזן... די פאַראַכטונג אין אַלעמענס אויגן האָט אים אָבער באַלד איינגעשטילט. האָט ער בלויז פאַר זיך שטיל אויסגעשאָלטן אַלע קללות, וואָס ער האָט נאָר געקענט...

אינדרויסן האָט די זון געפּירט אַ דערשראָקענעם פאַרנאַכט ביי דער האַנט...

קאַפּיטל זעקס

1

דער צוג האָט זיך גענומען שאַרן פּאַמעלעך. ער האָט זיך גענומען אויסטאַפּן יעדן טריט, וואָס ער האָט געמאַכט מיט די בלינדלעכע, אויסגעלאָשענע אויגן, ווי ער וואָלט דאָ דערשפּירט אַ געפערלעך אָרט. ערגעץ אויף אַ פעלד הינטער ראַדאָם, האָט ער זיך אָפּגעשטעלט. אַ שטימע פון דערווייטנס האָט זיך אָפּגעשלאָגן אין די טויבלעכע אויערן פון וואַגאָן: **אויסשטייגן**! ביי אַלעם האָט זיך דאָס האַרץ אַ וואָרף געטאָן: **שוין**?... דאָס לעכל האָט געוויזן אַ שטיל פעלד מיט אַ רואיקבאַחנטער גרינקייט. מ'האָט בלויז געהערט ווי מ'טרייבט אונטער אַ גרופּע מענטשן. וווהין? מסתמא אויף עפּעס אַן אַרבעטס־שטעלע. ווייזט אויס, אַז נישט אַלע פירט מען אין דער זעלבער ריכטונג. דער צוג רירט ווידער פון אָרט און יעדער געווינט צוריק דאָס גלייכגעוויכט. צען מינוט און ווידער אַן אָפּשטעל. אויף דער צווייטער, אַקעגנאיבערדיקער ליניע קערט זיך אום אַ צוג פון עטלעכע וואַגאָנעס אויף צוריק. מ'זעט אַרויס שטיקלעך בליקן פון אויגנשפּאַלטן דורך די פאַרמאַכטע וואַגאָנעס. מ'דערשפּירט גיכער מיטן חוש ווי מיטן בליק: **יידן**!...

מ'פּרוווט איבערשרייען דאָס זינלאָזע פייפן פון ברוגזן צוג, וואָס האַלט אין איין קרעכצן און לאָזן קנוילן רויך פון זיין קוימענדיקן ציגאַר, וואָס קריכט אַריין דורך אַלע אומגעזעענע שפּאַלטן: העי דאָרט, איר!

פונוואַנעט פּאַרט איר? דער ווינט ווערט מיטהילפיק און ברענגט אונ־טערצוטראָגן צו די שפּאַרעס דעם ענטפער פון אַקעגנאיבער: ל ו ב־ל י ן... מ אַ י ד אַ נ ע ק... און ווידער קריכן אַדורך עטלעכע ווערטער דורך די קוים־שפּאַלטן:

— ווהין? ווי אַזוי?

אָבער אַט ווערט שוין דער ווינט מיד פון שפּיל און נעמט גאָר מיט בעם צעטרייבן די ווערטער וואָס ווילן זיך אַדורכרייסן פון איין צוג צום צווייטן. בלויז שטיקלעך ווערטער קענען זיך צושלאָגן ביז די אָנגע־שטעלטע אויערן: ר אַ ד אָ ם... ד ר ו ק ע ר יי...

און אַלע דערמאָנען זיך אין עפּעס:

עס ווייזט זיך דערמיט אַרוים די ריכטיקייט פון די קלאַנגען, וואָס מיר האָבן געהערט נאָך מיט וואָכן צוריק אין מאַידאַנעק. מ'האָט גע־שמועסט, אַז דער ס. ס. האָט פאַרפעלט קוואַליפיצירטע דרוקער־אַרבע־טער, צוליב דעם איינבאַרופן די דייטשישע אין מיליטער. גאַנץ באַזונ־דער האָט דער גרויסער פּראָפּאַגאַנדע־אַפּאַראַט אַרומגענומען וואָס אַמאָל אַלץ גרעסערע שטחים, וועלכע מ'האָט אין די ירידה־טעג געמוזט באַ־אַרבעטן אויף דער גאַנצער פּאַרע. מ'האָט דאָן אַפילו אַרויסגעזוכט פון דער לאַגער־קאַרטאָטעק אַלע רעגיסטרירטע דרוקער־פאַכמענער. מען האָט זיי עטלעכע מאָל גערופן, באַטראַכט און נאָכגעפאָרשט, אויף וועלכן גע־ביט יעדער איז ספּעציאַליזירט און וועלכע שפּראַכן ער באַהערשט. מ'האָט זיי באַקליידט אין גוטע אַנצוגן און אין לעדערנע שיך. מ'האָט זיך אַפילו נעסודעט, אַז מ'גייט זיי אַוועקפירן אין אַ פאַבריק אריין, ווו זיי וועלן אַרבעטן, האָבן גוטע באַדינגונגען און קיינער וועט נישט וויסן, אַז זיי זענען יידן. עמעצ האָט שוין אַפילו געהערט, אַז זיי זענען איבערגעשריבן געוואָרן אַלס שלעזישע דייטשן... די פאַרשריבענע זענען אַרומגעגאַנגען אין לאַגער צופרידן און מיט אַ געוויסן שטאָלץ. זייערע לעדער־שיך האָבן געסקריפּעט הויך, ווי זיי וואָלטן גערופן דרך־ארץ צו האָבן פאַר זיך אינמיטן דעם ים פון הילצערנע כאָדאַקעס... יעדן צווייטן טאָג האָט מען זיי אויפסניי גערופן, זיי אויסגעבאָדן און פריש איבערגעטאָן. אַזוי זענען אַוועק וואָכן און מ'האָט זיי נישט אַוועקגעשיקט. ס'איז, זעט אויס, שווער

געוועו צו נעמען יידישע העפטלינגען און זיי אפן אריינצוזעצן, אפיציעל זיי ארויסצושיקן אין א שטאָט פון דעם יידן־ריינעם פוילן צו דרוקעריי־אַרבעט ביי דער „הייליקער" נאציאָנאַל־סאָציאַליסטישער פּראָפּאַגאַנדע... איז עס דען נישט קיין בושה: יידישע ארבעטס־כוחות, פון א טויטנלאַ־גער — אין דער מלוכה־דרוקעריי פון ראַדאָם?

אָבער ווי יעדע „בושה"־דערשיינונג ביי דער ס. ס. — איז עס בלויז געוועו לפנים, פרעמדע אויגן זאָלן ניט זען, קיינער זאָל נישט פארשטיין. האָט עס אין לאַגער געהייסן, אז זיי פאָרן נישט מער... און ווען אונדזער טראַנספּאָרט איז באַשטימט געוואָרן — האָט מען זיי גענומען צוגלייך מיט אונדז, נאָטירט אויף דער זעלבער ליסטע און זיי געגעבן דאָס זעלבע אָנטאָן וואָס אַלעמען. ס'האָט געהייסן ביי אַלע באַאמטע, אז זיי פאָרן גלייך ווי אַלע אין די פאבריקן פון הוגאָ שניידערס אקציען־געזעלשאפט („ה א ס א ג"). ביי דער ליסטע האָט מען זיי בלויז אויסגעשטעלט צו־זאמען און זיי, לויט דער זעלבער ליסטע, קאָנצענטרירט צוזאמען אין די לעצטע וואַגאָנעס. ערשט דאָ איצט, נאָך ראַדאָם, אויפן פעלד, האָט מען אָפּגעשטעלט דעם צוג, אריבערגעפּעקלט זיי שנעל אינעם צוג פון אקעגנ־איבער; צוליב דעזאָריענטאַציע זיי געטריבן אהין און צוריק און ערשט שפּעטער זיי צוריקגעפירט אונטער א שטרענגער באוואכונג צו די מילי־טערישע נאצי־דרוקערייען קיין ראַדאָם...

א זיפץ פון קנאה האָט זיך ארויסגעריסן ביי א סך פון די הערצער. יענע ווייסן שוין מער־ווייניקער זייער גורל. זיי וועלן ארבעטן אין א שטאָט, האָבן א מעגלעכקייט זיך צו געפינען אַמאָל אין גאַס, וועלן אפשר נישט הונגערן... און ווער ווייסט? אפשר האָבן אמאָל די מעגלעכקייט עוקר צו זיין... האָט זיך אַלעמאָל א צווייטער דערמאָנט, אז אייגנטלעך האָט ער אויך אמאָל געהאַט א שטיקל אַ:ונג אין דרוקעריי־ארבעטן... און אַ חרטה האָט גענומען פרעס' די הערצער: פאַרוואָס האָב איך זיך דאָן נישט אויפגעגעבן? ס'איז אָבער גאָרנישט געוועו וואָס צו מאַכן. די צוג־רעדער, וואָס האָבן זיך געקוילערט אַלץ ווייטער און ווייטער, האָבן ריט־מיש אויסגעקלאַפּט, אָן אויפהער, מיט א מאָנאָטאָנעם קרעכץ: פאַרפאַלן! פאַרפאַלן!...

II

דער צוג איז שטיין געבליבן צווישן פעלדער. פון דערווייטנס האָט מען שוין געזען אַ גרופּע באַוואָפנטע מענער אין געלע מונדירן מיט האַקנקרייצן אויף די אָרעמס, וועלכע זענען געשטאַנען און קענטיק עמעצן אָפּגעוואַרט. דער צוג האָט זיך זיי צוגעשאַרט צופוסנס ווי אַ דרעסירטע אונטערטעניקע חיה. די וואַכמאַנשאַפט אין די גרינע מונדירן איז שנעל אַרונטערגעשפּרונגען פון צוג און עפּעס געמאָלדן דעם אײנציקן ס. ס.־אָפיציר, וואָס איז געשטאַנען דערביי. מיר האָבן אין אים דערקענט דעם זעלבן, וואָס האָט אונדז איינוואַגאָנירט אין לובלין. עס זענען צוגעקומען עטלעכע פון די געל־מונדירטע און עפּעס געפרעגט דעם אָפיציר. יענער האָט זיי צוריק אָפּגעווענדט מיט ענערגיש־פאַרניינענדיקע הענט־זשעסטיקולאַציעס. די באַוואָפנטע לייט זענען אָבער ווייטער באַשטאַנען אויף זייערס און מיט די הענט כסדר אָנגעוויזן אין דער ריכטונג פון די וואַגאָנען. ס'איז קיין שום ספק נישט, אַז דאָרט ווייגט זיך אונדזער גורל. קיינער קען אָבער דאָס מינדסטע נישט טאָן, אים איבערצוּוועגן אָדער ענדערן.

ענדלעך קומט דער אויסגעשריי צום ערשטן וואַגאָן: אַלע שטייגן לאַנגזאַם אַרויס! די טירן פון אַלע וואַגאָנעם האָבן זיך ברייט צעעפנט. ביים ערשטן וואַגאָן האָט זיך שוין פאָרמירט די ערשטע הונדערטשאַפט פון פרויען. ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַן איילִיק געיעג. מ'האָט אָנגעהויבן צו שפּרינגען איינער איבערן צווייטן, בכדי אויסצומיידן אַ קלאַפּ פון אַן אונטערטרייבנדיקער קאָלבע. די פאָרמירטע רייען האָט מען אויסגעשטעלט איינע נעבן דער צווייטער, ס'זאָל פאַרנעמען ווינציקער פּלאַץ. ס'האָבן אונדז אַרומגערינגלט אַ גרופּע אוקראַיינישע און פּויליש־רעדנדיקע מיליץ. זיי זענען געווען באַוואָפנט מיט ביקסן און רעוואָלווערן. ביים עק פון אַרבל האָט יעדער געהאַט אַ זילבערנע אויפשריפט מיט גאָטישע אותיות: ו ע ר ק ש ו ץ. מיר זענען טאַקע, אַלזאָ, געקומען אין אַ פאַבריק. דאָס זאָל זיין די פאַבריק־מיליץ. גאָר נאָענט האָט זיך דערהערט אַ שאָס. אַ ווייס רויכל האָט זיך אוועקגעריסן פון אַ וואַגאָן־דעכל און

זווילעריש ארייַנגעדרייט שטיקלעך פּאַרדרויטלטן הימל אין קליינע, משונענע קרייזעלעך... אַ צווייטער שאָס, אַ דריטער, אַ זעקסטער...

הארט ביים וואַגאָן איז געשטאַנען אַנגעלענט אַ יונגער בחור. אַ שנירל בלוט האָט זיך געצויגן אין אַ קרומער ליניע פון דער שלייף גלייך אין מויל אַריין. איין הילצערנער האַלענדער־שוך האָט זיך געוואַלגערט ביי זיין באָרוויסן פוס. דאָס מויל איז ביי אים געווען אויפגעריסן, ווי ער וואָלט געהאַט אַ גאָר וואַזשנע שאלה צו פרעגן, נאָר מ׳האָט אים זי איבערגעריסן אינדערמיטן...

אַלע זענען געבליבן פאַרשטומט. אפילו די מיידלעך־גרופּן, וואָס זענען געשטאַנען עטוואָס וויַיטער, האָבן נישט געקלאָגט, נאָר באַדויערט מיט טרויעריקע אָבער גלייכגילטיק־אָפּגעטעמפּטע מינעס: אַך, ס׳אַרא שיינהייט פון אַ יונגן!... מיט אַ נייגער, וואָס מאַכט פאַרגעסן אַלע סכנות, האָבן זיך אַנדערע געשטופּט פאָראויס און זיך נישט געקענט אָפּוואונדערן: זעט נאָר, אַ יונג — ווי אַ ליכט! שיין ווי גאָלד!!... און ווירקלעך: פון דעם בחור האָט טאַקע געשלאָגן עפּעס אַ ליכטיקע באַשטראַלונג, גלייך ווי דער טויט אַליין וואָלט אויסגעפלאָכטן אַן אומגעזען־שיינעם קראַנץ און אים דערמיט באַצירט דעם קאָפּ...

ביים דערשאָסענעם האָט זיך נאָך עפּעס געוואָרפן. איין ברעם האָט זיך געריסן אין דער הויך, ווי זי וואָלט נאָך געוואָלט געבן דעם אויסגעלאָשענעם אויג נאָך איין סעקונדע די זעאונגס־מעגלעכקייט. אַ דייטשישער „ווערקשוץ" האָט אויסגעשאָסן צוויי מאָל פוןביידע זייטן און דער בחור האָט זיך איבערגעדרייט, אַריינפאַלנדיק מיטן קאָפּ אין דעם משופּעגעוואַקסענעם גראָז, ביים ראַנד... איז עס געווען אַ חסד־שאָס? אָדער אפשר האָט ער נישט געוואָלט, אַז די מיידלעך זאָלן ווייטער באַוואונדערן דאָס געטאָקטע, אויסגעגלייכטע געשטאַלט פון דערשאָסענעם? פון זיין פאַרגליווערט־רוי פּנים איז גאָרנישט געווען אַרויסצולייענען. ער האָט רואיק אַנגעטאָן צוריק די ביקס אויפן אַקסל און זיך צוריקגערוקט אין אַ זייט.

אַ צענדליק שריט ווייטער איז געלעגן אַ דערשאָסן מיידל פון אַ יאָר אַ כ צ ן. דאָס פּנים ביי איר איז נאָך געווען באַצויגן מיט אַ רויטלעך

ראָזן פלאַם פון גליקלעך־יונגטלעכן בלוט און מילך קאָליר. גראָד נאָכן טויט האָט אַלדאָס שיינע, וואָס האָט זיך אינעווייניק פאַרבאָרגן, אַרויסגעזעצט און אויסגעשטראַלט זיך, צום געזעגנען, מיט אַלע חנען וואָס האָבן נאָך געוואָרט אין דער שטיל אויף זייער צייט... אומזיסט.. די האָריע האָבן אַרומגעזיימט ווי אַ קעלנערל דאָס רויט־באַצייכנטע קליידל אַרום דעם ווייסן האַלדז. די קויל האָט ביי איר געשטעקט אין דער יונגער, שעמעוודיקער ברוסט, וואָס האָט זיך בולט אַדורכגעפּאָרעמט דורך דעם דינעם ק. ל.־קליידל. זי איז געלעגן מיט ביידע הענט אויסגעשפּרייט ווי צום קרייציקן. אירע נאַקעטע פיס זענען געווען ברייט צעוואָרפן אין ביידע זייטן און פון הינטער דעם אַרויפגעשאַרטן קליידל האָבן אַרויפגעשריגן צו גאָט שטיקער יונג, נאַקעט לייב...

צוויי ווערקשוץ זענען צוגעגאַנגען נענטער צו איר, האָבן אויף איר צעריסן די אויבערשטע טייל פון איינגעשטייפּטן קליידל און מיט נייגעריקע פינגער געפּרוווט אַרויסקוועטשן די קויל פון דער געלעכערטער ברוסט. דער עלטערער פון די וואַכלייט, מיטן גרווילעכן קאָפּ, האָט האַלב־פאַרדריסלעך און האַלב מיט באַגער אין טאָן אַ זאָג געטאָן, גיכער צו זיך ווי צו וועמען דאָרט: זי איז דאָך נאָך וואַרעם און יונג... די טייוולס־יידין. אַ הונדערט מעטער ווייטער האָט זיך געזען אַ גרויסער, מיט דראָטן אַרומגעצוימטער פּלאַץ, באַשטעלט מיט באַראַקן. מ'האָט געקענט זען ווי הונדערטער מענטשן ציוויל אָנגעטאָן: מענער און פרויען און ווו־נישט־ווו קינדער — האָבן זיך געשטויסן צו די דראָטן, וועלנדיק אויף אונדז אַ בליק טאָן פון דערווייטנס. מיר האָבן געגלויבט, אַז דאָס איז אַן אינטערנירונגס־לאַגער פאַר פרעמדע בירגער אָדער עטוואָס ענלעכעס. ס'האָבן זיך דאָרט צעפּאָכעט גריסנדיקע הענט. מ'האָט פון דאָרט עפּעס געשריגן, אַזוי ווי אויף יידיש... הא, זאָלן עס זיין יידן? אַ געטאָ אַזאַ, ווו עס זענען נאָך פאַראַן פרויען מיט די קינדער צוזאַמען? הייסט עס דאָך... אָבער ווער קען דען אין אַזעלכע שעהן דערפירן אַ געדאַנק ביזן סוף...

אָט זעען מיר ווי מאָדנע־מונדירטע מענער מיט שוואַרץ־רויטע היטלען טרייבן אַוועק מיט גומי־שטעקנס די מענטשן פון די דראָטן. באַלד האָט זיך דאָרט אינדערמיט געעפנט אַ מיט דראָטן געפלאָכטענער טויער

און צוויי יינגלעך מיט אַ ברייט טראָג־בעטל האָבן זיך גענומען צולאָזן אין אונזער ריכטונג. זיי האָבן זיך וואַרטלאָז דערנענטערט צום דערשאָ־סענעם יינגל. מיט אַן איינגעהאַלטענעם אָטעם האָבן פופצן הונדערט מענטשלעכע וועזנס צוגעקוקט ווי די צוויי האָבן אַרויפגעלייגט דעם דער־שאָסענעם אויף דעם ברייטן טראָג־בעטל. צוליבן צעריירן דעם טויטן האָט גענומען פלייצן פריש בלוט, וואָס האָט אים פאַרגאָסן דאָס גאַנצע פּנים.

מיט אַ שטומער באַוועגונג האָט דער דערנעבן שטייענדיקער וואַכ־מאַן זיי אָנגעוויזן אויפן קערפּער פון ווייטער ליגנדיקן מיידל. די צוויי יינגלעך האָבן זיך אויך צו איר אַזוי וואָרטלאָז צוגענענטערט און זי אַרויפגעלייגט אויפן בעטל, נעבן דעם דערשאָסענעם בחור. די האַנט אירע האָט זיך שלאַבריק נאָכגעהאַנגען פון טראָג־בעטל אַראָפּ. די יינגלעך האָבן די האַנט צוריק אַרויפגעשטופּט אויפן בעטל. זי איז גראָד אויסגעקומען איבער דעם בחורס געלעכערטן קאָפּ... עס האָט אויסגעזען אַזוי ווי זי וואָלט אים געגלעט דעם קאָפּ און געטרייסט מיט יענעם געהיימען לשון, וואָס בלויז טויטע פאַרשטייען...

דאָס פאַרשוואַרצטע אויסזען פון די יינגלעך מיט די אויסגעדאַרטע שטעקעלעך־פיס האָט עפּעס געהאַט אין זיך מיסטישס און אָפּשרעקנדיקס. אויף זייערע איינגעפאַלענע פּנימער האָט מען דערקענט דעם יידישן חותם. פון זייערע אָפּגעריסענע בגדים אַרויס, פון וועלכע ס'האָבן זיך נאָכגע־האַנגען צעשיטע צוויטן, האָבן זיי אויסגעזען ווי געשפּענסטער פון אַ צווייטער פרעמדער וועלט, וועלכע זענען געקומען דאָ אָפּמאַנען אַ גע־זויסן חוב פאַר זייער אומבאַקאַנטן, פריידלאָזן תהום...

ערשט ווען די צוויי געשטאַלטן האָבן זיך גענומען דערווייטערן מיט דער טויטער משא, האָבן עטלעכע מיידלעך נאָך געפונען ביי זיך טרערן צו וויינען אויפן קול; בלויז די אַרומשטייענדיקע וואַכלייט האָבן זיך ווילד צעלאַכט: אַ כאַלערע! אמתע חתן־כלה... כאַ־כאַ־כאַ... דאָס טראָגט מען זיי אַוועק צו זייער הימלישער חתונה — — —

שפּעטער אַביסל האָב איך נאָך געקענט הערן דאָס געשפּרעך זייערס, צווישן זיך ביים „פאַרדרייען" פון איין טאַבאַק־בייטל אַרויס: פונדעסט־וועגן איז ער געווען אַ יונג מיט ביינער, דער טייוול! און דער צווייטער,

דער שיסער, האָט צוגעגעבן: און זי? די יידישקע? אַ הינטישע זריעה אַזעלכע... ווייס־פּנימדיקע, שיינינקע מיט שוואַרצינקע האָר... און אויך די אויגן זענען ביי זיי טייוואַלאַנישע... און אַ שטים אויף פּויליש האָט צוגעגעבן: אין איר מאַמען אַריין! כ'האָב זי בלויז אָנגערירט ביי דער ברוסט האָט זיך מיר דעם קאָפּ פאַרדרייט...

און ווייטער דאָרט, ביי די לעצטע וואַגאָנעס, איז געלעגן אַ פּאַר־געסענע — אַ צווייט דערשאָסן מיידל, פון וועמענס קאָפּ ס'איז נאָך גע־רונען וואַרעם, ברוין בלוט, וואָס האָט באַפאַרבט אַרום איר דאָס גראָז. ווידער האָבן זיך צוויי אויסגעדאַרטע געשטאַלטן צו איר דערנענטערט...

III

די טאַקטיק פון דערשיסן, בכדי אָפּצושרעקן אַנדערע, האָבן מיר שוין געקענט. מען דערשיסט די ערשטע־בעסטע וואָס קומען אונטער דער האַנט, ווען זיי ריכטן זיך דערויף אַמווייניקסטן. דאָס אומגעריכטע וואַרפט אָן אַ טויט־שרעק אויף די אַנדערע, וואָס פירן שפּעטער אויס, נאָך אַזאַ בילד אַלץ וואָס מען באַפעלט זיי. און אויך דאָ האָט דאָס בלוט אויף די קרום־ באַגראָזטע באַן -פּלאַנטן געווירקט, אַז יעדער איז געשטאַנען אויף זיין אָרט, אָן דעם מינדסטן פּיפּס צו טאָן דערביי...

ס'זענען צוגעטרעטן צו דער ריי די מונדירטע מענטשן מיט די האַקנקרייצן אויף די אָרעמס (ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, זע־נען עס געווען די דייטשע ציוויל-מייסטערס פון דער פאַבריק) און יעדער איינער האָט זיך אויף אייגענער האַנט גענומען אַרויסזוכן מענטשן פון דער ריי אַרויס.

צוערשט האָט יעדער זיך געטוליעט איינער צום צווייטן, באַמיט זיך צו זיין וואָס ווינציקער אַנזעעוודיק אין דער ריי: זאָל מען אים נאָר נישט באַמערקן... נישט אויסקלויבן... כאָטש מ'האָט נישט געוווסט צו וואָס... באַלד איז געפאַלן אַ וואָרט אַזאַ: דאָ קלויבט מען פאַכלייט! די דאָזיקע וועלן בלייבן אין דעם דערנעבנדיקן לאַגער צו דער־ אַרבעט און די אַנדע־רע... די אַנדערע וועט מ'וי פירן ווייטער צום וואַלד־צו, אַט־אָ־דאָרט...

מיט די אויגן האָט מען גענומען אַדורכשפּיזן דעם נאַענטן, געדיכטן וואַלד, ווי מ'וואָלט ביי אים אַ באַשייד געזוכט — אָבער יענער האָט טיף אַריינגעשוויגן אין זיין געדיכטער, גרינער באָרד אַריין... און מ'האָט ביי אים גאָרנישט נישט געקענט דערזען און נישט דערהערן... דאָס געוויש פון דיביימער בלויז האָט געקלונגען ווי אַ שטיל שעפּטשעניש איבער אַ סוד, וואָס בלויז ביימער־זקנים איז עס דערלויבט צו וויסן...

די טויבע אומקלאָרע שרעק האָט זיך איבערגעוואָרפן פון איין ריי צו דער צווייטער... און דאָרט ווו פּחד — דאָרט איז אויך דאָ פאַרגעסנקייט. שוין האָט מען פאַרגעסן אינעם נאָר וואָס געשעענעם און יעדער איינער פאַר זיך — האָט זיך אַליין איבערגעשריגן. אין יעדן קול אַזאַ איז געלעגן חניפה און הכנעה; געבעט און געבייזער... יאָ, אויך ב א פ ע ל ע ר י ש ס — ווי עס קענען באַפעלן נאָר די פאַרצווייפלטע — האָט זיך אַריינגעפלאָכטן אין טאָן; אַ באַפעל איבערן אייגענעם ראַנדלאָזן גורל... ס'איז גלייכצייטיק געווען אַ געשריי נאָך רעטונג. דאָס אַלץ האָט זיך צוזאַמענגעגאָסן און אויסגעפלאָכטן אין איין קורץ וואָרט:

— א י ד! מ י ד! א י ד!!! מ י ד!!!

דער ס. ס.־אָפיציר, וואָס איז דאָרט ווייטער געשטאַנען פאַרטאָן אין אַ פּאַפּיר, איז אויפגעוועקט געוואָרן פון טומל. ער איז געקומען צולויפן און גענומען אַפּעלירן צו די מונדירטע מענער:

— מיינע הערן! עס קען דאָך נישט גיין אַזוי... די מענטשן האָבן דאָך אַ באַשטימטן ציל, וווהין זיי דאַרפן צוגעשטעלט ווערן? פאַרוואָס מאַכט איר עס יעדער אויף זיין אייגענער האַנט?!

די מייסטערס האָבן אים אָבער גענומען באַרויקן אין אַן אירא־נישן טאָן:

— זיי רואיק, קאַמעראַד... עס בלייבט נאָך גענוג איבער פאַר זייערט־וועגן...

יעדער פון זיי האָט זיך שנעל צוזאַמענגעשטעלט זיין גרופּע און אָוועקגעפירט אַביסל ווייטער אין אַ זייט, בעטנדיק אַ וואַכמאַן, ער זאָל אָפּהיטן זיין „קאַמפּלעט”... קיינער האָט נישט געקענט וויסן, אויב זיין גרופּע איז אַ בעסערע אָדער ערגערע; איינס איז אָבער געווען קלאָר צו

שפירן אין דער לופט, אז צום ערגסטן איז מיט די, וואס זענען נישט אין קיין גרופע און בלייבן פאר דעם אומבאקאנטן „זייערטוועגן"...

די איבערגעבליבענע האט מען דערוויל געהייסן גיין עטלעכע שריט פאראויס. ביקסן-קאלבעס האבן אונטערגעגעבן חשק צום גיין... אפגעשווירענע שארבנס האבן גענומען אנדראלן און שטערנס זענען פארגאסן געווארן מיט בלוט. די קלעפ האבן די גרופע צוזאמענגעטריבן און אויסגעגלייכט. די וואס האבן זיך צו-שפעט גענומען רייסן צו די אפגעקליבענע, זענען צעבלוטיקט געווארן.

ווידער די אלטע געשיכטע.

— מ א ר ש ! עס גייען די מענער פאראויס און די פרויען ווידער פון הינטן. אקעגן שטייט א גרופע פון 20 אויסגעקליבענע מענער און פרויען און זיי קוקן פארגליווערט צו, ווי די רעשט הייבן אן דעם מארש אין דער ריכטונג צום וואלד. קרומע שטעגעלעך דערפירן אונדז ביז צו א ברייטן, שטיינערנעם טראקט, וואס האט ווי א גלייכע ליניע אדורכגעשפאלטן דעם וואלד אינדערמיטן... ווידעראמאל האבן הילצערנע שיך געקלאפט אויפן שטיינערנעם וועג. דאסמאל אבער האבן די קלעפ זיך אפגעגעבן כריפענדיק, אן דער ריטמישער האפערדיקייט פון נעכטן, ווען די טריט האבן שטיל געיובלט ביים פארלאזן מאידאנעקס טויערן... ביי יעדן קלאפ מיט די שיך האט עפעס א לופטיקער ליד פון דעם וואלדס מיסטישן ארויס נאכגעקראקעט, נישט מיד ווערנדיק נאכצושפעטן דעם גאנצן וועג...

דער טאג מיט זיינע איבערלעבענישן האט זיך ארייננעפרעסן אין הארץ מיט דער שפיזנשארף פון ווידעראויפגעוואכטן יאוש. א טיפע מעלאנכאליע האט זיך צעפאכעט מיט גרויסע, איבערגעשראקענע ארעמס איבער די קעפ. ס'איז שוין געווען צו זען, אז דא האט מען זיך גארנישט אויסגעבעסערט. די לעצטע, יונגע בלוטן פון אן אויסגעראטן פאלק האבן איצט געשפרייזט מיטן באוווסטזיין, אז זיי קענען שוין אין ערגעץ נישט אנטרינען פון זייער פאטאלן, טרויעריק-באשטימטן גורל...

דער וועג האט זיך געצויגן עטלעכע קילאמעטער דורך א געדיכטן וואלד. מ'האט געמוזט האלטן שריט אין דער ריי. זענען נישט איינעם די

האָלץ-שיך אַרונטערגעפאַלן פון די נאַקעטע פיס און ער האָט נישט געקענט זיי לויפן צוריק אויפהייבן; אַנדערע האָבן זיך מיטן האַרטן האָלץ אָפּגעריבן דעם נאַקעטן ביין ביים מאַרשירן און געמוזט לאָזן די שיך אויפן וועג, בלייבנדיק באָרוויס. די רעשט האָבן אין עקשנות מיטגעשלעפּט שלאַבריק די הילצערנע קייטן און געריסן שטיקער פון דער פאַרנאַכטיק-וואַלדיקער שטילקייט מיט זייער טאָנלאָזן סקריפּ.

א טייל באָרוויסע, וואָס האָבן אין דער ערשטער מינוט דערשפּירט אַ פאַרלייכטערונג אויף די פיס, ווי זיי וואָלטן זיך באַפרייט פון אַן איינקלאַמערונג, האָבן אגיטירט אין דער שטיל זייערע שכנים פון דער ריי אויך דאָס זעלבע צו טאָן. זיי האָבן דערביי אַ פּשוטן רעכענונג געמאַכט: פירט מען אונדז טויטן — דאַרפן מיר סיי-ווי גאָרנישט... צו וואָס זשע פייניקן זיך אין די לעצטע מאָמענטן? פירט מען אונדז אָבער צו אַרבעט — וועט מען אונדז דאָך זיכער געבן וואָס עס איז אָנצושטעקן אויף די פיס!... די אָבער, וואָס זענען געווען אַממיינסטן איבערגערעכנט, האָבן גענומען און אַראָפּגעצויגן די האָלץ-שיפלעך פון די פיס און זיי געטראָגן אונטערן אָרעם... מ׳קען נישט וויסן — האָבן זיי געזאָגט סודותפול — אויף וואָס מען קען נאָך אַזעלכע כלים באַדאַרפן... בפרט ווען נאָכן אָפּגיין די ערשטע קילאָמעטערס האָבן די שטיינער נישט ביי איינעם אָפּגעברענט די פּיאַטעס פון די פיס...

דער טאָג האָט זיך דערווייל גענומען געזעגענען מיטן וואַלד. די סענטימענטאַלע זון האָט זיך גאָרנישט געקענט זאַט אָנקוקן מיט די נאָדלביימער. ווידער אַמאָל און נאָכאַמאָל האָט זי אַדיינגעכאַפּט יעדן בוים באַזונדער אין אירע הייסע אָרעמס, וואָס האָבן שוין איצט געגלעט מיט פאַרגייענדיקער יונג-פרוילעכקייט. און שוין האַרט פאַרן אוועקגיין האָט זי נאָך אַ ווײַלע אַרויפגעלייגט אירע רויטע פאַרמאַטערטע הענט — אַ גלעט צו טאָן ס׳לעצטע מאָל זייערע צווייגנדיקע טשופּרינעס, ווי זי וואָלט זיך געגרייט אין אַ וויַיטן, לאַנגן וועג אַריין און מוז זיך דערפאַר געזעגענען מיט אַלעמען.

פון דערווייטנס האָט זיך געוויזן אַ גרויסער פּירעק אַרומגעצוימט מיט דראָטן. די זון האָט זיך ווי אַ טרויעריקער מטורף געהאַנגען אויף די

דראָטן און מיטן געדולד פון א שכינה האָט זי געלאָזט די שפּיזיקע, שטע־ ביקע דראָט־נעגל אריינשטעכן אין איר ווארעם, געלדן לייב. די וואונדן האָבן ארויסגערופן א בלוטונג אין דעם אין־מיליאסן געטיילטן גוף אירן, וואָס האָט זי פארגאָסן מיט א שרעקלעכן רויט. ווי דורך א געהיימער האנט איז זי איבערגעשמידט געוואָרן אין א גרויס, בלוטיק אויג, וואָס האָט זיך מיט צאָרן און צער ארונטערגעלאָזט זען דאָס צווייטע פּנים פון דער וועלט.

און ס׳איז געווען א טאָג און פארגאנגען. פאר די אויגן האָבן געגנ מען אויפטאנצן פון דער וואלדיקער געדיכטעניש ארויס בנינים און באַ־ ראקן, וואָס האָבן זיך באהאלטן ווי שרעקעוודיקע קינדער אונטער די מעכ־ טיקע ביימער־שטאמען. בלויז ווען די טונקלקייט האָט זיך גענומען אויס־ בעטן א געלעגער אויף די ווייכע גרעזער, האָבן זיי אונדז גענומען אקעגנ־ גיין, באגלייט מיט דער אָנרוקנדיקער מלוכה פון דער פארשלינגענדיקער נאכט.

פרעסע שטימען וועגן

דאָס פּוילישע יידנטום

ביכער-סעריע פון דעם צענטראַל-פאַרבאַנד פון פּוילישע ייִדן
אין ארגענטינע
רעדאַקטאָר: מאַרק טורקאָוו

יעקב באַטאָשאַנסקי שרייבט וועגן ד״ר הלל זיידמאַנס „טאָג בוך פון וואַרשעווער געטאָ" („די פּרעסע", בועגאָס-איירעס, דעם 11טן יוני 1947):

מיט ציטער אין אלע אברים און אין הארצן האָב איך דאָס דאָזיקע בוך גענומען אין די הענט אריין, מיט ציטער האָב איך דאָס געלייענט, מיט ציטער האָב איך דאָס אוועקגעלייגט און מיט ציטער שרייב איך איצטער וועגן דעם... און דאָס ערשטע וואָרט, וואָס קומט מיר איצטער אָן צו אָנשרייבן איז:

דעם „תנ״ך" האָט נישט געקענט שאפן קיין אנדער פאָלק, אויסער יידן און אזא בוך ווי דר. הלל זיידמאנס „טאָג-בוך פון געטאָ" האָט אויך געקענט אָנשרייבן נאָר א ייד...

מיר איז אויסגעקומען צו לייענען פראגמענטן פון זיידמאנס בוך אין פארשידענע יידישע אויסגאבן פון דער גאנצער וועלט, איך האָב דאָס בוך געלייענט טיילוויַיז אויך אין דער העברעאישער אויסגאבע פון פארלאג „אומה ומולדת" אין תל-אביב און פונדעסטוועגן בין איך דערצו נישט צוגעוווינט געוואָרן און מיך האָט נישט אויפגעהערט פיבערן, ווען איך האָב דאָס געלייענט אין דער געטרייער אויסגאבע פון צענטראל-פאַרבאַנד פון פוילישע יידן. דאָס דאָזיקע בוך איז דאָס פופצנטע פון דער סעריע „דאָס פוילישע יידנטום", וואָס דערשיינט אונטער מארק טורקאָווס רעדאקציע און האָט אב-

רהם מיטלבערג אלס פארלאג־דירעק־
טאָר און עס איז דער וויכטיקסטער
דאָקומענט וועגן דער ווארשעווער
געטאָ זייט איר אנטשטייאונג ביז
איר הייליק־העראָאישן אומקום.

ד״ר הלל זיידמאן איז געוואָרן
ארכיוו דירעקטאָר אין דער ווארשע־
ווער קהילה אין 1937 און ער איז
דערנאָך געוואָרן ארכיוו דירעקטאָר
פון דער געטאָ־קהילה און ער האָט
פערזענלעך איבערגעלעבט די לאנג־
זאמע און סיסטעמאטישע און קאלט־
מערדעריש אויסגערעכנטע דייטשע
אויסראָטונג פון דעם האלבן מיליאָן
יידן, וואָס זענען געווען אין ווער־
שעווער געטאָ און ער האָט דאָס
פארצייכנט טאָג־איין, טאָג־אויס אין
זיין טאָג־בוך און זיינע פארצייכע־
נונגען זענען די אויטענטישסטע דאָ־
קומענטן וועגן דעם, וואָס ס׳איז פאָר־
געקומען אין דער מוראדיקסטער פון
די שחיטה־שטעט.

ד״ר הלל זיידמאן ווידמעט זיין
טאָג־בוך דעם אָנדענק פון זיינע נאָ־
ענטע, וואָס זענען אומגעקומען דורך
די דייטשן אין לעמבערג און זיי זע־
נען נישט־ווייניקער ווי זיין פאָטער,
זיינע צוויי ברידער, דריי שוועסטער
(צוויי „בית יעקב״ לערערינס), זיין
כלה און צוויי פעטערס מיט די מש־
פחות...

אויפן ערשטן בליק דערפילט מען
א געוויסע ענלעכקייט פון זיידמאנס
טאָג־בוך צו ר׳ נתן נטע האנאָווערס
בוך וועגן די גאַנטע־כמעלניצקי־מער־
דערייען פון דעם יאָר ת״ח, וואָס
הייסט „יון מצולה״ (לאָמיר זאָגן: א
טיפער זומפ...), אָבער דער פארגלייך
צווישן אָט דיביידע ביכער וועגן
אונדזער מארטיראָלאָגיע איז נישט
קיין ריכטיקער, ווייל דער חילוק
צווישן כמעלניצקיס האָרדעס און
היטלערס „טרופן״ איז א גרויסער.
כמעלניצקיס האָרדעס האָבן געוויל־
דעוועט, היטלערס באנדעס האָבן
דאָס געמאכט „ציוויליזירט״. זיי
האָבן „סעלעקציאָנירט״ און אוועק־
געשיקט און אומגעבראכט האָט מען
אין א פארמאכטער גאז־קאמער... גע־
זען האָט מען אייגנטלעך נישט מער
ווי מען שיקט אויף רעכטס און אויף
לינקס און געוואוסט האָט מען, אז
די דאָזיקע, וואָס גייען אויף לינקס
וועלן שוין קיינמאָל נישט צוריקקו־
מען. און אָט אזוי האָט מען פון די
פינף הונדערט טויזנט אָפּגעשיקט
פיר הונדערט פופציק טויזנט אויף
לינקס און די פופציק טויזנט, וואָס
זענען געבליבן, האָבן שוין געוווּסט,
אז זיי וועלן נישט בלייבן און זיי
האָבן שוין נישט, וואָס צו פארלירן
און זיי האָבן דורכגעפירט דעם אויפ־
שטאַנד, דעם פארצווייפלטסטן אויפ־
שטאַנד אין דער יידישער און טאקע
אין דער מענטשלעכער געשיכטע...

ד״ר הלל זיידמאן שרייבט אזוי
אָביעקטיוו ווי ווייט דאָס איז נאָר
מעגלעך און ער באציט זיך מיט מער
ווי טאָלעראנץ אויך צו די דאָזיקע,
וואָס זענען אים אידעאיש ווייט. ער
איז, ווייזט אויס, א „מזרחי״ און ער
האָט געוויסע סימפּאטיעס צו די רע־
וויזיאָניסטן, אָבער ער מאכט נישט
קיין חילוק צווישן ייד און ייד. שנאה
ווייזט ער ארויס צו די אסימיליא־
טאָרס, די אריסטאָקראטן, וואָס זע־
נען געוואָרן הויכע פּאָליציי־באאמ־
טע און האָבן געהאט צו הילף ייד־

שע אונטערוועלטניקעס. „אויבן" און אונטן האָט זיך פּאַראייניקט צו דורכפירן פאַררעטערישע אַרבעט און ציען דערפון צייטווייליקע נוצן פאַר דער אייגענער פעל. ער באַציט זיך אומגעהויער טאָלעראַנט צו די בונדיסטן און ער רעדט אויך מיט סימפּאַטיע צו זיי און עס מאַכט דעם איינדרוק, אַז ער לעבט אינאיינעם מיט זיי איבער די אַנטוישונג זייערע אין די פּוילישע חברים זייערע, די פּ. פּ. ס־אָווצעס, וואָס האָבן אַ סך צוגעזאָגט הילף די יידן פאַר זייער אויפשטאַנד און קיין וואָרט נישט געהאַלטן און אין די מערסטע פאַלן האָבן זיי נישט צוגעזאָגט אויך. איינער פון זיי האָט געהאַט „מוט" מורה צו זיין, אַז מ׳קען נישט העלפן די יידן, ווייל מען וועט דערמיט אַרויסרופן אומצופרידנקייט ביי די פּוילישע מאַסן, וואָס זענען קעגן יידן...

הלל זיידמאַנס בוך איז די גרעסטע באַשולדיקונג קעגן די פּוילישע מאַסן, וואָס האָבן נישט נאָר צוגעקוקט רואיק ווי מען האָט אויסגעראָטן די יידן, נאָר זיי האָבן זייער שטאַרק געהאָלפן צו דעם און צוליב די עקלהאַפטסטע אינסטינקטן פון פאַרדינסט. די פּוילישע מאַסן, אַלט און יונג, קינד און קייט האָבן געהאַנדלט מיט יידישע לעבנס. זיי האָבן שאַנטאַזשירט די יידן, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אויף דער אַרישער זייט און צוגענומען ביי זיי ביז דעם לעצטן גראָשן און ווען זיי האָבן שוין נישט געהאַט קיין געלט, האָבן זיי זיי איבערגעגעבן **די דייטשן**... זיידמאַנס בוך איז די גרעסטע באַשולדיקונג קעגן דער לאַנדאַנער פּוילישער רעגירונג, וואָס האָט נישט גענומען אויף זיך קיין שום אחריות פאַר אירע יידישע בירגער. עס האָט געמאַכט דעם איינדרוק, אַז די פּאָליאַקן זענען צופרידן, וואָס די דייטשן „לייזן" אויף זייער אופן דאָס יידישע פּראָבלעם אין פּוילן... און אויך קעגן דער גאַנצער וועלט איז זיידמאַנס בוך אַ באַשולדיקונג. די אָנפירער פון דער וועלט, וואָס זענען געווען אין קריג מיט היטלערן, האָבן געקענט ראַטעווען די יידן, ווען זיי וואָלטן דאָס געוואָלט מיט דעם גאַנצן האַרצן... יידן האָבן זיך אויסגעטראַכט, אַז טשווירטשיל האָט דערקלערט די יידן אַלס ענגלישע בירגער און דערקלערט די דייטשן, אַז זיי וועלן זיין פאַראַנטוואָרטלעך פאַר זיי. דאָס איז געווען די רעטונג פאַנטאַזיע פון די אומקומענדיקע...

ד"ר הלל זיידמאַן איז, ווי געזאָגט, אַ רעליגיעזער ייד און די נישט־רעליגיעזע האָט ער געזען פון ווייטן. אים האָט אַ מענדעלע, אַ פּרץ, אָדער אַ שלום עליכם אָוונט, וואָס יידישע שרייבער און קולטור טוער האָבן איינגעאָרדנט אין געטאָ, געלאָזט קאַלט, ווייל ער האָט צו דעם נישט קיין באַציאונג, אָבער די באַגייסטערונג פון די שרייבער האָט ביי אים אַרויסגערופן באַגייסטערונג. צוליב זיין אויסלעבן זיך אין דער רעליגיעזער וועלט ווייזט אונדז הלל זיידמאַן קוים, קוים די וועלטלעכע יידן פון פּוילן און זייערע פירער און שרייבער. מיר וואָלטן זיך געוואָלט דערוויסן עפּעס מער וועגן ישראל שטערן און נאָך אַנדערע יידישע שרייבער, אָבער ווען עס קומט צו זיי,

איז ער קאַרג אויף אַ וואָרט. זיין וועלט איז די רבנישע, וואָס איז אויף דעם שוידערלעכסטן אופן אומגעקומען און וואָס האָט זיך געהאַלטן גרויס און הייליק. און אויב ער באַשרייבט אַזאַ דורכאויס נישט רעליגיעזן און אָט אַ שטייגער דער היסטאָריקער ד״ר יצחק שיפּער, איז דאָס אַן אויסנאַם. הלל צייטלין קומט ביי אים אַרויס נישט ווי דער שרייבער, נאָר ווי דער מקובל, וואָס לערנט „זוהר" און וואָס גייט אַוועק מיטן „זוהר" צום „אומשלאַג" (צו דער באַן־סטאַציע, וואָס האָט געפירט צום אומקום). די גרויסקייט פון די רבנים מאַכט דעם איינדרוק פון עכטקייט. דער מחבר באַשרייבט זיי, אַזוי ווי זיי זענען געווען. גרויס און הייליק זענען די מערסטע פון זיי געווען אין זייער לערנען און אין זייער פאַרטיפן זיך אין דער תורה און אין זייער שרייבן ווערק וועגן דער גרויסקייט פון דער תורה און זיי האָבן געהאַט שכל הישר. ז י י ז ע נ ע ן אפשר געווען — אויסער די רעוויזיאָניסטן — די ערשטע רעבעלן קעגן דעם אונטערגעבן זיך דעם דייטש אויף אַ געהאָרכזאַמען און דיסציפּלינירטן אופן. און פּאַקטיש זענען די רבנים געווען די הויפּט־אָנפירער פון אויפשטאַנד און זיי האָבן געשאָסן און זיי האָבן געוואָרפן גראַנאַטן און פלעשער מיט אָנגעצונדענעם ברען־שטאָף. הלל זיידמאַן דערציילט אַ רירנדיקן עפּיזאָד וועגן די לעצטע דריי רבנים, וואָס זענען געבליבן לעבן. דאָס זענען געווען ר׳ מנחם זעמבאַ, ר׳ שמשון שטאָקהאַמער און ר׳ דוד שפּיראָ. קאַטוילישע גלחים האָבן זיך דערוווסט, אַז דער אוקראַינישער מעטראָפּאָליט פון לעמבערג שעפּטיצקי באַהאַלט אויס די משפחות פון רבנים, האָבן זיי אויסגעדריקט זייער גרייטקייט צו באַהאַלטן ביי זיך עטלעכע לעבנגעבליבענע וואַרשעווער רבנים. די רבנים זענען צונויפגעקומען אויף אַ באַראַטונג און דער יינגסטער פון די דריי רבנים, דוד שפּיראָ, האָט אויסגעבראָכן אין אַ יאָמערלעכן געוויין און ער האָט אויסגערופן: „ניין! מיר וועלן אונדזער קהילה נישט פאַרלאָזן. מיר האָבן געלעבט צוזאַמען, איז אויב ס׳ איז באַשערט אומצוקומען, וועלן מיר אומקומען צוזאַמען מיט אונדזער עדה". די אַנדערע רבנים האָבן אפילו נישט געוואָלט באַטראַכטן דעם רעטונג־פאָרשלאַג און זיי האָבן געזאָגט: „אויב ס׳איז דער ווילן פון דער השגחה, וועלן מיר שטאַרבן צוזאַמען!"

און כאָטש דאָס איז געווען אַ סוד, איז דאָס אָנגעקומען צו די משפחות פון די רבנים און ס׳איז געקומען צו טראַגישע סצענעס. די רבנים שטאָקהאַמער און שפּירא זענען געווען יונגע מענטשן און זיי האָבן געהאַט צו פיר קליינע קינדער. אויך הרב זעמבאַ האָט געהאַט ביי זיך פיר קינדער און אייניקלעך. די פרויען זענען געפאַלן חלשות, די קינדער האָבן געיאָמערט, אָבער די רבנים האָבן זיך געהאַלטן אין זייער באַשלוס... און דער רב זעמבאַ איז געפאַלן אין אויפשטאַנד פון וואַרשעווער געטאָ, ר׳ שמשון שטאָקהאַמער איז פאַרגומען געוואָרן אין אַן אַרבעטס־לאַגער און בעת דער עוואַקואַציע איז

זיין טראַנספּאָרט באָמבאַרדירט געוואָרן און ער איז פאַרוווּנדעט געוואָרן און ער איז נפטר געוואָרן און איז געקומען צו קבורה צוויי טעג איידער די אַמעריקאַנער אַרמיי האָט דעם לאַגער באַפרייט. הרב שפּירא געפינט זיך אין בודזין, ער איז דער איינציקער מיטגליד פון וואַרשעווער ראַבינאַט, וואָס איז געראַטעוועט געוואָרן! דער פאַקט, וואָס נאָר איין מיטגליד פון אָט דעם ראַבינאַט האָט זיך געראַטעוועט, וועט פאַרבלייבן אין אונדזער געשיכטע גרויס און הייליק...

הלל זיידמאַן זוכט נישט קיינעם צו מאַכן הייליק. ער שילדערט ווי יעדער איינער האָט זיך געהאַט זיין דראַנג צו בלייבן לעבן. ער ווייזט נישט קיין מאָמענטן פון באַזונדערן מסירת נפש פון איינעם פאַר דעם צווייטן, אָבער אַלע אינאיינעם קומען אַרויס פול מיט אחריות און קיינער האָט נישט געוואָלט אָפּנאַרן און באַוואָלען דעם צווייטן. ווען עס איז געווען נייטיק, האָט מען נישט געמאַכט קיין חילוק צווישן אָרים און רייך און אַלע האָבן זיך געטיילט גלייך, בכדי די רעטונג-מעגלעכקייט זאָל זיין גלייך. קיין זעלבסטמאָרדן זענען כמעט נישט פאָרגעקומען. טשערניאַקאָוו האָט זיך גענומען דאָס לעבן נישט אויס פאַרצווייפלונג, נאָר ווייל ער האָט נישט געוואָלט אויסליפערן דעם שונא קיין לעבעדיקע נפשות. און ווען אייניקע האָבן זיך געראַטעוועט, זענען זיי קיינמאָל פריילעך נישט געוואָרן. זיי האָבן געוווּסט, אַז אַנדערע זענען אומגעקומען און זיי האָבן אויף דעם געטרויערט. אַלע האָבן זיך געוואָלט ראַטעווען און זעלטן ווען איינער איז געווען דורכאויס אָפּטימיסטיש וועגן זיין אייגן לעבן, אָבער וועגן לעבן פון יידישן פאָלק זענען כמעט אַלע געווען אָפּטימיסטן. דער גרעסטער אָפּטימיסט איז אין דעם פּרט געווען דער היסטאָריקער יצחק שיפּער, וואָס האָט דערצו נאָך אַרויסגעוויזן אָפּטימיזם וועגן לעבן פון די יחידים און וועגן זיין אייגענעם לעבן און ער האָט נאָך געהאָפּט צו קריגן אַ קאַטעדרע אין ירושלימער אוניווערזיטעט.

די סערטיפיקאַטן, וואָס זענען אָנגעקומען פאַר ארץ־ישראל און די פּעסער, וואָס זענען אָנגעקומען פון דרום אַמעריקע, האָבן געראַטעוועט אַ טייל נפשות. דווקא די פּעסער פון די לענדער, וואָס האָבן דערקלערט קריג דייטשלאַנד, זענען מער רעספּעקטירט געוואָרן ווי די פּעסער פון די לענדער, וואָס האָבן זיך פאַרהאַלטן נייטראַל. אַזוי אַרום האָט אַ פּאַראַגווייער פּאַס געהאַט מער ווערט ווי אַן אַרגענטינער. און די „פּאַראַגווייער בירגער" האָבן צומאָל נישט געוווּסט, וואָס פאַר אַ שפּראַך מען רעדט אין אָט דעם לאַנד און ווי אַזוי עס הייסט איר הויפּטשטאָט. זיידמאַן רעדט מיט סאַרקאַזם וועגן דער מעכטיקייט פון פּאַראַגוויי, וואָס אירס אַ וואָרט ווערט רעספּעקטירט. יידן זענען פאַר דער מלחמה געווען זעכצן מיליאָן, פּאַראַגווייער זענען פאַראַן אַריבער אַ מיליאָן, די פּאַראַגווייער האָבן דער וועלט נישט געגעבן קיין ביבל, אָבער זיי האָבן אַ לאַנד מיט אַ מלוכה...

דעם אויפשטאַנד פון ווארשעווער געטאָ באשרייבט הלל זיידמאַן שוין נישט ווי קיין „עד ראיה", נאָר לויט באגלויבטע עדות, וואָס האָבן אליין געזען, איבערגעלעבט און דערציילט. ער איז געווען נאָר בעת דעם אָנהויב אויפשטאַנד, דערנאָך איז ער ארויסגעשיקט געוואָרן קיין פראַנקרייך. מען פילט, אז ער האָט געשריבן מיט גרויס אחריות און ער האָט זיך געהיט מיט א וואָרט און דער אויפשטאַנד וואַקסט אויס צו א גרויסער געשעעניש פון זיינע קאַרגע ווערטער, א געשעעניש, וואָס וועט אייביק באַזונגען ווערן פון דיכטער און וועגן וועלכער מען וועט לערנען אין די שולן. אין די נאָרד־אמעריקאַנער און פוילישע יידישע אויסגאַבן ווערן איצטער פאַרעפנטלעכט אויטענטישע איבערלעבונגען פון די געציילטע געראַטעוועטע, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין אויפשטאַנד. פון אַלע מאַטעריאַלן וועט געשאַפן ווערן די פולע געשיכטע פון אויפשטאַנד, אָבער די פאָרם פאַר אָט דער געשיכטע האָט שוין זיידמאַן געשאַפן.

דער מחבר פון איינציקן טאָג־בוך פון ווארשעווער געטאָ בלייבט כסדר אָביעקטיוו. ווען ער גיט אָן די פאַרשידענע מאָטיוון פאַר דעם, וואָס מען האָט דעם אויפשטאַנד נישט געמאַכט, ווען עס איז געווען א האַלבער מיליאָן יידן אין ווארשע, גיט ער אויך אָן דעם מאָטיוו, אז יעדער איינער האָט געהאָפט, אז אפשר וועט ער זיך ראַטעווען. עס האָט געפעלט נישט נאָר מלחמה־דערציאונג, נאָר צוגעגרייטקייט צו באַגרייפן די נויטווענדיקייט פון מלחמה, דורך וועלכער מ'קען, אויב זיך נישט ראַטעווען, איז כאָטש אומקומען אזוי, אז ס'זאָל דעם שונא אויך קאָסטן לעבנס... דער מחבר ברענגט א בריוו פון רמב"ם צו די חכמים פון מאַרסעל (חכמי מרשיליאָ), אז די יידישע מלוכה איז חרוב געוואָרן און דער גלות איז פאַרלענגערט געוואָרן צוליב דער זינד פון אונדזערע פעטערס, ווייל זיי האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט קוקן אויף די שטערן און זיי האָבן זיך מיליטעריש נישט צוגעגרייט. איצטער, רעטראָספּעקטיוו, דערפילט מען, אז יידן האָבן צו שפּעט אָנגעהויבן די אויפשטאַנדן...

...און ווען איך האָב דאָס בוך אָוועקגעלייגט, האָב איך דערפילט, אז דאָס איז א בוך, וואָס וועט אריינגאַנצן אזוי ווי עס איז אין דער יידישער געשיכטע און ווען די מענטשהייט וואָלט געהאַט מוט, וואָלט זי אויך געדאַרפט אריינגעמען דאָס מערסטע פון הלל זיידמאַנס בוך אין איר געשיכטע. דאָס איז א בוך, וואָס דאַרף לערנען די גאַנצע מענטשהייט מער נישט צו זיין אזוי ווי זי איז געווען אין די יאָרן 1939-1945 און עס דאַרף אונדז יידן לערנען מער נישט צו זיין אזוי ווי מיר זענען געווען ביז איצטער...

שמואל ראָזשאנסקי פארעפנטלעכט צוויי ארטיקלען וועגן ז. סעגאלאָוויטשעס „טלאמאצקע 13„ („די יידישע צייטונג", בוענאָס-איירעס, דעם 12טן און 13טן יאנואר 1947):

אויף יעדן זייטל פון ז. סעגאלאָוויטשעס נייעם בוך „טלאמאצקע 13" ליגט דער שטעמפּל פון דער טראגעדיע פון פּוילישן יידנטום. די טראגעדיע פון „נישטאָ".

דאָס איז א רירנדיק בוך. דער סענטימענטאלער סעגאלאָוויטש האָט אויפן אדרעס פון יידישן ליטעראטן־און זשורנאליסטן־פאראיין אין ווארשע אָנגעשריבן די סענטימענטאלסטע בלעטער פון זיין פּראָזע. דאָס איז נישט בלויז דער סענטימענט פון א דיכטער. עס איז דער סענטימענט פון א פארליבטן זון אין ווארשע, אין פּוילן און אין דער שעפערישקייט פון יידישן לעבן.

דער טיטל פון בוך — „טלאמאצקע 13" — איז אייגנטלעך אן איינלאדונג צו זכרונות און געשיכטע. מ'דערווארט שילדערונגען פון דעם יידישן שרייבער־צענטער אין ווארשע — ווען ווארשע איז געשטאנען אין צענטער פון דער יידישער שעפערישער וועלט. סעגאלאָוויטש איז אָבער אזוי גערירט פון זיינע זכרונות וועגן דעם ליטעראטן־און זשורנאליסטן־פאראיין, וועלכער האָט זיך געפונען אין ווארשע אין משך פון צענדליקער יאָרן אויף דער גאס טלאָמאצקע נומער 13, אז ער קען זיך נישט באנוגענען בלויז מיט דעם, וואָס איז געווען, וואָס ער האָט מיט זיינע אייגענע אויגן געזען, וואָס ער האָט אליין איבערגעלעבט. יעדן מאָל, וואָס ער דערמאָנט זיך מענטשן און פּאסירונגען פון יענעם וועלטל, דערמאָנט ער זיך אין יענער וועלט... ער קען נישט דערמאָנען די ליכטיקע מינוטן פון יענע יאָרן, נישט דערמאָנענדיק (זיך און דעם לייענער) ווי פינצטער עס איז איצטער. פרייענדיק זיך מיטן אמאָל, וויינט ער אויפן איצט. נאָך יעדן שמייכל קומט א זיפץ. גלייך ווי ער שילדערט מאָמענטן פון גליקזעליקייט פון אמאָליקן „טלאמאצקע 13" קען ער זיך נישט באהערשן פון לאָזן א טרער און זאָגן קדיש...

עס איז א בוך, וואָס דערפרייט און צעברעכט דאָס הארץ.

„טלאָמאצקי 13" איז נישט בלויז

דער אדרעס פון דער יידישער שרייבער־וועלט, נאָר אויך דער אדרעס פון דעם פוילישן יידן בכלל. דורך „טלאָמאצקע 13" זעט מען נישט בלויז די סביבה פון די יידישע זשורנאַליסטן און ליטעראַטן, שוישפּילער און מוזיקער, מאָלער און קולטורמענטשן, נאָר אויך דעם הינטערגרונט, אויף וועלכן עס איז אויפגעבויט געוואָרן די יידישע וואָרט־קונסט.

די קינסטלער דערשיינען ביי סעגאַלאָוויטשן עפּיזאָדיש, פראַגמענטאַריש, אָבער די יידישע מאַסע דערשיינט אין „טלאָמאצקע" א גאַנצע, א פעסטע, אָן איינהייטלעכע אין איר פאַרשידנקייט, א האַרמאָנישע אין איר דיסהאַרמאָניע. סעגאַלאָוויטש זינגט אין טלאָמאצקע 13 א לויב־געזאַנג צו דער יידישער מאַסע און איבערהויפּט צו דער יידישער יוגנט אין פּוילן, וואָס האָט באַגייסטערט מיט איר דאָרשט צום וויסן, צום גייסטיקן אויסלעבן זיך, פון וואָס עס איז געקומען א יראת־הכבוד פאַר אַלע, וועלכע האָבן מער געקענט, האָבן אַרויסגעוויזן טאַלאַנט, קענטעניש, לומדות, קינסטלערישן חוש און דראַנג צו געפינען נייע ווערטן.

ווי אינטערעסאַנט ז. סעגאַלאָוויטש שילדערט „די בודע" — די היים פון די יידישע קינסטלער און זייערע מקורבים אויף טלאָמאצקע 13 — איז אָבער א סך וויכטיקער, ריכטיקער, טיפער און פאַרכאַפּנדיקער „די פּראָווינץ" מיט איר גאַנצער נאַאיוויטעט אין וועלכער ס'איז געווען א סך קדושה, די דאָזיקע ראָמאַנטיק, פון וועלכער עס האָט זיך אָנגעטרונקען דאָס יידישע לעבן אויף דער גאַנצער וועלט. ווי געפינט מען היינט אזא תמימות ווי ס'איז געווען אין די קליינע שטעטלעך און גרויסע שטעט אין פּוילן, ווו לומדים און וווילגעלערנטע יידלעך האָבן אין זייער באַשיידנקייט אָן אויפהער געזוכט ביי וועמען צו געניסן און נאָך לערנען? „די אויגן פון הונדערטער יידישע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן — שרייבט סעגאַלאָוויטש — האָבן שטענדיק געקוקט צו וואַרשע, צו דער יידישער וואַרשע... די יידישע צייטונגען זענען פאַר די שטעטלשע יידן געווען פיל מער ווי צייטונגען... שוץ, טרייסט און אָנווייזונג האָט מען פאַרלאַנגט פון דער יידישער פּרעסע" (זייט 53).

אויף וויפל די באַציאונג פון די יידן אין פּוילן צו זייער געדרוקטן וואָרט איז נישט געווען קיין פּראָדוקט פון פּוילן, נאָר פון די יידן, זעען מיר דורך איינעם פון א סך כאַראַקטעריסטישע עפּיזאָדן, וואָס סעגאַלאָוויטש ברענגט (טיילמאָל: דרך־אגב). אין א שטעטל, למשל, איז דעם פּאָליציי־שעף געוואָרן אויפפאַלנדיק, וואָס יידן האַלטן אין איין איינאָרדענען רעפעראַטן. האָט ער צו זיך גערופן דעם פּרעלעגענט, אויף אויסצופאָרשן, צי עס האַנדלט זיך נישט אין „קראַמאַלע" און אַז דער שרייבער האָט אים דערקלערט, אַז ער וועט רעפערירן וועגן יידישער ליטעראַטור, האָט דער אָדון צו אים אַזוי געזאָגט: „מערקווירדיק, מיר, פּאָליאַקן, האָבן אויך א ליטעראַטור, מיר האָבן באַוווּסטע שרייבער און איך זע נישט, אַז זיי זאָלן לויפן אין די שטעטלעך מיט רעפעראַטן, אפילו קיין איינער קומט נישט" (זייט 54).

די פּאָליאַקן האָבן נישט פאַרשטאַ־

צען די יידן. אפילו אזא פּראָמינענטער פּוילישער שריפטשטעלער ווי לעאָפּאָלד סטאַף האָט זיך נישט געשעמט צו זאָגן: „אכט הונדערט יאָר זענען מיר צוזאמען, און וואָס? מיר זענען א ספינקס און א קאַפּאָטע מיט א באָרד" (זייט 44). און אזוי האָבן גערעדט וועגן יידן אנדערע פּוילישע שריפטשטעלער, צו וועלכע די אונדזעריקע זענען געגאנגען נאָך היכף, סאָלידאריטעט און צוזאמענארבעט לשם הומאניזם. די אייגנארטיקייט פון פּוילישן יידנטום איז געקומען אי פון אינסטינקט, אי פון באוווסטזיין. סעגאלאָוויטש מאָלט די עקשנות ספּעציעל דורך די חסידים. מיט הערלעכער כאראקטעריסטיק ווייזט ער זיי אונדז אינעם קאפּיטל „ווארשע". די אויסגעלאכטע „קאַפּאָטשיאַזשעס" שטעלט ער זיי דאָ פּאָר פאר אזעלכע שטאָלצע, אז מיר דערזעען אין זיי דעם אָפּגלאנץ (אויב נישט דעם ניצוץ) פון רביים, רבנים און גאונים. זיי האָבן זיך נישט געוואָלט אָנטאָן ווי די גויים — זיי האָבן אליין געוואָלט אומעטום פארבלייבן דורך און דורך ווי זיי זענען, יידיש. און אז מ'האָט ארויסגעקוקט דורך די פענצטער פון יידישן ליטעראטן־און זשורנאליסטן פאראיין אויף טלאָמאצקע 13, האָט מען שטענדיק געזען שווימען „א שטראָם פון יענע יידן, וועלכע זענען שוין איצט נישטאָ". (78).

דער „דאָ" און דער „נישטאָ" פּאָרט זיך כסדר אין סעגאלאָוויטשעס זכרונות. דאָס רייסט טייל מאָל איבער דעם פאָדים פון דער דערציילונג און שילדערונג. דער היינט פארטרעט דעם נעכטן און דורך די טרערן ווערט אלץ נעפּלדיק... **סעגאלאָוויטש וויל אָבער נישט זיין קיין געשיכטע־שרייבער, אים אינטערעסירט** אָנצוצינדן געפילן און געדאנקען, הן פארן עבר, הן פאר דער קעגנוואַרט. אין „טלאָמאצקע 13" שווימען ארויס א סך וויכטיקע געדאנקען זייט ביי זייט אָדער דורך די בילדער און עפּיזאָדן, געדאנקען וועגן דער יידישער ליטעראטור און וועגן יידישער שעפערישקייט בכלל. דאָס בוך האָט דערפאר גאָר א באזונדערע באדייטונג.

ז. סעגאלאָוויטש איז אויפן פעלד פון געדאנק נישט געווען פארפּיקסירט אין ביכער. דורך זיינע ביכער, לידער, נאָוועלן און ראָמאנען האָט ער געקראָגן א שם דווקא דערפאר, ווייל ער האָט געזוכט וואָס ווייניקער צו „באשווערן" מיט געדאנקען. לייכטקייט איז א סגולה צו פּאָפּולאַריטעט. אפשר איז די גרויסע פּאָפּולאַריטעט געווען די סיבה, וואָס סעגאלאָוויטש איז נישט דערשאצט געוואָרן פון דער קריטיק...

די פּאָעמעס, וואָס סעגאלאָוויטש האָט געשריבן אין די לעצטע יאָרן, „א בוים פון פּוילן", „נישטאָ" און אנדערע, האָבן אנטפּלעקט אן אנדערן סעגאלאָוויטש אין דער פּאָעזיע. אזוי איז „טלאָמאצקע 13" א ווערק, וואָס ווייזט אונדז אן אנדערן סעגאלאָוויטש אין פּראָזע. אונדזער דיכטער האָט אין זיין נייער היים, אין ארץ־ישראל, זיך פארטיפט אין פּראָבלעמען פון לעבן און שאפן פּראָבלעמען — אין שאָטן פון חורבן.

פאָרשטעלנדיק טלאָמאצקע 13, שטעלט סעגאלאָוויטש פאָר דעם באָדן, פון וועלכן די היים פון די יידישע שרייבער איז ארויסגעוואקסן.

פּאַרוואָס האָט דאָס אין וואַרשע יאָ
געקענט אויסוואַקסן, בעת אין אַנ-
דערע ישובים איז אַזאַ צענטער נישט
געשאַפן געוואָרן? דאָס איז געווען
דערפאַר, ווייל „דאָרטן" האָט מען
געקוקט אויף אַלע דערשיינונגען פון
יידישן לעבן ווי אויף טיילן פון איין
זאַך. קעגנער האָבן געפילט, אַז דאָס
יידישע וואָרט פאַרבינדט אַלע צדדים
אינעם יידיש לעבן, וועלכע האַלטן
יידיש ווי דעם אויסדרוק פון דער קאָ-
לעקטיווער און יחידישער שעפערישר-
קייט. טלאָמאַצקע 13 איז געווען דאָס
„יידיש-לאַנד" אין מיניאַטור. שונאים
זענען דאָרט געווען שכנים. פּונקט ווי
מ'אַנטלויפט נישט פון אַ לאַנד, ווייל
בשכנות געפינען זיך אַנדערש-דענ-
קענדיקע, אַזוי איז מען נישט אַנטלאָ-
פן פון ליטעראַטן-און זשורנאַליסטן-
פאַראיין אין וואַרשע, ווי-באַלד מ'איז
געווען קעגנעריש אָדער פיינטלעך צו
דעם אָדער יענעם קינסטלער. דאָרט
זענען געקומען נישט בלויז שרייבער,
שוישפּילער, מאָלער און קולטור-פּי-
רער, נאָר אויך פאַרערער: פאַר יעדן
איינעם איז געווען אַ שטול. „אַ סך
מער ווי טויזנט אונטערנעמונגען האָט
דער פאַראיין דורכגעפירט פאַר זיינע
צוואַנציק יאָר (זייט 105). דאָ, האָט
מען געפילט, איז מען געשיצט פון
שמענדריקיזם (ווי סעגאַלאָוויטש
רופט אָן ווילנעריש די קרי-
כערישע אַסימילאַציע). דאָ האָט מען
געמעגט זיין יידיש — אָט-אַזוי אמת-
דיק ווי מ'איז געווען, אָן פּאָזע, נישט
פוצנדיק זיך פאַר קיינעם. דאָ האָט
אויך נישט געהאָלפן קיין אָנשטעל...

סעגאַלאָוויטש דערמאָנט הונדער-
טער שריפטשטעלער, זשורנאַליסטן,
טעאַטער-מענטשן; אַ סך כאַראַקטע-
ריזירט ער מיט עטלעכע שטריכן,
פאַרבייגייענדיק, אַגב - אורחאַדיק;
אָבער עטלעכע שילדערט ער ברייט,
ספּעציעל אין קאַפּיטל „דריי", שלום
אַש, נאָמבערגן און וייסענבערגן.
פון גאַנצן בוך זעט מען נישט אַזוי
קלאָר אַרויס דעם מחבר גופא, סעגאַ-
לאָוויטשן, ווי מ'זעט-אַרויס פון די
פּאָר זייטלעך שלום אַשן. דאָ צעש-
פּילט זיך סעגאַלאָוויטשעס ווילן צו
ווייזן דורך די דריי גרויסע שריפט-
שטעלער דעם איינציקן וועג — פון
טלאָמאַצקע 13. נישט דער אַדרעס
איז אַ בלאָט אין דער געשיכטע פון
דעם יידישן וואָרט, נאָר טלאָמאַצקע
13 האָט געמאַכט געשיכטע אין דער
יידישער ליטעראַטור און פּרעסע. אַ-
פילו די, וואָס האָבן גאַליק באַרעדט
טלאָמאַצקע 13, אויך גערכילותט און
געכאַפּט אַ טענצל, האָבן אונטער דעם
זעלביקן דאַך זיך אינספּירירט צו
מאַכן פאַרמעסטונגען אין און לטו-
בת דעם יידישן וואָרט. פּרץ מאַר-
קיש, מלך ראַוויטש און אורי צבי
גרינבערג, ווען זיי האָבן צוזאַמען גע-
שטורעמט די יידישע ליטעראַטור,
האָבן זייערע פּלענער אויסגעוועבט
אויף טלאָמאַצקע 13, אין דעם זעלבי-
קן הויז, ווו עס האָבן זיך געפונען
עטלעכע טריט פון זיי די גרעסטע
„שונאים" זייערע, נאָמבערג און סע-
גאַלאָוויטש...

טלאָמאַצקע 13, וואָס ז. סעגאַלאָ-
וויטש שילדערט איצט אַזוי רירנדיק
אין זיין בוך, איז נישט בלויז אַ וויכ-
טיקער אַדרעס פאַר דער געשיכטע
פון אונדזער וואָרט, נאָר האָט טאַקע
ג ע מ א כ ט געשיכטע — — —

2.

ווער עס גלויבט, אז פארטייאישע
„קריסטאליזירונג" מאכט ליכטיק
אונדזער לעבן און ברייטערט־אויס
זיינע האָריזאָנטן, נאָר ז. סעגאלאָ־
וויטש איז איבערצייגט, אז דורך דעם
מין „קריסטאליזירונג" איז אונדזער
לעבן גאָר פארטונקלט און זיינע האָ־
ריזאָנטן זענען גאָר פארשמעלערט
געוואָרן. ער ברענגט פאר אן עדות
„טלאָמאצקע 13".

אזוי לאנג — ווייזט אונדז סעגא־
לאָוויטש — ווי מען האָט אין דעם
באריִמטסטן צענטער פון יידישער
ליטעראטור און זשורנאליסטיק גע־
האלטן פאר זעלבסטפארשטענדלעך,
אז שרייבער דארפן צוזאמענהויזן
אפילו ווען זיי געהערן צו פארשידע־
נע לאגערן, האָט טלאָמאצקע 13 עק־
זיסטירט און געהאלטן צו זיך צוגע־
בונדן אלע שרייבער; ווען קעגנער
האָבן אָבער גענומען באנוצן „שלאָ־
גנדיקע" באווייזן, כדי צו אימפּאָנירן
זייערע מיינונגען און באשלאָסן צו
באזייטיקן קעגנער, איז די היים פון
די יידישע שרייבער אין ווארשע צע־
בראָכן געוואָרן — נאָך איידער היט־
לער האָט זי אינגאנצן אונטערגעצונ־
דן.

דער פּרינציפּ פון אלייִדישקייט
און טאָלעראַנץ ווערט, אזוי ארום,
גלאָריפיצירט אין סעגאלאָוויטשעס
„טלאָמאצקע 13". איר האָט דאָ א
בילד פון ברייטהאַרציקער פרייהייט
— „באָהעמישע פרייהייט". יעדער
איינער האָט געפילט, אז אין תוך גע־
נומען דארף ער זיך נישט רעכענען
מיטן אנדערן. „דריי הונדערט מיט־
גלידער — דערציילט סעגאלאָוויטש

— האָט דער פאַראיין געהאַט און
איין פּאָרזיצער; אין אמתן אָבער זע־
נען געווען דריי הונדערט פּאָרזיצער
און איין מיטגליד" (זייט 19). פון
דעם פלעגן טיילמאָל ארויסקומען
נישט קיין שיינע פערזענלעכע זשעס־
טן און האנדלונגען, אָבער אין כלל
גענומען האָט מען די עוולות גיך א־
װאָפּגעשלונגען. מען האָט אפילו א־
ראָפּגעשלונגען די זידלערייען, מיט
וועלכע שרייבער האָבן „אָפּגעצאָלט"
אויף געזעגענונגס־באנקעטן, וואָס
„טלאָמאצקע 13" האָט פאר זיי איינ־
געאָרדנט, איבערהויפּט האָט זיך עס
געהאנדלט, ווען שרייבער האָבן באַ־
דארפט באזוכן ראטנפארבאנד און זיי
האָבן געוואָלט דעמאָנסטרירן, אז זיי
געהערן נישט צום „געמוּיזעכץ" (ב'
זינגער און משה קולבאק). סעגאלאָ־
וויטש דערציילט אָבער, אז מ'האָט
פארשוויגן דאָס אָפּזידלען: טלאָמאצ־
קע 13 האָט פארשטאַנען „די מילדע־
רנדיקע אומשטענדן" און געזוכט א
זכות... עס איז בייגעשטאַנען דער
זכות פון יידישן וואָרט דאָרטן, ווו
די אטמאָספערע האָט באדארפט זיין
אלעמענס און נישט פון איין קרייזל,
ווינקל, א מין „פריוואט־אייגנטום".

ז. סעגאלאָוויטש וויל ווייזן דעם
דרך־המלך פון יידישן וואָרט, דעם
ברייטן שליאך, אויף וועלכן עס גייט
דאָס גאנצע פאָלק, אונטער פארשי־
דענע פענער. זיין גרויסקייט שיינט
אויף אין די דעמאָנסטראציעס פון
סאָלידאריטעט. יידן אין ווארשע האָ־
בן געוווסט ווי צו זיין קאוואלירן אין
קריג. אָט הערט, אדרבה, ווי אזוי עס
האָבן זיך באהאנדלט לאגערן, וועל־
כע האָבן זיך ביטער באקעמפט. די

„אגודה״ האָט נישט געהאט ווו צו דרוקן איר „אידיש טאָגבלאט״, האָט זי געבעטן ביי דער בונדישער „פאָלקס־צייטונג״, אז די פרומע אויסגאבע זאָל קענען געדרוקט ווערן אין דער אפיקורסישער דרוקעריי. ווי לאנג, מיינט איר, האָט געדויערט די פארהאנדלונג? „אין פינף מינוט איז די טראַנזאקציע געמאכט געוואָרן און דער חבר נח, נח פאָרטנאָי, דער פירער פון „בונד״, האָט זיי געווונטשן מזל מיט דעם טראדיציאָנעלן „גאָט זאָל העלפן״ (זייט 102). דאָס האָט אָבער נישט געמיינט, אז די אָרטאָדאָקסישע צייטונג האָט נישט געטאָרט מער אטאקירן די בונדיסטן. ווען די אָרטאָדאָקסן האָבן געפרעגט, צי מען וועט זיי נישט שטערן צו פאָלעמיזירן מיט די אפיקורסים, האָט דער פירער פון בונד זיי גלייך געענטפערט: „קלאפט וויפל עס גייט אריין״...

א סך ליכטיקע מאָמענטן ברענגט סעגאלאָוויטש ארויס, מאָמענטן, וואָס ווירקן אויפן לייענער ווי זונענשטראלן... אזא מאָמענט איז געווען דער באשלוס פון אלע יידישע צייטונגען אָפצודרוקן א פראָטעסט־רעזאָלוציע קעגן דעם טויט־אורטייל פון פוילישן געריכט איבער דעם יידן באסקעליעוויטש, וועלכער האָט דערהרגעט א פוילישן זעלנער אין בריסק. אזא רעזאָלוציע איז געווען געפערלעך און האָט געקענט פירן צו שליסן אלע יידישע צייטונגען אין פוילן, נאָר „אלע זענען באוווסטזיניק אויף דעם געגאנגען און ריזיקירט צו ברענגען א קרבן די גאנצע פרעסע אונדזערע פאר עטלעכע ווירדיקע ווערטער״ (זייט 103).

יידישע ווירדע שטראַלט ארויס פון סעגאלאָוויטשעס בוך „טלאָמאצקע 13״ — דאָס איז די ווירדע פון דעם יידישן וואָרט אין פוילן.

אין דער דאָזיקער אטמאָספערע פון ווירדע איז מעגלעך געווען, אז אפילו דער פרימיטיווער און בלאָמינקער דיכטער הערשעלע — „א קליין הערשעלע לייענט פון א קליין ביכעלע קליינע שורהלעך״ (זייט 17) — זאָל בעת ער איז איינער אליין געווען אויף דער עסטראדע און תמימותדיק אויסגעפרוווט, צי ער וואָלט געקענט רעדן פאר אן עולם, אימפראָוויזירן אויף אזא אופן: „אָרימקייט איז רייכער פאר דער רייכקייט... די אָרימקייט מאָלט שיינע בילדער, די רייכע קויפן די בילדער, כדי צו פארדעקן זייער פוסטקייט... די אָרימקייט זינגט... די רייכע גייען אין קאָנצערטן־זאל און באצאָלן עטלעכע גילדן פאר געזאנג. אליין האָבן זיי גאָרנישט. זיי מוזן אלץ קויפן...״ (זייט 162).

אין דער אטמאָספערע פון יידישן וואָרט, וואָס האָט געשפרודלט מיט שעפערישקייט, האָט אפילו דער נעבעדיקער הערשעלע אריינגעבראכט יום־טובדיקייט אין דער געזעלשאפט. עס איז דערפאר גאָר קיין וואונדער נישט, וואָס „דער נאָמען פון אסתר־רחל קאמינסקי האָט אין פוילן געקלונגען ווי א מוזיקאלישע שורה״ (זייט 108). דורך אָן א שיעור שטרויכלונגען איז די יידישע שעפערישקייט ארויסגעקומען, סוף־כל־סוף,

בשלום. כאָטש „דאָס יידישע טעאטער און די גאנצע יידישע ליטעראטור האָט שטענדיק גוטע „אָנהויבן" און דערציט קיינמאָל נישט ביזן סוף" און „די גאנצע יידישע קולטור באשטייט בלויז פון אָנהייבן", פון דעסט וועגן מוזן אלע אָנערקענען, אז „איין זאך איז ביי אונדז מער ווי אן אָנהייב: דער ווילן צו שאפן פאר יעדן פרייז און אין אלע באדינגונגען". און סעגאלאָוויטש מאכט א ווונדערלעכן אויספיר: „א מאָדנע זאך מיט אונדזער טייערן יידיש: עס גייט בסדר אונטער און מאכט א לעבן פון אונטערגאנג..." (זייט 111).

ז. סעגאלאָוויטש שילדערט אין „טלאָמאצקע 13" זייט ביי זייט מיט אלע באָהעמישע טיפן, קוריאָזע סצענעס, קאָנפליקטן, רכילותניקעס, פוסטעפאסטניקעס, צוזאמענשטויסן און סקאנדאלן, אָן א שיעור דערהויבענע מאָמענטן פון דער ווארשעווער יידישער אומשטארביקער גרויסקייט און די דאָזיקע גרויסקייט און דערהויבנקייט שיינט-ארויס פון א סך בלעטער. דער פאטעפאָן און דער טאנץ האָט טאקע אויך פארכאפט פראָמינענטע שריפטשטעלער (ווי ה. ד. נאָמבערג), אָבער צווישן די ליבהאָבער פון פאטעפאָן זענען געווען הייסע פארטיידיקער פון דער יידישער ווירדע און פון דער חשיבות פון יידישן וואָרט. דער ראָמאנטישער שלום אש מיט זיין גאנצן וועלט־רום און ווונדערלעכע קאריערע אויף די פעלדער פון דער וועלט־ליטעראטור ווערט אין „טלאָמאצקע 13" אוועקגעשטעלט אויף די קני פאר נאָמבערגן, וועלכער איז פון געטאָ קיינמאָל נישט ארויס, אָבער ביי וועמען אש האָט זיך געבעטן ווי א קינד, אז ער זאָל זיך מיט אים איבערבעטן... (זייט 140).

סעגאלאָוויטש דערציילט א סך אנעקדאָטן וועגן קינסטלער און קינצלער, וועגן „פאטריאָטן" און פרויען, וועלכע ברענגען אריין געמיטלעכקייט און צערטלעכקייט, ראָמאנטישקייט און סודותדיקייט אין דער באָהעמישער סביבה, אָבער אפילו דער אנעקדאָט און וויץ ווערט דאָ נישט געבראכט גלאט אזוי ווי טשיקאווער לייען-שטאָף, נאָר ווי א כאראקטעריסטיק פון דער סביבה, ווו דאָס יידישע וואָרט האָט געשאפן אן אטמאָספערע פון שעפערישקייט און פרייד, צומאָל פרייד דורך טרויער...

ז. סעגאלאָוויטשעס „טלאָמאצקע 13" דרינגט אריין אין הארץ און אין געדאנק מיט אזא ליבשאפט, אז דער לייענער וועט א סך בלעטער פון דעם ווערק קיינמאָל נישט קענען פארגעסן — — —